

Установа адукацыі
«БЕЛАРУСКІ ДЗЯРЖАЎНЫ
ТЭХНАЛАГІЧНЫ ЎНІВЕРСІТЭТ»

В. У. Русак

**ПРАКТЫЧНАЯ І ФУНКЦЫЯНАЛЬНАЯ
СТЫЛІСТЫКА БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ**

*Рэкамендавана
вучэбна-метадычным аб'яднаннем
на хіміка-тэхналагічнай адукацыі ў якасці дапаможніка
для студэнтаў устаноў вышэйшай адукацыі
на спецыяльнасці 1-47 01 01 «Выдавецкая справа»*

Мінск 2020

УДК 81'38:811.161.3(075.8)

ББК 81=411.3я73

P88

Рэцэнзенты:

кафедра мовазнаўства і лінгвадыдактыкі

Беларускага дзяржаўнага педагагічнага ўніверсітэта
імя Максіма Танка (загадчык кафедры кандыдат філалагічных
навук, дацэнт *Д. В. Дзятко*);

дацэнт кафедры рускай мовы і культуры маўлення Ваеннай
акадэміі Рэспублікі Беларусь кандыдат філалагічных навук,
дацэнт *І. У. Капцюг*

Усе правы на дадзенае выданне абаронены. Узнаўленне ўсёй кнігі або яе часткі не можа быць ажыццёўлена без дазволу ўстановы адукацыі «Беларускі дзяржаўны тэхналагічны ўніверсітэт».

Русак, В. У.

P88 Практычная і функцыянальная стылістыка беларускай мовы : дапам. для студэнтаў спецыяльнасці 1-47 01 01 «Выдавецкая справа» / В. У. Русак. – Мінск : БДТУ, 2020. – 214 с.
ISBN 978-985-530-862-2.

У дапаможніку даецца сістэмнае, паслядоўнае асвятленне асноўнага тэарэтычнага матэрыялу па ўсіх раздзелах курса «Практычная і функцыянальная стылістыка беларускай мовы», а таксама змяшчаецца дыдактычны матэрыял для практычных заняткаў, накіраваны на тое, каб паглыбіць і замацаваць тэарэтычныя веды студэнтаў, павысіць іх стылістычную чуйнасць і культуру маўлення, развіць здольнасць самастойна аналізаваць і ацэньваць моўныя сродкі, іх стылістычныя патэнцыі і ўласцівасці, выпрацаваць свядомае карыстанне літаратурнымі і стылістычнымі нормамаі з улікам іх спецыфікі і сузалежнасці.

Прызначаны для студэнтаў спецыяльнасці «Выдавецкая справа», а таксама адрасуецца студэнтам, слухачам падрыхтоўчых курсаў, рэдактарам, журналістам, выкладчыкам і ўсім, хто цікавіцца пытаннямі стылістыкі беларускай мовы.

УДК 81'38:811.161.3(075.8)

ББК 81=411.3я73

ISBN 978-985-530-862-2

© УА «Беларускі дзяржаўны
тэхналагічны ўніверсітэт», 2020
© Русак В. У., 2020

ПРАДМОВА

Вывучэнне дысцыпліны «Практычная і функцыянальная стылістыка беларускай мовы» з'яўляецца абавязковым элементам падрыхтоўкі спецыялістаў у галіне выдавецкай справы. Спецыфіка курса «Практычная і функцыянальная стылістыка беларускай мовы» заключаецца ў яго цеснай сувязі з амаль усімі галінамі сучаснай лінгвістыкі і з дысцыплінамі гуманітарнага цыкла. Як комплексная дысцыпліна «Практычная і функцыянальная стылістыка беларускай мовы» надае лінгвістычным ведам дынамічнасць, выпрацоўвае ўменне арыентавацца ў нарматыўных і ненарматыўных моўных варыянтах, прафесійна падыходзіць да ацэнкі, тлумачэння і выкарыстання моўных адзінак (фактаў) як элементаў моўнай сістэмы.

Змест дапаможніка «Практычная і функцыянальная стылістыка беларускай мовы» скіраваны на тое, каб сфарміраваць у навучэнцаў сістэму ведаў пра маўленчую культуру і яе стылістычную рэалізацыю ў функцыянальных стылях; навучыць аналізаваць моўныя сродкі, ацэньваць іх стылістычны патэнцыял, выяўляць мэтазгоднасць іх выкарыстання ў канкрэтным тэксце; выпрацаваць свядомае карыстанне літаратурнымі і стылістычнымі нормамаі з улікам іх спецыфікі і сузалежнасці; развіць навуковы, метадычна забяспечаны погляд на практычную і функцыянальную стылістыку як комплексную дысцыпліну.

Тэарэтычныя звесткі ў дапаможніку падаюцца ў 14 раздзелах, якія, у сваю чаргу, дзеляцца на параграфы. Пасля кожнага параграфа прапануюцца пытанні і заданні для самакантролю, якія дазваляюць навучэнцам сістэматызаваць тэарэтычныя звесткі і выявіць ступень засвоенасці тэмы. Для ўсвядомленага замацавання тэарэтычнага матэрыялу ў канцы кожнага раздзела змешчаны практычныя заданні, розныя па характары і ступені цяжкасці. У канцы дапаможніка прыводзіцца спіс навуковых і вучэбна-метадычных выданняў, неабходных для паглыбленага вывучэння дысцыпліны.

Дапаможнік «Практычная і функцыянальная стылістыка беларускай мовы» пабудаваны такім чынам, што можа выкарыстоўвацца як пры аўдыторнай рабоце, так і для самападрыхтоўкі.

1. УВОДЗІНЫ Ё КУРС «ПРАКТЫЧНАЯ І ФУНКЦЫЯНАЛЬНАЯ СТЫЛІСТЫКА БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ»

1.1. Прадмет і задачы стылістыкі.

Стыль як паняцце стылістыкі

Стылістыка – раздзел мовазнаўства, які вывучае ўжыванне слоў, словазлучэнняў, сказаў паводле іх адпаведнасці зместу і мэце выказвання. Як практычная дысцыпліна стылістыка мае на мэце выпрацаваць уменні аналізаваць моўныя сродкі, выяўляць мэтазгоднасць іх выкарыстання ў канкрэтным тэксце, ацэньваць, адбіраць, спалучаць моўныя адзінкі, улічваючы змест, сітуацыю і сферу зносін.

Цэнтральнае паняцце стылістыкі – стиль. Слова *стыль* паходзіць ад лацінскага *stilus*, першаснае значэнне якога – ‘востраканцовая палачка для пісання’, а другаснае – ‘манера пісьма, спосаб выкладу’. Менавіта ў пераносным значэнні слова *стыль* было запазычана ўсімі еўрапейскімі мовамі.

Тэрмін *стыль* з’яўляецца базавым паняццем стылістыкі. Разам з тым ён неадназначны, у навуковай і метадычнай літаратуры шырока ўжываюцца ўстойлівыя спалучэнні *функцыянальны стиль*, *стыль мовы*, *стыль маўлення*, *індывідуальны стиль*.

Функцыянальны стиль (стыль мовы) – разнавіднасць літаратурнай мовы, якая адрозніваецца адборам моўных сродкаў і іх ўжываннем у адпаведнасці са зместам, задачамі і сітуацыяй маўлення. Вылучаюць афіцыйна-дзелавы, навуковы, публіцыстычны, гутарковы, мастацкі і канфесійны стылі.

Стыль маўлення – выкарыстанне моўнага стылю ў канкрэтнай сітуацыі маўлення. Пры абслугоўванні паўсядзённых і масавых зносін кожны стиль набывае мноства рэалізацый, што залежыць ад канкрэтных умоў зносін. У сувязі з гэтым можна весці гаворку пра т. зв. *стылі маўлення*, якіх значна больш, чым моўных, напрыклад: стиль сяброўскага ліста, стиль рэкламы, стиль рэпартажу і інш.

Індывідуальны стыль – сукупнасць асноўных стылістычных элементаў, нязменна прысутных у творах аднаго аўтара ў пэўны перыяд яго творчасці або распаўсюджаных ва ўсёй яго творчасці; своеасабліваць прыёмаў ужывання слоў, пабудовы канструкцый, якая характарызуе вуснае і/або пісьмовае маўленне асобы.

Пытанні і заданні для самакантролю

1. Што з'яўляецца прадметам даследавання стылістыкі як самастойнай лінгвістычнай дысцыпліны?
2. Патлумачце значэнне такіх тэрмінаў, як *функцыянальны стыль, стыль мовы, стыль маўлення, індывідуальны стыль*.

1.2. Галіны сучаснай стылістыкі

Стылістыка, як і многія іншыя лінгвістычныя дысцыпліны, шматаспектная, а таму адметнасцю яе сучаснага стану з'яўляецца развіццё разнастайных напрамкаў.

Прадстаўнікі **стылістыкі рэсурсаў** (якую называюць яшчэ структурнай, аналітычнай, апісальнай стылістыкай) займаюцца апісаннем стылістычна маркіраваных сродкаў мовы, выяўленчых магчымасцей форм і канструкцый на ўсіх узроўнях моўнай сістэмы: фанетычным (*фартух – хвартух*), лексічным (*экзатычны – незвычайны*), фразеалагічным (*галаву злажыць – даць дуба*), словаўтваральным (*досыць – до*), марфалагічным (*ціхай ночы – ціхае ночы*), сінтаксічным (*быў пастухом – быў за пастуха*). Таму вядуць гаворку пра такія раздзелы, як *фанетычная стылістыка, лексічная стылістыка, фразеалагічная стылістыка, словаўтваральная стылістыка, марфалагічная стылістыка, сінтаксічная стылістыка*.

Функцыянальная стылістыка вивучае функцыянальныя стылі, даследуе заканамернасці ўжывання моўных сродкаў у залежнасці ад камунікатыўных задач у пэўнай сферы зносін. Функцыянальная стылістыка скіравана на выпрацоўку крытэрыяў выбару моўцам пэўных моўных сродкаў з ліку патэнцыяльна прапанаваных. Функцыянальная стылістыка сфарміравалася пазней, чым стылістыка рэсурсаў, але на сённяшні дзень менавіта гэты напрамак лічыцца цэнтральным у стылістыцы, бо ён спрыяў афармленню стылістыкі ў якасці самастойнай навуковай дысцыпліны.

Стылістыка рэсурсаў і функцыянальная стылістыка лічацца асноўнымі (традыцыйнымі) напрамкамі.

Практычная стылістыка мае прыкладны характар, у яе задачы ўваходзіць выхаванне стылістычнага чуцця ў карыстальніка мовай. Цэнтральнае месца займае праблема сінаніміі, бо стылістыка пачынаецца менавіта тады, калі ўзнікае неабходнасць выбару сродку выказвання. Першапачаткова практычная стылістыка не мела выразнай тэарэтычнай асновы і не аддзялялася ад арталогіі (навукі, якая вывучае культуру маўлення). Сучасная практычная стылістыка – гэта вучэбная дысцыпліна, якая вывучае стылістычныя нормы ўжывання сродкаў мовы ва ўсіх функцыянальных стылях.

Стылістыка мастацкай літаратуры даследуе ўзаемадзеянне літаратурнай мовы і стылю мастацкай літаратуры ў іх гістарычным развіцці, вызначае ўзровень дасканаласці літаратурнай мовы, якая павінна забяспечыць пэўны стылістычны напрамак літаратуры. Стылістыка мастацкай літаратуры мяжуе са стылістыкай літаратуразнаўчай. Да гэтага ж напрамку належыць **стылістыка індывідуальнага маўлення**, або стылю пісьменніка і асобнага мастацкага твора.

Прадметам вывучэння **супастаўляльнай (кампаратыўнай) стылістыкі** з'яўляюцца стылістычныя сістэмы некалькіх моў, адрознае і супольнае ў стылістычных заканамернасцях. Яна дазваляе ўбачыць як агульнае, інварыянтнае, так і спецыфічна нацыянальныя асаблівасці стылістычнай будовы мовы.

Гістарычная (дыяхранічная) стылістыка займаецца асэнсаваннем функцыянальнай і традыцыйнай стылістыкі ў дыяхраніі (развіццё стылістычных сродкаў мовы, функцыянальных стыляў, узбагачэнне літаратурнай мовы за кошт функцыянальна-стылістычных разнавіднасцей).

Пытанні і заданні для самакантролю

1. Якія кірункі стылістыкі лічацца традыцыйнымі?
2. Што даследуюць такія кірункі, як *практычная стылістыка*, *стылістыка мастацкай літаратуры*, *стылістыка індывідуальнага маўлення*, *супастаўляльная стылістыка*, *гістарычная стылістыка*?

1.3. Сувязь стылістыкі з іншымі навукамі

Стылістыка цесна звязана з усімі раздзеламі лінгвістыкі: арфаэпіяй, акцэнталогіяй, арфаграфіяй, лексікалогіяй, граматыкай, сінтаксісам. Сувязь гэта відавочная, таму што вывучаецца правільнасць маўлення, якая заключаецца ў яго адпаведнасці арфаэпічным, акцэнталагічным, арфаграфічным, граматычным і сінтаксічным нормам беларускай літаратурнай мовы, г. зн. даследуецца менавіта нарматыўнае выкарыстанне моўных сродкаў.

Існуе пэўная сувязь і з нелінгвістычнымі навукамі, у першую чаргу з логікай і псіхалогіяй. Логіка дапамагае асэнсаваць паняцці, з якімі суадносяцца словы, яна вызначае ступень адпаведнасці семантыкі слова таму паняццю, якое абазначаецца гэтым словам. Без удзелу логікі не могуць быць ацэнены такія камунікатыўныя якасці маўлення, як дакладнасць і лагічнасць. Псіхалогія садзейнічае правільнаму вызначэнню таго, як чалавек успрымае пэўныя моўныя сродкі, якія словы ў якой сітуацыі аказваюцца дарэчнымі, а якія – не. Псіхалогія павінна даць рэкамендацыі, як трэба будаваць маўленне, каб яно было добрым па выніках, а нашы маўленчыя паводзіны аптымальнымі ў любых умовах зносін.

Авалоданне стылістычнымі нормамі прадугледжвае таксама веданне гісторыі народа, яго літаратуры, эстэтыкі, пытанняў тэорыі мастацкага слова, літаратуразнаўства і крытыкі.

Пытанні і заданні для самакантролю

1. З якімі раздзеламі мовазнаўства звязана стылістыка? У чым праяўляецца гэта сувязь?

2. З якімі нелінгвістычнымі дысцыплінамі выяўляецца сувязь стылістыкі?

1.4. Стылістычная норма, стылістычныя сродкі, стылістычная рыса як паняцці стылістыкі

Стылістычныя нормы – гэта агульнапрынятыя рэалізацыі стылістычных магчымасцей моўных сродкаў, абумоўленыя мэтай, задачамі і зместам маўлення.

Паняцце стылістычнай нормы звязваюць з адборам моўных сродкаў (што адпавядае дадзенаму стылю, а што – не); з правіламі іх спалучэння ў межах тэксту; з суадносінамі міжстылявых і ўласна стылявых моўных з’яў.

Стылістычна нарматыўным выступае тое, што аказваецца стылістычна дарэчным для дадзенай сферы зносін, функцыянальнага стылю, жанру. Напрыклад, выкарыстанне ў гутарковай мове размоўных, прастамоўных слоў, дыялектнай або аргатычнай лексікі суадносіцца са стылістычнай нормай гэтай функцыянальна-стылістычнай разнавіднасці. Стылістычным нормам афіцыйна-справаводчага дакумента адпавядае выкарыстанне тэрміналагічнай лексікі, штампаў, кніжнай лексікі. З другога боку, парушэннем стылістычнай нормы навуковага тэксту можна лічыць ужыванне ў ім вобразных сродкаў, эмацыянальна-экспрэсіўнай лексікі.

Да ліку **стылістычных сродкаў** адносяць любую моўную адзінку (у тым ліку і нейтральную), якая актуалізуе спецыфічнае функцыянальнае значэнне ў пэўным стылі. Стылістычныя сродкі прадстаўлены на ўсіх узроўнях моўнай структуры, аднак найбольш багата – на лексічным. Напрыклад, такія словы, як *функцыя*, *гіпотэза* ўласцівы мове навукі, *маршрутка*, *электрычка*, *залікоўка* – размоўнаму стылю, *ніжэйпадпісаны*, *вышэйназваны*, *згодна з палажэннем* – афіцыйна-справавому стылю, *камюніке*, *нота пратэсту*, *светапогляд* – публіцыстычнаму стылю.

Стылістычная рыса (*прымета стылю*) – гэта характэрная спецыфічная прымета таго або іншага функцыянальнага стылю. Напрыклад, адна з асноўных стылістычных рыс навуковай мовы – *абстрагаванасць*, афіцыйна-справавой – *афіцыйнасць* і г. д. Пры апісанні функцыянальных стыляў карыстаюцца супрацьпастаўленнямі такіх рыс: *бязвобразнасць* (уласціва, напрыклад, афіцыйна-справавому, навуковаму стылю) – *вобразнасць* (адна з рыс мовы мастацкай літаратуры); *эмацыянальнасць*, *суб’ектыўнасць* (уласцівы стылю мастацкай літаратуры) – *адсутнасць эмацыянальнасці*, *аб’ектыўнасць* (уласцівы навуковаму і афіцыйна-справавому стылям) і інш.

Пытанні і заданні для самакантролю

1. Дайце азначэнне паняцця *стылістычная норма*.
2. Якія моўныя адзінкі адносяцца да стылістычных сродкаў?
3. Што называецца *стылістычнай рысай*?

1.5. Стылістычная афарбоўка як паняцце стылістыкі

Словы стылістычна нераўназначныя. Адны ўспрымаюцца як кніжныя (*інтэлект, дэфіцыт, канверсія*), іншыя – як размоўныя (*лайдак, мазіла, гарладзёр*); адны надаюць маўленню ўзнёсласць (*волевыяўленне, прадбачыць, доблесны*), іншыя гучаць звычайна (*размаўляць, стары, холадна*).

Большасці моўных адзінак уласціва стылістычная афарбоўка, танальнасць, якую прынята называць тэрмінам **стылістычная канатацыя** (ад лац. *son* ‘разам’ і *noto* ‘азначаю’). Стылістычная афарбоўка не залежыць ад кантэксту і ўваходзіць у сэнсавую структуру адзінак мовы, з’яўляецца такой жа пастаяннай якасцю слоў, як і іх значэнне, аднак абмяжоўвае магчымасці ўжывання гэтай адзінкі пэўнымі сферамі і ўмовамі зносін. Паняцце стылістычнай канатацыі ўключае ў сябе эмацыянальна-экспрэсіўную і функцыянальна-стылістычную афарбаванасць.

Эмацыянальна-экспрэсіўная афарбаванасць – гэта разнавіднасць стылістычнай афарбоўкі, калі слова не толькі называе паняцце, але і адлюстроўвае адносіны моўцы да яго. Напрыклад, калі нам падабаецца белая кветка, можна назваць яе *беленькая, беласнежная, бялюсенькая* і г. д. Гэтыя прыметнікі эмацыянальна афарбаваныя: у іх заключана станоўчая ацэнка, што і адрознівае словы ад нейтральнага слова *белы*. Эмацыянальная афарбоўка слова можа выражаць і адмоўную ацэнку паняцця (*белабрысы*). Эмацыянальную лексіку называюць яшчэ ацэначнай (ці эмацыянальна-ацэначнай).

Адметнасцю эмацыянальна-ацэначнай лексікі з’яўляецца тое, што эмацыянальная афарбоўка «накладваецца» на лексічнае значэнне.

Станоўча-ацэначны характар (ці меліяратыўную канатацыю) маюць лексемы *энтузіяст, веліч, зямліца, прыгажун* і інш. Сярод станоўчых ацэнак адрозніваюць узнёслую, урачыстую, рытарычную (*доблесны, непарушны, штандар*), адабральную (*цудоўны, вытанчаны, малайчына*), ласкальную (*дачушка, кацянятка, зелянюткі*) і інш.

Адмоўна-ацэначны характар (ці пеяратыўную канатацыю) маюць словы *дылда, гультай, разява, пустабрэх, аблезлы*. Сярод адмоўных ацэнак адрозніваюць зневажальную, пагардлівую (*чаўпці, паліцай*), неадабральную (*абібок, валачыца*), лаянкавую (*гадаўка, бюракрат*) і інш.

Функцыянальна-стылістычная афарбаванасць звязана з пераважным ужываннем моўнай адзінкі ў той або іншай сферы маўленчых зносін. Функцыянальна-стылістычная афарбаванасць слова носіць знешні характар і не ўключаецца ў яго семантычную структуру. Такая стылістычная афарбоўка добра заўважаецца на фоне нейтральных сродкаў. Напрыклад, у пары слоў *орган слыху – вуха* першае ўспрымаецца як кніжнае, другое – як стылістычна нейтральнае, бо яно аднолькава ўласціва кніжнаму і гутарковаму маўленню. Яшчэ больш заўважна адрозніваюцца ад нейтральных размоўныя словы: *плячо – плячук* (разм.), *нейкі – некі* (разм.), *леднік – ледавік* (разм.), *прыбудова – прыбудоўка* (разм.). Найбольш відавочна супрацьпастаўлены кніжныя і размоўныя словы: *пазбавіцца – адвязацца, крымінальны – бандыцкі*.

Агульнапрынята моўныя сродкі з функцыянальна-стылістычнай афарбоўкай падзяляць на **кніжныя** і **размоўныя**. У сваю чаргу кніжныя, размоўныя і нейтральныя моўныя элементы, уступаючы ў сінанімічныя адносіны, ствараюць **стылістычную парадыгму**.

У складзе кніжнай лексікі можна вылучыць словы, уласцівыя кніжнай мове ў цэлым (*канфідэнцыяльна, эквівалентны, прэстыж, эрудыцыя*), і словы, замацаваныя за канкрэтнымі функцыянальнымі стылямі (*сінтаксіс, фанема, літота* – навуковы стыль; *перадвыбарчая камісія, імідж, папулізм, інвестыцыя* – публіцыстычны; *работадаўца, прадпісваецца, вышэйзгаданы, кліент* – афіцыйна-справавы).

Функцыянальна-стылістычная афарбоўка менш выразная, чым эмацыянальна-экспрэсіўная, і выяўляецца яна толькі ў пэўным кантэксце. Каб праверыць, з’яўляецца моўная адзінка нейтральнай ці гутарковай, трэба паставіць яе ў тэкст афіцыйнага дакумента: гутарковыя словы і выразы звычайна не «кладуцца» ў афіцыйна-справавы кантэксст, здаюцца іншароднымі.

Эмацыянальна-экспрэсіўная і функцыянальна-стылістычная афарбаванасць у чыстым выглядзе сустракаюцца нячаста. Звычайна назіраецца спалучэнне дзвюх названых вышэй афарбовак (**двупланавая стылістычная афарбоўка**). Стылістычная афарбоўка пры гэтым указвае не толькі на сферу выкарыстання моўнай адзінкі, але і на яе эмацыянальна-экспрэсіўны характар, што і пазначаецца ў слоўніках шляхам наяўнасці ў адным слове дзвюх або трох стылістычных памет, напр.: *педант* (разм. і іран.), *форум* (кніжн. і ўзнёсл.), *жыццяпіс, доблесны* (узвыш. і пісьм.).

Стылістычна нейтральныя сродкі ў стылістыцы кваліфікуюцца як маючыя нулявую афарбаванасць. Слова з *нулявой афарбоўкай* дарэчныя ў любых кантэкстах: *галава, вялікі, рабіць, стаяць, хутка*.

Пытанні і заданні для самакантролю

1. Растлумачце значэнне тэрміна *стылістычная канатацыя*.
2. Якія віды стылістычнай афарбаванасці ўключае ў сябе паняцце стылістычнай канатацыі?
3. Якія лексічныя адзінкі лічацца эмацыянальна-ацэначнымі? Прывядзіце прыклады слоў са станоўчай (адмоўнай) ацэнкай.
4. У чым праяўляецца функцыянальна-стылістычная афарбаванасць лексічных адзінак?
5. На якія групы падзяляюцца моўныя сродкі з функцыянальна-стылістычнай афарбоўкай?
6. Растлумачце сутнасць двухпланавай стылістычнай афарбоўкі.
7. Якія сродкі ў стылістыцы кваліфікуюцца як маючыя нулявую афарбаванасць? Прывядзіце прыклады слоў з нулявой афарбоўкай.

1.6. Звесткі з гісторыі стылістычнай навукі

Стылістыка як навука бярэ свой пачатак з антычнай і сярэднявечнай паэтыкі (навукі аб паэзіі) і рыторыкі (навукі аб сродках пераканання, метадах уздзеяння на масавую аўдыторыю). У Афінах кожны жыхар павінен быў умець адстойваць свае інтарэсы на судовых працэсах, таму ўзніклі школы араатарскага майстэрства, дзе вучылі авалоданню лагічна, доказна і красамоўна выказаць свае думкі.

З рыторыкай звязана і станаўленне беларускай стылістыкі. Культурна-асветніцкая дзейнасць Францыска Скарыны, Сымона Буднага, Васіля Цяпінскага, Мялеція Сматрыцкага аказала значны ўплыў на развіццё беларускай функцыянальнай стылістыкі. Гэта найперш праяўляецца ў тым, што асветнікі XVI–XVII стст. набліжалі біблейскія кнігі да простага чалавека, ужываючы пры перакладзе элементы жывой беларускай мовы.

Як асобны раздзел лінгвістыкі стылістыка аформілася толькі ў XIX ст. Сваё тэрміналагічнае прызнанне стылістыка атрымала дзякуючы працам Ш. Балі і прадстаўнікоў Пражскага лінгвістычнага гуртка.

Распрацоўцы фундаментальных пытанняў стылістыкі ва ўсходнеславянскім мовазнаўстве прысвяціў шматлікія даследаванні В. У. Вінаградаў. Ён прапанаваў абагульненую сістэму функцыянальных стыляў, якая адпавядае асноўным функцыям мовы: афіцыйна-справавы і навуковы (функцыя паведамлення), публіцыстычны і мастацкі (функцыя ўздзеяння), гутарковы (функцыя зносін).

Першыя працы па асноўных пытаннях беларускай стылістыкі з'явіліся ў 20–30-я гады ХХ ст., у многім дзякуючы тагачасным пісьменнікам. Яны разглядалі актуальныя праблемы мастацкага і публіцыстычнага слова, а таксама індывідуальна-аўтарскага стылю. Аднак сур'ёзнае навуковае асэнсаванне пытанняў і праблем стылістыкі беларускай мовы распачалося толькі ў пасляваенны час. Стылістычныя назіранні былі прадстаўлены ў працах Ф. Янкоўскага, У. Анічэнкі, А. Аксамітава, Л. Антанюк, М. Бірылы, М. Булахава, Т. Бандарэнка, А. Баханькова, Л. Бурака, Я. Камароўскага, І. Германовіча, А. Жураўскага, А. Каўруса, Р. Клюсава, І. Лепешава, В. Ляпёшкіна, Б. Лапава, А. Міхневіча, А. Наркевіча, А. Падгайскага, Л. Шакуна, П. Шубы, А. Юрэвіч і іншых беларускіх лінгвістаў; у перыядычных выданнях «Беларуская лінгвістыка», «Беларуская мова», на старонках часопісаў «Полымя», «Народная асвета», у газетах «Літаратура і мастацтва», «Настаўніцкая газета» і інш.

Напачатку пытання стылістыкі разглядаліся беларускімі мовазнаўцамі пераважна ў культурна-моўным, нарматыўным, а не ў функцыянальным аспекце. Потым, у 70–80-я гг., пачалі з'яўляцца даследаванні, у якіх закраналіся пытанні функцыянальнай дыферэнцыяцыі сродкаў беларускай мовы.

Першую спробу стварэння вучэбных дапаможнікаў па стылістыцы беларускай мовы зрабіў М. Я. Цікоцкі. Ён спачатку выдаў дапаможнік для газетных работнікаў «Некаторыя выпадкі стылістычнага выкарыстання сінтаксічных сродкаў беларускай мовы» (1958), потым дапаможнік у 2-х частках для студэнтаў і настаўнікаў «Практычная стылістыка беларускай мовы» (1962, Ч. 1; 1965, Ч. 2). Пазней М. Я. Цікоцкі падрыхтаваў яшчэ вучэбны дапаможнік «Стылістыка беларускай мовы» (1-е выд. – 1976; 2-е выд. – 1995), дзе асвятліў агульныя паняцці гэтай навуковай дысцыпліны, падаў звесткі з гісторыі стылістычнай навукі. Акрамя таго, ім жа быў падрыхтаваны дапаможнік «Стылістыка публіцыстычных жанраў» (1971), манаграфія «Сугучнасць слоў

живых... Нататкі па стылістыцы мастацкай літаратуры» (1981), дапаможнік «Стылістыка тэксту» (2002).

Дапаможнік «Стылістыка беларускай мовы» А. А. Каўруса (1-е выд. – 1980; 2-е выд. – 1987) адрозніваецца ад вучэбнага дапаможніка М. Я. Цікоцкага шырокім падборам тэкстаў і заданняў для практычных заняткаў. Прыкладна ў такім жа плане выкананы і вучэбны дапаможнік А. К. Юрэвіч «Стылістыка беларускай мовы» (1983).

Падрабязнаму разгляду стылістычнай сістэмы беларускай мовы прысвяцілі свае даследаванні таксама А. М. Пісарэнка, Г. К. Семьянкова, Т. Я. Старасценка, А. А. Станкевіч, Ф. С. Шумчык і інш. Яны звярнулі ўвагу на спецыфіку функцыянальных стыляў беларускай мовы, стылістычныя асаблівасці ўжывання лексічных, марфалагічных і сінтаксічных сродкаў.

Знакавай падзеяй для беларускай стылістыкі стала выданне «Даведніка па літаратурнай праўцы» П. Жаўняровіча – фундаментальнай працы, у якой на падставе тэкстаў канца ХХ – пачатку ХХІ ст. апісаны рэдактарскія метады апрацоўкі беларускамоўных тэкстаў. Выданне названага даведніка заклала падмурак нацыянальнай школы рэдагавання і стала творчым імпульсам для далейшых даследаванняў у гэтай галіне.

Пытанні і заданні для самакантролю

1. Якую ролю ў станаўленні стылістыкі адыгралі такія навуковыя напрамкі, як рыторыка і паэтыка?
2. У які час стылістыка аформілася як самастойная лінгвістычная дысцыпліна?
3. Калі распачалося сур'ёзнае навуковае асэнсаванне пытанняў і праблем стылістыкі беларускай мовы?

ПРАКТЫЧНЫЯ ЗАДАННІ

Заданне 1. Прачытайце наступныя азначэнні паняцця *стыль* і ахарактарызуйце іх. У чым заключаюцца адрозненні паміж прыведзенымі азначэннямі?

1. Сукупнасць характэрных рыс, блізкасць выразных мастацкіх прыёмаў і сродкаў, што абумоўліваюць сабой адзінства

якога-небудзь напрамку ў творчасці. *Нацыянальны стыль у жы- ванісе. Архітэктурныя стылі.*

2. Метад, сукупнасць прыёмаў якой-небудзь работы, дзейнасці, паводзін. *Стыль кіраўніцтва. Вольны стыль плавання.*

3. Сукупнасць прыёмаў выкарыстання моўных сродкаў для выказвання тых ці іншых ідэй, думак у розных умовах маўленчай практыкі. *Стыль Коласа. Газетны стыль.*

4. Манера паводзіць сябе, гаварыць, адзявацца і інш. *Модны стыль. Спартыўны стыль.*

Заданне 2. Патлумачце значэнне наступных стылістычных памет, якія выкарыстоўваюцца ў «Глумачальным слоўніку беларускай літаратурнай мовы» (2016): кніжн., высок., нар.-паэт., паэт., афіц., разм., груб., пагард., зневаж., неадабр., асудж., незадав., лаянк., іран., жарт.

Заданне 3. Вызначце эмацыянальна-экспрэсіўную афарбоўку падкрэсленых слоў і выказаў (пагард., іран., жарт., неадабр., зневаж.).

1) Мы трапілі ў балота абывацельшчыны.

2) Цётка ведала дабрату свайго пляменнічка: толькі абяцанкамі корміць.

3) Бацька любіў адпусціць вострае слоўца.

4) Сатрапы кормяць адшчапенцаў, каб нам даводзілі, што мы не маем права спадкаемцаў.

5) З семінарыі выгналі Хведзьку менавіта за амурныя справы.

6) На Украіне пан Патоцкі, пан з Канёва родам, з сваёй хеўрай гаспадарыць над бедным народам.

7) Каля раяля аратарстваваў знакаміты адвакат.

8) «Смялей, не будзь бабай!» – крычалі яму.

9) У тым раёне адны бандзюгі жывуць.

10) Валянціна такую дысцыпліну навяла, што ўсе па нітачцы бегаюць.

Заданне 4. У кожным радку знайдзіце «пятае лішняе» (слова, якое не мае эмацыянальна-экспрэсіўнай афарбоўкі).

1) Раменьчык, складанчык, каменьчык, струменьчык, вузельчык.

2) Штуршок, дручок, гарадок, сняжок, паясок.

3) Аблачынка, пярынка, катрынка, дзяўчынка, машынка.

4) Відовішча, ямішча, дамішча, лапішча, вятрышча.

Заданне 5. Запішыце намінацыі прыведзеных слоў з указанай экспрэсіўна-эмацыянальнай афарбоўкай.

Госця – ... (ласк.), моднік – ... (пагард.), няўважлівы чалавек – ... (груб.), летуценнік – ... (іран.), веласіпед – ... (жарт.), маленькая рака – ... (памянш.-ласк.), легкадумны чалавек – ... (неадабр.), някемлівы чалавек – ... (зневаж.), не надта добры чытальнік – ... (іран.), нядобрасумленна выкананая справа – ... (зневаж.), конь буланай масці – ... (ласк.).

Заданне 6. Размяжуйце выразы па групам: 1) кніжныя, 2) стылістычна нейтральныя, 3) размоўна-гутарковыя.

Пускацца ў вандроўку, волат мастацкага слова, агульначалавечыя каштоўнасці, ускладаць надзеі, падупасці здароўем, важкі аргумент, стаўленне да жыцця, сядзець на дыеце, абраць правільны кірунак, шуснуць у гушчар, арэол славы, несці страты, прыняць да свайго хаўрусу.

Заданне 7. Вызначце, якія кампаненты сінанімічных пар маюць функцыянальна-стылістычную афарбоўку.

Абаронца – апалагет, дружбак – сябар, шоўк – ядваб, есці – уплятаць, запалохванне – грозьба, звычай – завядзёнка, бой – сеча, келіх – чара, метро – падземка, народ – дэмас, вяшчун – вяшчальнік.

Заданне 8. Падбярыце адпаведныя сінонімы кніжнай афарбоўкі да прыведзеных слоў.

Прывід, раўназначны, заняпад, аб'яднанне, пераважаць, азначэнне, уступ.

Заданне 9. Падбярыце да стылістычна афарбаваных слоў нейтральныя сінонімы.

Бубніць, вярзці, дружбак, дубасіць, задавака, заінтрыгаваць. Валаводзіць, гайсаць, дрэйфіць, жмінда, камплімент, карапуз.

2. КАМУНІКАТЫЎНЫЯ ЯКАСЦІ МАЎЛЕННЯ. СТЫЛІСТЫЧНЫЯ ПАМЫЛКІ

Маўленчыя якасці, якія дазваляюць найлепшым чынам уздзейнічаць на адрасата з улікам канкрэтнай сітуацыі маўлення і пастаўленай мэты, называюцца **камунікатыўнымі якасцямі**. Вылучаюцца такія камунікатыўныя якасці маўлення, як правільнасць, дакладнасць, лагічнасць, дарэчнасць, чысціня, багацце, выразнасць.

2.1. Правільнасць маўлення

Галоўнай камунікатыўнай якасцю маўлення лічыцца **правільнасць** – адпаведнасць нормам літаратурнай мовы. Літаратурныя нормы – гэта прынятыя, агульнапрызнаныя і замацаваныя ў моўнай практыцы правілы.

Вылучаюць наступныя разнавіднасці норм:

- **арфаэпічныя** – правілы вымаўлення гукаў і іх спалучэнняў;
- **арфаграфічныя** – правілы перадачы гукаў і іх спалучэнняў на пісьме;
- **акцэнталагічныя** – правілы пастаноўкі націску ў словах;
- **пунктуацыйныя** – правілы пастаноўкі знакаў прыпынку на пісьме;
- **лексічныя** – правілы выбару слоў у канкрэтнай моўнай сітуацыі;
- **словаўтваральныя** – правілы ўтварэння слоў асноўнымі спосабамі;
- **марфалагічныя** – правілы выкарыстання моўных сродкаў паводле іх прыналежнасці да пэўных часцін мовы;
- **сінтаксічныя** – правілы спалучэння моўных адзінак у словазлучэннях і сказах;
- **фразеалагічныя** – правілы ўжывання фразеалагізмаў з характэрнымі для іх структура-граматычнымі, семантычнымі і спалучальнымі асаблівасцямі.

Правілы ўжывання лексічных і граматычных адзінак, вымаўлення і правапісу **кадыфікуюцца** (афіцыйна замацоўваюцца) спецыялістамі ў граматыках, слоўніках, падручніках і дапаможніках.

Пытанні і заданні для самакантролю

1. У чым сутнасць правільнасці як камунікатыўнай якасці маўлення?
2. Што такое *моўная норма*?
3. Ужыванне якіх моўных сродкаў рэгулююць нормы літаратурнай мовы?
4. Раскрыце сутнасць паняцця *кадыфікацыя моўнай нормы*.

2.2. Дакладнасць маўлення

Дакладнасць маўлення – гэта камунікатыўная якасць, якая патрабуе выкарыстання слоў і выразаў у тых значэннях, якія замацаваны моўнай практыкай. Дакладнасць маўлення цесна звязана з правільнасцю, у прыватнасці з такімі літаратурнымі нормамаі, як лексічныя, фразеалагічныя і стылістычныя.

Дакладнасць маўлення забяспечваюць наступныя фактары:

1) ужыванне слоў і ўстойлівых спалучэнняў (фразеалагізмаў) з уласцівымі ім значэннямі: напрыклад, у сказе *Неўзабаве на пагорку паказаліся муляжы камянёў* слова *муляж* ужыта з неўласцівым яму значэннем (*муляж* – гэта ‘злепак, мадэль прадмета ў натуральную велічыню’), напэўна, меліся на ўвазе *прывіды камянёў* – ‘тое, што здалася, уявілася’, г. зн. *контурны*. У сказе *Піліпенка быў ужо ні на што не варты, як кажуць у народзе, стрэляны верабей* фразеалагізм *стрэляны верабей* (‘вельмі вопытны чалавек’) ужыты з ненарматыўным значэннем; адыход ад нормы тут не выкліканы стылістычнай мэтай, а значыць, гэта фразеалагічная памылка семантычнага характару, звязаная з парушэннем дакладнасці маўлення;

2) выбар слоў і выразаў у адпаведнасці з іх спалучальнымі магчымасцямі, абумоўленымі моўнай традыцыяй: у сказе *Пажылы зубр падышоў да агароджы* дапушчана памылка, паколькі слова *пажылы* не спалучаецца з назвамі жывёл. Парушана лексічная спалучальнасць і ў сказе *Сёння адбылося ўручэнне ганаровых званняў*, бо ганаровыя званні не ўручаюць, а прысвойваюць;

3) правільнае выкарыстанне мнагазначных слоў: напрыклад, недарэчнае выкарыстанне мнагазначнага слова *праслухаць* (‘выслухаць ад пачатку да канца’ і ‘слухаючы, не ўспрыняць, не пачуць’)

прыводзіць да двухсэнсоўнасці ў сказе *Вы праслухалі прагноз надвор'я на заўтра*;

4) размежаванне паронімаў (слоў з гукавым і структурным падабенствам): размежаванне паронімаў *дыялектычны* ('прасякнуты дыялектыкай, які рухаецца і развіваецца') і *дыялекталагічны* ('які адносіцца да дыялекталогіі – раздзела мовазнаўства, які вывучае дыялекты') прывяло да моўнай памылкі ў сказе *Студэнты-філолагі накіраваны на дыялектычную практыку*;

5) размежаванне амонімаў: ва ўмовах беларуска-рускага білінгвізму нярэдка сустракаюцца памылкі, звязаныя з ужываннем т. зв. міжмоўных амонімаў – слоў, якія аднолькава гучаць і пішуцца ў беларускай і рускай мовах, але маюць розныя значэнні. Напрыклад, слова *карысны* ў беларускай мове азначае 'той, які прыносіць карысць', у рускай мове *корыстный* – 'той, хто шукае карысці для сябе'; у беларускай мове слова *благія* – 'кепскія', а ў рускай *благие* (намеренія) мае значэнне 'добрыя';

6) веданне спалучальных магчымасцей сінонімаў: блізкасць лексічнага значэння сінонімаў стварае ўмовы для іх узаемазамены, але яна не заўсёды магчымая, таму што залежыць ад лексічнай спалучальнасці слоў. Напрыклад, можна сказаць *будзе сустрэча з пісьменнікам* і *адбудзеца сустрэча з пісьменнікам*, але нельга сказаць *Сёння адбудзеца цудоўнае цёплае надвор'е без ападкаў*.

Пытанні і заданні для самакантролю

1. У чым заключаецца *дакладнасць маўлення*? Як *дакладнасць маўлення* звязана з *правільнасцю*?
2. Якія фактары забяспечваюць *дакладнасць маўлення*?
3. Назавіце тыповыя памылкі, звязаныя з парушэннем *дакладнасці маўлення*.

2.3. Лагічнасць і дарэчнасць маўлення

Лагічнасць – гэта камунікатыўная якасць маўлення, якая праяўляецца ў паслядоўным, несупярэчлівым і аргументаваным афармленні паведамлення. Маўленне з'яўляецца лагічным, калі сэнсавыя сувязі паміж словамі, словазлучэннямі, сказамаі адпавядаюць законам логікі.

Лагічнасць маўлення забяспечваюць наступныя фактары:

1) несупярэчлівае спалучэнне аднаго слова з іншымі ў выказванні (сказе): так, нелагічным будзе сказ *Гэта быў чалавек з блакітнымі вачамі і вялікім вопытам працы*;

2) правільны парадак слоў: *У продаж наступіла адзенне для дзяцей айчыннай вытворчасці* (трэба *У продаж наступіла адзенне айчыннай вытворчасці для дзяцей*);

3) улік семантычных адрозненняў сінанімічных прыназоўнікаў: *Аварыя на чыгунцы адбылася дзякуючы памылцы стрэлачніка* (трэба *Аварыя на чыгунцы адбылася у сувязі з памылкай стрэлачніка*);

4) правільнае ўжыванне займеннікаў як сродку сінтаксічнай сувязі: *На біялагічным факультэце ёсць 8 гурткоў, якія працуюць пры кафедрах. Многія з іх існуюць ужо больш за 20 гадоў* (няправільна выражана сэнсавая сувязь паміж сказамі, таму не зразумела, гурткі ці кафедры працуюць больш за 20 гадоў);

5) правільнае ўжыванне дзеепрыслоўных зваротаў: *Прачытаўшы рукапіс паўторна, мне падумалася, што яго трэба істотна дапрацаваць* (трэба *Прачытаўшы рукапіс паўторна, я падумаў, што яго трэба істотна дапрацаваць*);

6) адсутнасць *плеаназмаў* (шматслоўных выказванняў з сэнсава лішнімі словамі): напрыклад: *вялікі супермаркет* (лішняе слова *вялікі*, бо *супермаркет* – буйны магазін самаабслугоўвання); *дыскаўнтар танных тавараў* (лішняе *танных*, бо *дыскаўнтар* – магазін, які гандлюе таварамі па зніжаных цэнах); *ёсць свабодная вакансія* (*вакансія* – гэта і ёсць незанятая (свабодная) пасада); *станоўчы поспех* (*поспех* – гэта і ёсць удача ў дасягненні чаго-небудзь, адмоўным поспех не можа быць);

7) адсутнасць *таўталогіі* (паўторных абазначэнняў ужо названых паняццяў): *Шмат твораў стварыў Янка Купала для дзяцей*;

8) мэтазгоднае чляненне тэксту на абзацы, прадуманая кампазіцыя і інш.

Акрамя таго, лагічнасць маўлення вызначаецца акрэсленасцю думкі, паслядоўнасцю яе выкладу, доказнасцю аргументаў і фактаў, абгрунтаванасцю вывадаў.

Дарэчнасць маўлення – гэта адпаведнасць выкарыстаных моўных сродкаў тэме паведамлення, яго лагічнаму і эмацыянальнаму зместу, мэце, стылю, жанру, часу, месцу і ўмовам камунікацыі.

Дарэчнасць заснавана на такім падборы моўных сродкаў, якія адпавядаюць узросту слухачоў ці чытачоў, іх кваліфікацыі, асобна-псіхалагічным асаблівасцям і інш.

Дарэчнасць маўлення забяспечваюць наступныя фактары:

1) аднароднасць стылістычнай танальнасці: немагчымае выкарыстанне рознастылявой лексікі зніжае вартасці твора; нельга беспадстаўна змешваць у адным і тым жа кантэксце моўныя сродкі з рознай стылістычнай афарбоўкай; недарэчным лічыцца спалучэнне жывой, непасрэднай гаворкі з навуковымі тэрмінамі, канцылярскімі зваротамі (напрыклад: *У адпаведнасці з праграмай візіту дэлегацыя наведала парачку прадпрыемстваў; Члены парламента ўселіся на свае месцы і працягнулі абмеркаванне законапраекта*);

2) адпаведнасць моўных сродкаў канкрэтнай сітуацыі маўлення: так, недарэчным з'яўляецца выкарыстанне вобразных сродкаў для апісання таго, што не патрабуе ці не заслугоўвае вобразнай перадачы (напрыклад: *Падчас Вялікай Айчыннай вайны беларускія пісьменнікі на фронце білі азвярэлых нелюдзяў не толькі баявой зброяй, але і вострым канцом п'яра*);

3) суадноснасць слоў і выказаў з адпаведнай ім эпохай (напрыклад: *У Ленінградзе ў XVIII стагоддзі было адчынена некалькі тыпыграфій. Ужыўшы тут назву, якую горад атрымаў у гады Савецкай улады, аўтар дапусціў анахранізм – змяшэнне падзей, прадметаў, з'яў розных эпох; варта было напісаць у *Пецяярбург**);

4) захаванне правіл маўленчых паводзін: грубасць – тыповая праява недарэчнасці маўлення; трэба памятаць, што рэзкае слова, недарэчна кінутая заўвага могуць вельмі пакрыўдзіць, глыбока параніць чалавека.

Пытанні і заданні для самакантролю

1. Растлумачце паняцце *лагічнасць маўлення*.
2. Назавіце тыповыя памылкі, звязаныя з парушэннем лагічнасці маўлення.
3. Раскрыйце сутнасць такіх з'яў, як *плеаназм, таўталогія*.
4. У чым заключаецца *дарэчнасць маўлення*?
5. Якіх памылак трэба пазбягаць, каб маўленне было дарэчным?

2.4. Чысціня, багацце, выразнасць і сцісласць маўлення

Чыстым прынята называць маўленне, пазбаўленае пазалітаратурных моўных элементаў (слоў, словазлучэнняў), а таксама элементаў, якія адваргаюцца нормаў маралі.

Крыніцамі засмечвання маўлення з’яўляюцца:

1) запазычаныя словы абмежаванага ўжытку (кніжныя словы, якія не атрымалі ўсеагульнага распаўсюджвання, экзатызмы, варварызмы, іншамоўныя ўкрапанні): *хэпі энд, о’кэй, лук* (‘знешні выгляд’), *сэйл*;

2) дыялектызмы: *гавора, робя, нося* замест *гаворыць, робіць, носіць*;

3) жарганізмы: *студак* ‘студэнцкі білет’, *пенсія* ‘стыпендыя’, *лаба* ‘лабараторная праца’, *паравоз* ‘аўтобус’, *чэл* ‘чалавек’, *педалі* ‘абутак уваголе’;

4) канцылярызмы: культура сучаснай беларускай мовы не дазваляе ўжываць канцылярызмы без матывацыі ва ўсіх стылях беларускай літаратурнай мовы, апрача афіцыйна-справавога, дзе яны рэгламентуюцца стылістычнай нормаў: *на сённяшні дзень мае месца..., распачалі мерапрыемствы на ажыццяўленні...*;

5) моўныя штампы (стэрэатыпныя выразы): *рэзкая крытыка, гарачая падтрымка*;

6) словы-паразіты – словы без пэўнай сэнсавай нагрукі, што вымаўляюцца аўтаматычна (яны даволі часта паўтараюцца, рэжуць слых і пазбаўляюць маўленне індывідуальнасці): *ну, гэта самае, значыць, так, карацей, э-э, тыпу, значыцца, вось*;

7) грубыя словы, вульгарызмы, лаянкавая лексіка.

Багацце маўлення прадугледжвае значны актыўны запас моўных сродкаў, умелае выкарыстанне лексіка-фразеалагічных, граматычных сродкаў у розных камунікатыўных сітуацыях. Багацце маўлення праяўляецца ва ўменні падбіраць сінанімічныя замены, трапна выкарыстоўваць фразеалагізмы, прыказкі, прымаўкі, афарызмы, словы з пераносным значэннем, выбіраць разнастайныя сінтаксічныя канструкцыі ў адпаведнасці са зместам выказвання.

Багацце маўлення цесна звязана з **выразнасцю маўлення** – камунікатыўнай якасцю, пры якой моўныя сродкі выклікаюць і падтрымліваюць увагу, уздзеінічаюць на розум і эмацыянальны стан чалавека. Маўленчая выразнасць забяспечваецца за кошт

арыгінальнасці мыслення аўтара, добрага ведання мовы, яе вы­яўленчых магчымасцей, а таксама за кошт выкарыстання разна­стайных сродкаў усіх моўных узроўняў, пачынаючы з графічнай сістэмы і заканчваючы пунктуацыяй.

Сцісласць (лаканічнасць) маўлення – камунікатыўная якасць, звязаная з законам эканоміі моўных сродкаў. У выніку рэалізацыі гэтай маўленчай адметнасці перыяд гаварэння скарачаецца, але за­стаецца нязменнай інфармацыйная частка. Аднак празмерная сціс­ласць можа прыводзіць да неразумення і двухсэнсоўнасці выказ­вання. Асноўныя сродкі лаканізацыі на розных моўных узроўнях – скарачэнні, абрэвіатуры, канцылярызмы, няпоўныя сказы, эліпсіс.

Пытанні і заданні для самакантролю

1. Што такое *чысціня маўлення*? Назавіце крыніцы засмечван­ня маўлення.
2. Якое маўленне лічыцца *багатым* (разнастайным)?
3. Дайце азначэнне паняцця *выразнасць маўлення*. Назавіце вядомыя вам сродкі выразнасці маўлення.
4. Дайце азначэнне паняцця *сцісласць маўлення*.

2.5. Стылістычныя памылкі

Стылістычныя памылкі з'яўляюцца сведчаннем парушэння стылістычных норм. Вылучаюць тры асноўныя прычыны з'яўлен­ня стылістычных памылак: слабае валоданне рэсурсамі мовы; не­дастаткова развіты стылістычны густ, адсутнасць моўнай чуй­насці; парушэнне норм функцыянальных стыляў.

Памылкі, звязаныя са слабым валоданнем рэсурсамі мовы:

1) беднасць слоўнікавага запасу, нематываваныя паўторы аднаго і таго самага слова: *Каб зрабіць аб'ектыўны аналіз, трэба для аналізу падабраць дастаткова матэрыялу* (варта напісаць *Каб зрабіць аб'ек­тыўны аналіз, трэба для яго падабраць дастаткова матэрыялу*);

2) таўталогія (ад гр. *tanto* 'тое самае', *logos* 'слова') – нематы­ваванае паўтарэнне аднакарэнных слоў: *з'ява з'яўляецца, адзна­чыць галоўную адзнаку, спецыфічнасць спецыфікі* і г. д. (варта напісаць *з'ява паўстае, адзначаць галоўную рысу, а ў апошнім прыкладзе можна апусціць лішняе слова спецыфічнасць*);

3) плеаназм (ад гр. *pleonasmos* ‘празмернасць’) – гэта збыткоўнае дубліраванне інфармацыі, якое ўтвараецца пры спалучэнні слоў з перасякальным аб’ёмам значэння: *У вёсцы ёсць школа і паштовае аддзяленне сувязі*. У сказе механічна спалучаны 2 словазлучэнні аднолькавага аб’ёму (*паштовае аддзяленне і аддзяленне сувязі*), скантамінаваны розныя элементы. Аналагічна ўтварыўся плеаназм *лячэбная паліклініка* ← *лячэбная ўстанова + паліклініка*. Выяўленне плеаназму – працэдура, звязаная з неабходнасцю прааналізаваць аб’ём значэнняў кожнага элемента сказа (напрыклад, паліклініка не можа быць нелячэбнай, адсюль вынікае збыткоўнасць/празмернасць інфармацыі; затое ўстанова можа быць нелячэбнай – значыць у гэтым выпадку плеаназм не ўтварыўся);

4) шматслоўе, выкліканае выкарыстаннем слоў, якія маюць неакрэсленае значэнне (*факт, справа, пытанне, задача*): *Справа паляпшэння дысцыпліны абмеркавана на пасяджэнні факультэта* (тут варта сказаць так: *На пасяджэнні факультэта абмяркоўваліся меры, накіраваныя на паляпшэнне дысцыпліны*);

5) шматслоўе, выкліканае выкарыстаннем т. зв. *расшчэпленга выказніка* (калі гэта не дыктуецца асаблівасцямі стылю): *Было прынята рашэнне ажыццявіць ремонт аўдыторыі ў самы кароткі тэрмін* (лепш: *Было прынята рашэнне адрамантаваць аўдыторыю ў самы кароткі тэрмін*);

6) выкарыстанне штампаў – вобразных выказванняў, якія страцілі сваю арыгінальнасць праз частае ўзнаўленне ў мове/маўленні (*дзяцінства, апаленае вайной; вартавыя закону; блакітны экран; барацьба за ўраджай, праходзіць чырвонай ніткай; адалі сваё жыццё за светлую будучыню чалавецтва*). Штампы сведчаць пра неарыгінальнасць мыслення. Трэба адрозніваць штамп як стылістычную памылку ад штампа, які выступае адзнакай публіцыстычнага стылю. У публіцыстыцы штампы (т. зв. газетызмы) – гэта ўзнаўляльныя канструкцыі, якія дазваляюць хутка атрымліваць і асэнсоўваць інфармацыю (*навуковы патэнцыял, вектар дзеяння і г. д.*);

7) выкарыстанне слоў-паразітаў. Слова-паразіты – памылка вуснага маўлення, якая мае псіхічныя вытокі: пошук патрэбнага слова зацягваецца, паўза запаўняецца прывычным словам (*так, ну, значыць, так сказаць, так бы мовіць і інш.*). Рэкамендацыі па прадухіленні такой стылістычнай памылкі наступныя: запаволіць маўленне (паўзы будуць не такія заўважныя, з’явіцца час для абдумвання і рэагавання); на паўзе прасачыць, каб не вымавіць слова-паразіт.

8) матываваным выкарыстанне слоў-паразітаў бывае ў мастацкім тэксце ў якасці моўнай характарыстыкі героя. Паўтараемься героем словы ці фразы з'яўляюцца адметнымі дэталямі вобразу (*меджду протчим* – слова-паразіт Мікіты Зносака з п'есы «Тутэйшыя» Я. Купалы; *тудэма-сюдэма* – слова-паразіт Агаты, *каханенькі-родненькі* – слова-паразіт Крыніцкага з камедыі «Паўлінка»);

9) нематываванае выкарыстанне пазалітаратурнай лексікі: *Здарэнне адбылося таму, што таварняк несвоечасова быў накіраваны на разгрузку* (варта слова *таварняк* замяніць на *таварны цягнік*);

10) парушэнне лексічнай спалучальнасці: *адыгрываць значэнне* (правільна *адыгрываць ролю, мець значэнне*), *павялічваць узровень* (правільна *павышаць узровень*);

11) аднастайнасць у выбары сінтаксічных канструкцый, якая вядзе да прымітыўнага, аднатыпнага выкладу думкі: *Мы жылі ў палатцы. Палатка стаяла на беразе. На беразе раслі сосны. Яны былі стромкія. Нельга блытаць сінтаксічны прымітывізм з наўмыснымі сінтаксічнымі паўторамі, якія ствараюць упарадкаванне мастацкага радка, забяспечваюць яго экспрэсіўнасць (напрыклад, анафара, эпіфара, кальцо страфы і інш.): Ты ведаеш мой лёс. Ты ведаеш маю будучыню. Ты хочаш папярэдзіць (У. Арлоў).*

Памылкі, якія выяўляюць недастаткова развіты стылістычны густ, моўную чуйнасць:

1) стылістычна нематываваная «квяцістасць» маўлення: *Члены дэлегацыі паставілі да помніка загінуўшым шыкоўны вялікі букет* (эпітэты *шыкоўны, вялікі* ў гэтым кантэксце недарэчныя);

2) надуманасць вобразу (калі вобразныя звароты не раскрываюць аўтарскую задуму, а наадварот, скажаюць думку, ствараюць схематычны вобраз і выклікаюць непажаданы стылістычны эфект): *Людзі прыходзяць у парк падыхаць чыстым паветрам, а сосны, праз адну, кадзяць над імі ўласнымі трупамі;*

3) адсутнасць вобразных сродкаў там, дзе яны натуральныя, неабходныя: *На вуліцы вясна. На дрэвах лісце. Распусціліся кветкі;*

4) немілагучнасць, якая ўзнікае ў выніку нематываванага ці неўсвядомленага збегу папярэдніх і наступных гукаў ці складоў і парушае прыродныя заканамернасці фанетычнай сістэмы: *з мэтай экспрэсіі і іроніі; хлопец нам сказаў пра прапрадзеду; частата татар; гаварылі аб аб'яднанні, не адзін раз распаўсюджвалі.*

Памылкі, звязаныя з парушэннем норм функцыянальных стыляў:

1) злоўжыванне канцылярызмамі, вузкатэрміналагічнай лексікай у публіцыстычных і мастацкіх тэкстах, паколькі асноўная сфера функцыянавання першых – справаводства, другіх – навука, адукацыя: *Зрэшты, хлопец не мог дазволіць сабе адарвацца ад лекцыі надоўга і зноў сканцэнтравалі сваю ўвагу (лепш засяродзіўся) на эканамічным развіцці заходніх краін XIX стагоддзя; Ганну ў аднаведнасці з жаданнем бацькі (лепш па волі бацькі) выдалі замуж;*

2) неапраўданае кантэкстам і сітуацыяй ужыванне слоў з рознай стылістычнай афарбоўкай у мікра-ці макракантэксте: *Культурнае жыццё ў школе па-ранейшаму б'е ключом (са справаздачы); На прадпрыемстве кульгае ўлік матэрыяльных каштоўнасцей (з газеты);*

3) неапраўданае выкарыстанне запазычанай лексікі: *На вечарыне прэваліравалі прадстаўнікі моладзі (з газеты);*

4) змяшэнне лексікі розных эпох (анахранізм): *У Старажытнай Грэцыі незадаволеныя людзі рабілі мітынгі.*

Пытанні і заданні для самакантролю

1. Пералічыце асноўныя прычыны з'яўлення стылістычных памылак.

2. Якія стылістычныя памылкі выкліканы слабым валоданнем рэсурсамі мовы?

3. Якія памылкі выяўляюць недастаткова развіты стылістычны густ моўцы?

4. Якія стылістычныя памылкі звязаны з парушэннем норм функцыянальных стыляў?

ПРАКТЫЧНЫЯ ЗАДАННІ

Заданне 1. Патлумачце лексічнае значэнне міжмоўных амонімаў. З выдзеленымі словамі складзіце словазлучэнні.

Вяселле – веселье; *годны* – *годный*; другі – другой; *краскі* – *краски*; лаяць – лаять; лік – лик; люлька – люлька; нядзеля – неделя; *падробны* – *подробный*; *находзіць* – *походит*; поўдзень – полдень; поўнач – полночь; прозвішча – прозвище; прышчэпка – прищепка; рушыць – рушить; *сварка* – *сварка*; склон – склон;

стрэльба – стрельба; ступень – ступень; рэч – речь; час – час; гарбуз – арбуз; дыван – диван; конік – коник; трус – трус.

Заданне 2. Змяшэннем якіх слоў (выразаў) выклікана недакладнае выражэнне думкі.

1) Самалёт зрабіў смяротную пятлю; 2) Войска пачало збірацца да наступлення; 3) Якія віды тэлефонных паслуг з'явіліся ў вас у бліжэйшы час?

Заданне 3. Выберыце патрэбны паронім з тых, што даюцца ў дужках.

Дзяўчына (адзела, надзела) сукенку; было прапанавана (абагуліць, абагульніць) маёмасць; я (асабліва, асабіста) ведаў Івана Мікалаевіча; у яго была (бескарысная, бескарыслівая) самаадданая душа; чалавек гэта быў энергічны і (дзежны, дзейсны); мы набылі (дыялекталагічныя, дыялектныя) слоўнікі.

Заданне 4. Дакажыце, якое з двух словазлучэнняў дакладнае, правільнае ў лексіка-семантычных адносінах.

Балоцісты бераг – балотны бераг; водная роўнядзь возера – вадзяністая роўнядзь возера; дажджлівая імгла – дажджавая імгла; вучэбны дапаможнік – навучальны дапаможнік; ураджайная зямля – урадлівая зямля; абагульніць факты – абагуліць факты; гліняная падлога – гліністая падлога; драўняны попел – драўляны попел; запісваць дыялекты – запісваць дыялектызмы; канструктыўны розум – канструкцыйны розум; лісцёвы лес – ліставы лес; нястрыманы боль – нястрымны боль; расшчапіць сціснутыя зубы – расшчапіць сціснутыя зубы; салатжавы водар – салаткаваты водар; падпаліць сямлібу – падпаліць сядзібу; арганізатарскія здольнасці – арганізацыйныя здольнасці; стылявая паметка – стылявая паметка.

Заданне 5. Вызначце «лішнія» словы. Выпраўце памылкі.

1) Плошча гэтага поля – каля 5 квадратных гектараў; 2) Памылкі дыктараў непрыемна рэжуць слых; 3) Багатыя людзі наносілі адзін аднаму візіты ў госці; 4) У гэтым вершы Рыгора Барадудзіна ёсць зноў створаныя паэтам словы; 5) Большая частка прамысловых прадпрыемстваў тэрытарыяльна размяшчаецца ў адным з вамі раёне; 6) Як можна выправіць фразу, каб яна была правільнай?; 7) У снежні было 6 самавольных прагулаў; 8) Кожнай секцыяй кіруюць загадчыкі секцый; 9) Усе сем'і былі пераселены ў сельскія раёны, якія атрымалі грашовую дапамогу, жылплошчу і іншыя льготы; 10) Будаўнікам, якія заключылі працоўныя пагадненні, прапануецца бясплатная грашовая дапамога, жылплошча і месца ў інтэрнаце.

Заданне 6. Адрэдагуйце выразы з плеаназмамі.

Закончыць будаўніцтва да канца чэрвеня месяца, падрыхтавалі прэйскурант цэн, зрабіць да 20 гадзін вечара, атрымаць першае баявое хрышчэнне, жадаем усяго самага найлепшага, хітра абвесці вакол пальца, нарадзіцца ў шчаслівай кашулі, песня канчаткова спета.

Заданне 7. Вызначце лагічныя памылкі. Выпраўце іх.

1) Пра далейшы лёс героя твора мы нічога не ведаем, паколькі ён загінуў; 2) Семінар для працаўнікоў сельскай гаспадаркі пачаў работу ў Віцебску. Яго правялі вядомыя спецыялісты; 3) Яму 35 гадоў. Ён валодае ўсімі правамі, у тым ліку і абавязкамі; 4) Акрамя дзвюх газет, у інтэрнаце няма ніякіх кніг; 5) У рэпертуары ансамбля пераважаюць народныя песні, большасць з якіх створаны кіраўніком калектыву.

Заданне 8. Прачытайце ўрывак з артыкула Т. Тамашэвіча «З любоўю да слова. Пра некаторыя адхіленні ад нормаў у мастацкіх тэкстах» (Роднае слова. – 2002. – № 1. – С. 50). Выкажыце ўласнае меркаванне наконт адзначанай праблемы.

<...> Засмечваюць мову твораў устойлівыя звароты на «рускі лад», яны не гучаць па-беларуску, таму «вытыркаюцца» з кантэксту, рэжучь зрок і слых. Напрыклад, *Калі нажадае з кім сустрэцца, абдурьць мужа, як няма чаго рабіць* (І. Штальманаў «Цагельня»; параўн. у рускай: *как нечего делать*); *Тупацеў вакол ды каля клуба* (П. Ткачоў «Адзіны сын»; параўн.: *вокруг да около*); *Яшчэ Нінка ад яго далёка адышла. Зусім два боты пара* (В. Супрунчук «Трэці сын»; параўн.: *два сапога пара*). Гэтых выслоўяў няма ні ў «Тлумачальным слоўніку беларускай мовы», ні ў «Беларуска-рускім слоўніку» (БРС-88).

<...> Стылістычнай памылкай лічацца плеаназмы – лішнія моўныя элементы, значэнне якіх само праз сябе выводзіцца з кантэксту. Асабліва часта сустракаюцца выпадкі няўмелага выкарыстання фразеалагізмаў побач са словамі свабоднага ўжывання, якія, фактычна, з'яўляюцца міні-дэфініцыямі ўстойлівых словазлучэнняў. Параўнаем: *Апрануты быў у новенькі, толькі што з-пад іголачкі салдацкі бушлат* (І. Штальманаў «Цагельня»); *А потым ён убачыў Пятра. Не маленькага Пятра, а ўжо сталага, у гадах* (М. Даніленка «Апанаска Лугавы»); *Коля ўвесь час быў пад цяжкім уражаннем бачанага, яму не верылася, што гэта ён бачыў сам на свае вочы* (А. Ставер «Пад канвоём»); *Адных любашаўцаў колькі ходзіць сюды, а яшчэ ж і прыходзяць і прыязджаюць гараджане з Ганцавіч: блізка, пад бокам* (І. Кірэйчык «Лес, падбелены снегам»).

Заданне 9. Прачытайце тэкст, назавіце элементы, якія за-смечваюць маўленне.

Прыбыў камісар чырвонаармейскіх тэатраў, які, нікольні не бянтэжачыся прысутнасцю Горкага, выступіў з прамовай пра цёмную масу чырвонаармейцаў, якіх мы павінны адукоўваць. У кожным сказе ў яго было некалькі «значыць». «Значыць, таварышы, мы пакажам ім Канта-Лапласаўскае вучэнне пра светапогляд». Па ўсім было відаць, што быў ён тэлеграфістам, які чытаў «Веснік ведаў». І я ўспомніў іншага такога агітатара – перад п’есаю «Разбойнікі» ў Вялікім драматычным ён сказаў:

– Таварышы, рускі пісьменнік, таварышы, Гогаль, таварышы, сказаў, што Расія – гэта тройка, таварышы. Расія – гэта тройка, таварышы, – і вязуць гэтую тройку, таварышы, – сяляне, кармільцы рэвалюцыйных гарадоў, таварышы, рабочыя, якія стварылі рэвалюцыю, таварышы, – і вы, дарагія чырвонаармейцы, таварышы. Так сказаў Гогаль, таварышы, вялікі рускі рэвалюцыйны пісьменнік зямлі рускай (не робячы паўзы), таварышы, курыць у тэатры строга забараняецца, а хто хоча паліць, таварышы, выходзьце ў калідор (*К. Чукоўскі*)

Заданне 10. Прачытайце сказы. Знайдзіце і выпраўце ў іх маўленчыя памылкі. Раствлумачце, у выніку чаго яны ўзніклі.

1) Альфай і амегай для фермера стала своечасовае назапашванне дабраякасных кармоў для жывёлы; 2) Міхал завёў трактар, каб нанесці візіт сябру ў суседнюю вёску; 3) Скарына ўвесь час вучыўся, вучыўся і вучыўся, як завяшчаў вялікі Ленін; 4) Семестр праляцеў непрыкметнай птушкай; 5) Ганаровай граматай узнагароджваецца Іваноў В. У., дацэнт УА БДТУ.

3. КЛАСІФІКАЦЫЯ ФУНКЦЫЯНАЛЬНЫХ СТЫЛЯЎ МАЎЛЕННЯ

Функцыянальныя стылі маўлення – гэта адносна ўстойлівыя разнавіднасці літаратурнай мовы, якія абслугоўваюць пэўную сферу (навуку, адміністрацыйна-справавыя адносіны, грамадска-палітычную дзейнасць, бытавыя зносіны, мастацкую творчасць), характарызуюцца адметнымі рысамі і спецыфікай выкарыстання моўных сродкаў.

Сітуацыя маўлення – экстралінгвістычная абстаноўка, з улікам якой будзецца выказванне. Так, на выбар моўных сродкаў уплываюць мэта і задачы выказвання, форма зносін (вусная ці пісьмовая, маналог ці дыялог), месца і змест зносін, мэтавая аўдыторыя і інш.

Вылучаюць пяць функцыянальных стыляў: навуковы, афіцыйна-справавы, публіцыстычны, мастацкі, размоўны (гутарковы). У апошні час пачалі вылучаць яшчэ і канфесійны стыль – стыль рэлігійнай літаратуры і набажэнства.

Стылі называюцца функцыянальнымі таму, што іх адметнасці вызначаюцца асаблівасцямі функцый мовы ў дадзенай сферы зносін. Напрыклад, функцыя навуковага і афіцыйна-справавога стыляў заключаецца ў тым, каб дакладна і аб'ектыўна перадаваць інфармацыю (інтэлектуальную і справавую адпаведна); функцыя публіцыстычнага стылю – уздзейнічаць на волю і пачуцці слухача або чытача; функцыя гутарковага стылю – падтрыманне неафіцыйных зносін; асноўная функцыя мастацкага стылю – эстэтычнае, мастацка-вобразнае ўздзеянне на рэцыпіента.

Ва ўсіх стылях вылучаюцца **падстылі**, размежаванне якіх заснавана на дадатковых спецыфічных для кожнага стылю фактарах. Так, навуковыя падстылі вылучаюцца на аснове спецыфікі розных відаў навуковых зносін. Падстылі афіцыйна-справавога стылю адражняюцца ў залежнасці ад прызначэння тэкстаў. На падставе спецыфікі сродкаў масавай інфармацыі вылучаюцца пэўныя падстылі ў публіцыстычным стылі і г. д. (гл. табл. 1).

Любы падстыль рэалізуецца ў сукупнасці вызначаных тыпаў тэкстаў, або жанраў. **Жанр** – род, разнавіднасць гаворкі, вызначаная дадзенымі ўмовамі сітуацыі і мэтай ужывання.

У сучаснай беларускай мове сістэма стыляў даволі гнуткая. Функцыянальныя стылі не ўтвараюць замкнёных сістэм, паміж

імі існуе шырокае ўзаемадзеянне, можна гаварыць нават пра іх ўзаемапранікненне. Так, у сувязі з развіццём тэхнікі, укараненнем навуковых дасягненняў у вытворчасць з'явіліся жанры, якія сумяшчаюць у сабе рысы навуковага і афіцыйна-справавога стыляў (патэнты, інструкцыі па карыстанні і г. д.). Газетны артыкул на навуковую тэму сумяшчае ў сабе асаблівасці навуковага і публіцыстычнага стыляў, рэцэнзія – навуковага і афіцыйна-справавога і г. д.

Функцыянальныя стылі супастаўляюцца на аснове іх лексічнага напаўнення і граматычных асаблівасцей. Так, у кожным стылі можна вылучыць стылістычна афарбаваныя словы, якія ўжываюцца толькі (ці пераважна) у дадзенай сферы: у гутарковым стылі – гутарковая і прастамоўная лексіка, у навуковым – тэрміналогія, у публіцыстычным – грамадска-палітычная лексіка і г. д. Аднак стыль не варта разумець толькі як спалучэнне характэрных, спецыфічных для яго лексічных сродкаў. Трэба ўсведамляць, што ў кожным стылі асноўная маса слоў – агульнаўжывальная, нейтральная (міжстылявая) лексіка. Менавіта на яе фоне і вылучаюцца адметныя словы, якія складаюць моўную спецыфіку стылю.

Кожны функцыянальны стыль па-рознаму выкарыстоўвае *грамматычныя формы і канструкцыі*, што дае падставы вылучаць марфалагічныя і сінтаксічныя асаблівасці стыляў. Напрыклад, яскравай прыметай навуковага стылю выступае выкарыстанне аддзяслёўных і адпрыметнікавых назоўнікаў, дзеепрыметнікавых і дзеепрыслоўных зваротаў, развітых, ускладненых і складаназалежных сказаў. У гутарковым жа стылі перавага аддаецца дзеесловам, сказы часта простыя, няпоўныя.

Табліца 1

Сферы выкарыстання	Мэты зносін	Агульныя прыметы	Падстылі	Жанры
Навуковы стыль				
Навука, тэхніка	паведаміць інтэлектуальную інфармацыю	інфармацыйная насычанасць, аргументаванасць, дакладнасць, лагічнасць, аб'ектыўнасць	уласна навуковы, навукова-даведачны, навукова-тэхнічны, навукова-вучэбны, навукова-папулярны	дысертацыя, манаграфія, артыкул, тэзісы, падручнік, рэферат, анатацыя, рэзюмэ і інш.

Заканчэнне табл. 1

Сферы выкарыстання	Мэты зносін	Агульныя прыметы	Падстылі	Жанры
Афіцыйна-справавы стыль				
Адміністрацыйна-прававая і дыпламатычная	рэгуляцыя афіцыйных зносін і паведамленне інфармацыі	стандартызацыя, паслядоўнасць, дакладнасць, адсутнасць эмацыянальнасці, кампактнасць выкладу, аб'ектыўнасць ацэнак	канцыляарскі, заканадаўчы (юрыдычны), дыпламатычны	дзелавыя дакументы (заявы, пагадненні, дагаворы і інш.), законы, пастановы, загады, і інш.
Публіцыстычны стыль				
Грамадска-эканамічныя, палітыка-ідэалагічныя, культурныя, спартыўныя і іншыя грамадскія зносіны	інфармаваць, уздзеінічаць на грамадскую думку	агульнаразумеласць, даходлівасць, эмацыянальнасць, ацэначнасць	газетна-публіцыстычны, радыё-і тэлежурналісцкі, рэкламны, аратарскі (агітацыйны), камунікатыўны	артыкул, хранікальная нататка, нарыс, інтэрв'ю, рэпартаж, дэбаты, прэс-канферэнцыя, лозунг, аб'ява, плакат і інш.
Мастацкі стыль				
Мастацкая літаратура	паведаміць і ўздзейнічаць на думкі і пачуцці чытача	вобразнасць, эмацыянальнасць, стылістычная незамкнёнасць	празаічны, паэтычны, драматычны	аповесць, раман, апавяданне, казка, верш, паэма, балада, камедыя, драма, трагедыя і інш.
Гутарковы стыль				
Сямейныя і сяброўскія зносіны	абмен думкамі, інфармацыяй з блізкімі, значымі людзьмі	натуральнасць, непасрэднасць маўлення, эмацыянальнасць, ацэначнасць	размоўна-бытавы і размоўна-афіцыйны	прыватныя лісты, паўсядзённыя гутаркі, дылогі і інш.

Пытанні і заданні для самакантролю

1. Патлумачце паняцце *функцыянальны стыль маўлення*. Якія фактары ўлічваюцца пры класіфікацыі функцыянальных стыляў?
2. Пералічыце функцыянальныя стылі сучаснай беларускай літаратурнай мовы.
3. Акрэсліце сферы ўжывання і функцыі кожнага стылю.
4. Дайце азначэнні паняццяў *сітуацыя маўлення*, *падстыль*, *жанр*.

ПРАКТЫЧНЫЯ ЗАДАННІ

Заданне 1. Суаднясіце словы і спалучэнні з пэўным стылем, запоўнішы табліцу.

Стыль				
навуковы	афіцыйна-справавы	публіцыстычны	гутарковы	мастацкі

Аб'ект даследавання, службовая запіска, чорнае крыло Чарнобыля, абое рабое, жылі-былі, блакітнае паліва, дэфект мас, прайдзісвет, новы палітычны курс, дагары нагамі, кірпаты, радыкальныя рэформы, у адказ на ваш ліст, трымаць камень за пазухай, навакольнае асяроддзе, крылатыя госці, прыцягнуць да адказнасці, баравы ласун кудлаты, закулісныя перамовы, сардэчны пажар, рання жыцця, халодны позірк, падаткаплацельшчык, з мэтай забеспячэння, гетэрагенная рэакцыя, электрамагнітныя хвалі.

Заданне 2. Прачытайце тэксты і вызначце, да якога стылю адносіцца кожны з іх, акрэсліўшы іх функцыі, агульныя прыметы. Назавіце стылеўтваральныя моўныя сродкі аднаго з тэкстаў на выбар.

А. Скарына Францыск (Георгій; каля 1490, Полацк – каля 1551) – беларускі першадрукар, вучоны, асветнік і культурны дзеяч, перакладчык і пісьменнік эпохі Адраджэння. Нарадзіўся ў сям'і купца Лукі Скарыны. Авалодаў граматай і лац. моваю ў Полацку ці Вільні. У зімовы семестр 1504 г. паступіў на філас. ф-т Кракаўскага ун-та, дзе ў 1506 г. атрымаў вуч. ступень бакалаўра філасофіі. <...> Выданні С. вылучаюцца высокімі маст. якасцямі. Яны спалучаюць традыц. рысы старажытнага бел. рукапіснага кнігааздаблення з

наватарствам тагачаснай еўрап. кніжнай гравюры, былі разлічаны на ўсіх адукаваных суайчыннікаў («к наўчэнню людем посполитым»), выходзілі невялікімі кніжкамі практычнага фармату (*БелСЭ*).

Б. Францыск Скарына нарадзіўся ў сям'і полацкага купца Лукаша, які вёў гандаль у многіх гарадах, у тым ліку ў Рызе, Познані, Гданьску, Вільні. Але зычлівасць сучаснікаў мела свае формы і межы: для даты нараджэння будучага першадрукара не знайшлося ні паперы, ні чатырох літарак шрыфту. Ля калыскі Скарынавай стаяла яшчэ суровае сярэдневякоўе, калі вартай памяці была дата смерці, а не нараджэння: нябожчык мог за век заслужыць на памяць. Мяркуюць, што першапачатковую адукацыю Скарына мог атрымаць у доме бацькоў, там вучыўся чытаць па «Псалтыру» і пісаць кірылаўскімі літарамі.

У 1504 г. дапытлівы і смелы палачанін у ліку васьмі юнакоў з полацкага біскупства апынаецца ў сценах Кракаўскага ўніверсітэта, дзе штудзіруе філасофію і праз два гады атрымлівае першую вучоную ступень бакалаўра. Але на гэтым не заканчваецца яго захады. Скарына абышоў многія ўніверсітэцкія гарады Еўропы, здабыў тытул доктара свабодных навук.

Глыбокі і смелы мысліцель, вучоны-перакладчык, арыгінальны пісьменнік і дзелавіты арганізатар, Скарына роўны па шматграннасці, адукаванасці і яркасці характару найвыдатнейшым людзям свайго часу (Паводле *У. Калесніка*).

В. Сусветную славу яму здабылі
Кнігі, якія жывуць у стагоддзях.
Першадрукар Беларускай зямлі
І слова народнага першапраходзец.
Роднае слова адчуў ён душой,
Яно асвяціла і думкі, і сэрца.
Маладзіком над зямлёй узышоў,
Якая спрадвек Беларуссю завецца.
Схіляўся над кнігамі, як чарадзей,
Іх выдаў у Вільні і Празе нямала.
Кніжную мудрасць ён нёс для людзей,
Каб мудрасці гэтай святло не згасала.
Слава Францыска не ведае меж,
Птушкай яна абляцела краіны.
Новую кнігу ты ў рукі бярэш –
І адгукаецца рэхам: Скарына (*Ю. Свірка*).

Заданне 3. Складзіце міні-тэксты розных стыляў на тэму «Прафесія рэдактар-тэхнолаг».

4. НАВУКОВЫ СТЫЛЬ МАЎЛЕННЯ

4.1. Асноўныя рысы навуковага стылю

Навуковы стыль – гэта функцыянальны стыль маўлення, які абслугоўвае сферу навукі і адукацыі, тэхнікі і вытворчасці. Асноўная задача навуковага маўлення – аргументаваны выклад інфармацыі, лагічнае апісанне навуковых аб’ектаў, характарыстыка паняццяў.

Вылучаюць наступныя **рысы навуковага стылю**: аб’ектыўнасць навуковых сцверджанняў, аргументаванасць выкладу, інфармацыйная насычанасць, лагічнасць, абстрактнасць, адсутнасць вообразнасці.

Аб’ектыўнасць як спецыфічная рыса навуковага стылю праяўляецца ў выкладанні не аднаго, а некалькіх поглядаў на праблему, у засяроджанасці на прадмеце выказвання і адсутнасці суб’ектывізму пры перадачы зместу.

Аргументаванасць выкладу ў тэкстах навуковага стылю праяўляецца ў тым, што правільнасць усіх палажэнняў і гіпотэз павінна пацвярджацца разнастайнымі графікамі, схемамі, дыяграмамі, формуламі, тэкставымі ілюстрацыямі і цытаваннем аўтарытэтных даследчыкаў са спасылкамі на іх працы.

Інфармацыйная насычанасць навуковых тэкстаў (наяўнасць такой канкрэтнай і дакладнай фактычнай інфармацыі, як лічбы, даты, поўныя назвы і інш.) надае навуковаму выкладу дадатковую грунтоўнасць і аб’ектыўнасць.

Лагічнасць выкладу ў тэкстах навуковага стылю праяўляецца ў выглядзе сістэмы сэнсавай сувязі як паміж асобнымі сказамі, так і паміж вялікімі часткамі навуковых тэкстаў. Інфармацыя ў навуковых тэкстах павінна размяшчацца ў строгай паслядоўнасці і быць несупярэчлівай.

Абстрактнасць навуковага выкладу абумоўлена спецыфікай навуковага пазнання. Абстрактнасць праяўляецца ў адборы лексічных сродкаў і асаблівых сінтаксічных канструкцый, якія надаюць тэксту адзначнасць і навуковую дакладнасць. У навуковых тэкстах шырока выкарыстоўваецца абстрактная лексіка (*уласцівасць, працэс, устойлівасць*), няпэўна-асабовыя сказы, пасіўныя канструкцыі і інш.

У навуковым маўленні **вобразнае ўжыванне слоў** – з’ява мала пашыраная (у параўнанні з мастацкім, публіцыстычным стылямі), хоць вобразнасць часам прысутнічае пры стварэнні тэрмінаў: *кошык валютны, банкаўскі рай, фірма-партызан, нажніцы цэн, плач раслін* і інш.

Пра маўленне вучоных нярэдка гавораць, што яно «сухое», пазбаўленае эмацыянальнасці. Такое меркаванне мае вельмі абагульнены характар: нярэдка ў навуковых работах, у прыватнасці палемічных, выкарыстоўваюцца яркія экспрэсіўныя сродкі мовы, якія надаюць выказванням большую пераканаўчасць.

Пытанні і заданні для самакантролю

1. Пералічыце стылістычныя рысы, уласцівыя тэкстам навуковага стылю.
2. У чым заключаецца аб’ектыўнасць навуковага выкладу?
3. Як дасягаецца *аргументаванасць* выкладу ў творах навуковага стылю?
4. З якой мэтай у навуковых тэкстах выкарыстоўваецца такая стылістычная рыса, як *інфармацыйная насычанасць*?
5. Як вы разумееце паняцці *лагічнасць* і *абстрактнасць* навуковага выкладу?
6. Чаму нельга лічыць, што навуковаму стылю з яго «халаднасцю», акадэмізмам не ўласціва вобразнасць і экспрэсіўнасць?

4.2. Моўныя асаблівасці тэкстаў навуковага стылю

Пералічаныя вышэй стылістычныя рысы абумоўліваюць выкарыстанне моўных сродкаў, уласцівых навуковаму стылю, на лексічным і фразеалагічным, марфалагічным і сінтаксічным узроўнях моўнай сістэмы.

Асноўныя **лексічныя і фразеалагічныя асаблівасці** навуковага стылю наступныя:

- 1) аснову лексічнага саставу навуковага стылю (як і іншых функцыянальных стыляў) складаюць стылістычна нейтральныя, агульнаўжывальныя словы і выразы: *год, вынік, вада, канструкцыя*;
- 2) шырока выкарыстоўваюцца словы агульнанавуковага ўжывання: *эксперымент, аналіз, вывад, узаемасувязь, мноства, сінтэз, сістэма, працэс, гіпотэза, мадэль, праблема* і г. д.;

3) ужываецца вузкасפעцыяльная тэрміналогія – словы і спалучэнні, якія дакладна абазначаюць спецыяльныя паняцці і, акрамя навуковых тэкстаў, нідзе не ўжываюцца: *цытрон, нейрон, малярнасць, гідраты, фенатып* і г. д.;

4) адсутнічае нелітаратурная лексіка (жарганізмы, дыялектызмы, размоўныя, грубыя і лаянкавыя словы);

5) дапускаюцца паўторы адных і тых самых слоў у вузкім кантэксце: *Мова – натуральная знакавая сістэма. Разам з тым існуюць мовы штучныя, якія мэтанакіравана ствараюцца на аснове натуральных моў для міжнародных зносін ці зносін у спецыяльным асяроддзі. Сярод міжнародных штучных моў найбольшую папулярнасць атрымала мова эсперанта;*

6) фразеалагізмы ў навуковых тэкстах выкарыстоўваюцца не часта. Звычайна гэта ўстойлівыя спалучэнні тэрміналагічнага характару: *абсалютны максімум, удзельная вага, фазавы зрух*. Разам з тым можна сустрэць нешматлікія фразеалагізмы, якія функцыянальна не замацаваны за пэўным стылем: *час ад часу, усё роўна, у крайнім выпадку*.

Да **марфалагічных асаблівасцей навуковага стылю** можна аднесці наступнае:

1) перавага іменных часцін мовы над дзеясловамі: *Паліграфія – гэта сукупнасць тэхнічных прыёмаў і сродкаў для множнаснага рэпрадуцыравання (узнаўлення) тэксту і графічных выяў;*

2) шырокае выкарыстанне абстрактных назоўнікаў з суфіксамі *-нн-, -енн- (-энн-), -анн- (абнародаванне, акрэдытаванне), -асць- (абумоўленасць, залежнасць), -цыя- (асацыяцыя, датацыя, дэклацыя)* і інш.;

3) ужыванне назоўнікаў адзіночнага ліку ў значэнні множнага: *Вольха – род лісцепадобных дрэў і хмызнякоў сямейства бярозавых; Ліпа пачынае цвісці ў канцы чэрвеня;*

4) абстрактныя і рэчыўныя назоўнікі ў навуковым стылі могуць ужывацца ў форме множнага ліку, набываючы канкрэтнае і тэрміналагічнае значэнне: *нізкія і высокія тэмпературы, белыя і чырвоныя гліны, калійныя солі, мінеральныя воды, спірты, пары;*

5) «нанізванне» роднага склону назоўнікаў, што абумоўлена вялікай колькасцю аддзяслоўных назоўнікаў, якія прадугледжваюць форму роднага склону залежных ад іх кампанентаў: *распрацоўка (чаго?) метадаў (чаго?) выкарыстання (чаго?) карысных выкапняў;*

6) прыметнікі ў навуковых тэкстах часта ўваходзяць у склад тэрміналагічных словазлучэнняў і выконваюць класіфікацыйную

функцыю: *Цана можа быць свабодная, фіксаваная, дагаворная. Адрозніваюць таксама цэны: прэйскурантныя, намінальныя, пакупніка або прадаўца, зменныя, даўгачасныя, эластычныя (БелЭн);*

7) класіфікацыйная роля прыметніка абумоўлівае той факт, што ў тэкстах дакладных навук якасныя прыметнікі даволі часта не маюць ступеней параўнання: *простае рэчыва, вялікая калорыя, складанае слова, малады спецыяліст;*

8) адсутнасць асабовых займеннікаў *я, ты, вы* і наяўнасць займенніка *мы* для абазначэння любой асобы: *мы можам прасачыць, намі выяўлена наступная заканамернасць. «Мы сціпласці» (ці «мы сумеснасці»)* нясе ў сабе пэўную экспрэсіўнасць, прыцягвае чытача да сумеснага разважання над пытаннем. Такім зваротам да чытача падкрэсліваецца таксама і адзінства гаворачага (пішучага) з іншымі асобамі, агульнасць інтарэсаў аўтара і аўдыторыі;

9) дзесловы цяперашняга часу ўжываюцца з *пазачасавым значэннем* – абазначаюць пастаянныя ўласцівасці рэалій, а не дзеянні, якія адбываюцца ў момант гутаркі: *Амфатэрныя аксіды рэагуюць з моцнымі кіслотамі, а ў выніку хімічнай рэакцыі яны ўтвараюць солі гэтых кіслот;*

10) шырокае выкарыстанне зваротных дзеясловаў, дзеепрыметнікаў залежнага стану прошлага часу, дзеясловаў у форме 3-й асобы з мэтай надання выкладу большай аб'ектыўнасці: *Выдавецкая прадукцыя класіфікуецца па відах, характары інфармацыі, змесце, знакавай прыродзе інфармацыі, матэрыяльнай канструкцыі, катэгорыі чытачоў, перыядычнасці, аб'ёме, фармаце, тыражы, тэрміне службы, каляровасці; У трэцяй главе дысертацыі апісана эксперыментальная методика; Па прызначэнні прадукцыю паліграфічных прадпрыемстваў дзеляць на пяць асноўных груп;*

11) высокая частотнасць састаўных адыменных злучнікаў і прыназоўнікаў: *пры дапамозе, з мэтай, у сувязі з, у адпаведнасці з, па прычыне, у адносінах да, у залежнасці ад і інш.;*

12) адсутнасць выклічнікаў, эмацыянальных часціц і інш.

Сваю спецыфіку ў навуковым стылі мае і ўжыванне многіх сінтаксічных канструкцый. Да **сінтаксічных асаблівасцей навуковага маўлення** можна аднесці наступныя:

1) пераважае ўжыванне апавядальных няклічных сказаў, што тлумачыцца асноўнай задачай навуковага выкладу – паведаміць аб чым-небудзь, інфармаваць чытача ў сцвярдзальнай або адмоўнай форме;

2) перавага складаных і ўскладненых сказаў (з аднароднымі, пабочнымі, устаўнымі канструкцыямі): *Развіццё электронна-вылічальнай тэхнікі, з'яўленне мультымедыйных СМІ, матэрыялаў і тэхналогій, якія робяць рэальнымі ажыццяўленне ідэй электронных кніг і газет (першыя ўзоры якіх ужо ёсць, не кажучы ўжо пра змяшчэнне электронных варыянтаў выданняў і існаванне «чыста» электронных СМІ ў сетцы інтэрнэт)* дало падставу для думкі аб адсутнасці перспектывы развіцця і нават аб «адміранні» паліграфіі, ва ўсякім разе, у традыцыйным яе выглядзе (М. М. Палянскі);

3) вялікая колькасць безасабовых, няпэўна-асабовых сказаў і пасіўных канструкцый: *Пачаткам гісторыі паліграфіі можна лічыць IX ст., калі ў Кітаі і Карэі пачалі друкаваць кнігі; Солі азотнай кіслаты называюць нітратамі; Металы падзяляюцца на дзве групы: чорныя і каляровыя;*

4) для сувязі частак тэксту ўжываюцца спецыяльныя сінтаксічныя канструкцыі: *як ужо гаварылася; неабходна заўважыць, што; неабходна падкрэсліць, што; як будзе наказана ў далейшым;*

5) злучнікавая (часцей падпарадкавальная) сувязь пераважае над бяззлучнікавай. Звязана гэта з тым, што сувязь паміж часткамі складанага сказа пры дапамозе злучнікаў выражаецца больш дакладна, адназначна: *Традыцыйнае дзяленне элементаў на металы і неметалы гістарычна ўзнікла ў сувязі з тым, што простыя рэчывы, утвораныя атамамі элементаў металаў, як правіла, знаходзяцца ў цвёрдым стане і праяўляюць металічныя ўласцівасці (бляск, высокую цепла- і электраправоднасць, коўкасць, пластычнасць і г. д.), а простыя рэчывы, утвораныя атамамі элементаў неметалаў, гэтымі ўласцівасцямі пры звычайных умовах не валодаюць;*

б) характэрна «расшчапленне» выказніка, калі дзеяслоў з канкрэтным лексічным значэннем замяняецца назоўнікам таго ж корана і дапаможным дзеясловам: *даследаваць – праводзіць даследаванне, аналізаваць – рабіць аналіз, уплываць – аказваць уплыў.*

Пытанні і заданні для самакантролю

1. Пералічыце лексічныя моўныя асаблівасці, характэрныя для тэкстаў навуковага стылю.

2. Назавіце асноўныя стылістычныя асаблівасці ў выкарыстанні назоўнікаў і прыметнікаў у навуковых тэкстах.

3. Якія правілы маўленчага этыкету можна сфармуляваць адносна ўжывання займеннікаў у навуковых тэкстах?

4. Раскажыце пра стылістычныя магчымасці дзеяслова, дзеепрыметніка, дзеепрыслоўя і прыназоўніка ў навуковых тэкстах.

5. Якія сказы па мэце выказвання і інтанацыі пераважаюць у навуковых тэкстах? Чаму?

6. Чаму ў навуковым маўленні шырока распаўсюджаны складаныя і ўскладненыя сказы?

7. Ужыванне якіх канструкцый забяспечвае несабовы характар выкладу фактаў навукі?

8. Чаму ў навуковым маўленні з усіх тыпаў складаных сказаў пераважае складаназалежны сказ?

9. Патлумачце паняцце «*расшчапленне*» *выказніка*».

4.3. Разнавіднасці навуковага стылю (падстылі)

З улікам камунікатыўнай функцыі ў навуковым стылі маўлення вылучаюцца наступныя **падстылі**:

- 1) уласна навуковы;
- 2) навукова-даведачны;
- 3) навукова-тэхнічны;
- 4) навукова-вучэбны;
- 5) навукова-папулярны.

Пры дапамозе **ўласна навуковага падстылю** спецыяліст звяртаецца да спецыяліста. Гэтаму падстылю ўласцівы акадэмізм і т. зв. «сухасць» падачы інфармацыі. Менавіта ў гэтым падстылі найбольш поўна праяўляюцца спецыфічныя рысы навуковага стылю. Уласна навуковы падстыль выкарыстоўваецца ў такіх жанрах, як дысертацыя, манаграфія, аўтарэферат, навуковы артыкул, навуковы даклад, навуковая рэцэнзія, тэзісы і інш.

Навукова-даведачны падстыль прадстаўлены ў энцыклапедычных і тэрміналагічных слоўніках, даведніках для спецыялістаў і шырокага кола карыстальнікаў. Мэта гэтага падстылю – забяспечыць чытачу магчымасць хуткага пошуку патрэбнай навуковай інфармацыі. Жанры навукова-даведачнага падстылю – слоўнік, даведнік, каталог.

Навукова-тэхнічны падстыль характарызуецца інфармацыйнай насычанасцю. Ён звязаны з распрацоўкай і апісаннем навуковых тэхналогій і методык, планаваннем і арганізацыяй

навукова-тэхнічных даследаванняў, рэгістрацыяй навуковых распрацовак. Навукова-тэхнічны падстыль адрозніваецца ад уласна навуковага найперш тым, што ў ім пераважаюць не абстрактныя словы, а наменклатурныя назвы. Ён рэалізуецца ў такіх жанрах, як тэхнічнае апісанне, праектная дакументацыя, навукова-тэхнічная справаздача і інш.

Тэксты, створаныя ў *навукова-вучэбным падстылі*, прызначаны для тых, хто навучаецца пэўнай дысцыпліне. У дадзеным выпадку спецыяліст (аўтар) стварае тэкст для неспецыяліста (навучэнца), які, аднак, ужо валодае пэўнымі ведамі, дастатковымі для засваення новай навуковай інфармацыі. Навукова-вучэбны падстыль у цэлым вельмі падобны да ўласна навуковага. Аднак да агульнай і асноўнай функцыі навуковага стылю ў ім дадаецца спецыфічная функцыя актывізацыі лагічнага мыслення чытача (слухача). Таксама ў межах дадзенага падстылю разам са сродкамі ўласна навуковага выкладу выкарыстоўваюцца і такія, якія павінны зрабіць інфармацыю больш даступнай і палегчыць яе засваенне. Навукова-вучэбны падстыль характэрны для падручнікаў, вучэбных дапаможнікаў, лекцый, дакладаў і інш.

Пры дапамозе *навукова-папулярнага падстылю* спецыяліст звяртаецца да неспецыяліста – асобы, якая не знаёма з дадзенай навукай ці знаёма ў недастатковай ступені. Мэта навукова-папулярнага падстылю заключаецца не толькі ў тым, каб паведаміць нейкія навуковыя звесткі, аднак і ў тым, каб зацікавіць чытача.

Навукова-папулярны падстыль мае сваю спецыфічную функцыю – папулярызацыя навуковай інфармацыі. Навукова-папулярныя кнігі, артыкулы, лекцыі імкнуцца даступна выкласці матэрыял, зрабіць выклад жывым, займальным. З гэтай мэтай вузкаспецыяльная тэрміналогія ў іх выкарыстоўваецца ў мінімальнай колькасці, замест абстрактных формул даецца канкрэтны ілюстрацыйны матэрыял, выкарыстоўваюцца сродкі мастацкага і публіцыстычнага стыляў, якія надаюць выкладу вобразнасць і эмацыянальнасць (параўнанні, эпітэты, метафары, словы з эмацыянальнай афарбоўкай).

Навукова-папулярны тэкст звычайна змяшчае адкрытыя аўтарскія ўключэнні, часта звернутыя непасрэдна да чытача. Тут праяўляецца аўтарскае **я**, таму часта выкарыстоўваюцца розныя пыталыя канструкцыі, клічныя сказы, звароты. Сінтаксічны лад навукова-папулярных твораў арыентаваны на «агучванне» (дыялогізацыю) паведамлення.

Пытанні і заданні для самакантролю

1. Якія разнавіднасці (падстылі) вылучаюцца ў навуковым стылі?
2. Пералічыце асноўныя жанры ўласна навуковага падстылю.
3. Якія жанры адносяцца да навукова-даведачнага падстылю?
4. Назавіце жанры навукова-тэхнічнага падстылю. У чым заключаецца асноўнае моўнае адрозненне навукова-тэхнічных тэкстаў ад уласна навуковых?
5. Назавіце асноўныя рысы вучэбна-навуковага падстылю.
6. Якія жанры навуковых тэкстаў адносяцца да навукова-папулярнай разнавіднасці навуковага стылю?

4.4. Агульная характарыстыка асобных навуковых жанраў

Навуковыя тэксты афармляюцца ў выглядзе асобных закончаных твораў, структура якіх падпарадкоўваецца законам пэўнага жанру. Найбольш распаўсюджаныя жанры, з якімі сустракаюцца навучэнцы адукацыйных устаноў пры падрыхтоўцы да практычных і семінарскіх заняткаў, напісанні курсавых і дыпломных прац, у працэсе самастойнага паглыбленага вывучэння навуковага матэрыялу, наступныя: манаграфія, навуковы артыкул, тэзісы, дысертацыя, аўтарэферат дысертацыі, анатацыя.

Манаграфія – кніга з паглыбленым вывучэннем адной тэмы ці некалькіх тэм, цесна звязаных паміж сабой.

Навуковы артыкул – гэта пісьмовая апублікаваная справаздача, якая апісвае вынікі арыгінальнага даследавання ў пэўнай галіне навукі і адпавядае пэўным крытэрыям. Большасць навуковых часопісаў (і айчынных, і міжнародных) патрабуюць, каб артыкул, які апісвае вынікі навуковага эксперыментальнага даследавання, складаўся з наступных раздзелаў: прозвішча і ініцыялы аўтара (аўтараў), назва артыкула, уводзіны, мэта і задачы, матэрыял і метады даследавання, вынікі даследавання і іх абмеркаванне, вывады, бібліяграфічны спіс, анатацыя.

Тэзісы – кратка сфармуляваныя асноўныя палажэнні даклада, навуковага артыкула. Зборнікі тэзісаў навуковых дакладаў нярэдка друкуюцца пасля правядзення навуковых канферэнцый.

Дысертацыя – навукова-даследчая праца, якая публічна абараняецца аўтарам для атрымання вучонай ступені.

Аўтарэферат дысертацыі – кароткі выклад асноўных вынікаў дысертацыйнай работы, састаўлены самім аўтарам навуковай працы. Аўтарэфераты прызначаны для азнаямлення навуковай грамадскасці з актуальнасцю тэмы даследавання, яе мэтай і задачамі, навуковай і практычнай значнасцю, асноўнымі вынікамі і інш.

Анатацыя – кароткая характарыстыка кнігі, артыкула, зборніка. Анатацыі бываюць поўныя і скарачаныя. Поўная, або апісальная, анатацыя ўключае ад 60 да 100 слоў. Сярэдні аб'ём скарачанай анатацыі – 30–40 слоў (3–4 сказы). Прызначэнне анатацыі – даць магчымасць спецыялісту вызначыць мэтазгоднасць больш дэталёвага азнаямлення з дадзеным матэрыялам. Анатацыя, як правіла, уключае наступныя элементы: кароткі змест (пералік асноўных палажэнняў тэксту-крыніцы); ацэнку ступені падрабязнасці і навізны работы; наяўнасць прыкладаў і ілюстрацыйнага матэрыялу; адметныя асаблівасці апошняга выдання (калі выданне не першае); чытацкае прызначэнне (на каго разлічана).

Прыклад анатацыі на вучэбны дапаможнік:

Беларуская мова. Прафесійная лексіка. Сацыяльна-гуманітарныя навукі: вучэб. дапам. М. Р. Прыгодзіч [і інш.]; пад рэд. М. Р. Прыгодзіча, У. І. Куліковіча. – Мінск: РІВШ, 2015. – 260 с.

У вучэбным дапаможніку разглядаецца гісторыя станаўлення і развіцця навукова-галіновых тэрмінасістэм сацыяльна-гуманітарнага цыкла. У кожным тэматычным раздзеле пададзены тэарэтычныя звесткі адносна паходжання тэрмінаў, іх утварэння і функцыянавання, прыводзяцца пытанні і заданні для самакантролю, спіс навуковых, навукова-метадычных і лексікаграфічных крыніц.

Адрасуецца студэнтам устаноў вышэйшай адукацыі (пры вывучэнні дысцыпліны «Беларуская мова. Прафесійная лексіка»), навукоўцам і выкладчыкам.

Прыклад анатацыі на навуковы артыкул:

Сяменчык М. Я. Рэфармацыйныя і рэвалюцыйныя змены на Беларусі (сакавік – кастрычнік 1917 г.) / М. Я. Сяменчык // Труды БГТУ. – 2012. – № 5. История, философия, филология. – С. 41–44.

У публікацыі асвятляюцца змены ў дзяржаўным кіраванні Расійскай імперыі, выкліканыя перамогай узброенага паўстання ў Петраградзе 27 лютага 1917 г. Асаблівая ўвага надаецца

абставінам фарміравання і зместу дзейнасці Часовага ўрада і яго органаў на месцах, у тым ліку на Беларусі. Паказваюцца эканамічныя і палітычныя змены, якія адбыліся на Беларусі ў выніку палітыкі Часовага ўрада і «рэвалюцыйнай дэмакратыі» з сакавіка да канца кастрычніка 1917 г.

Такім чынам, навуковы стыль маўлення рэалізуецца ў творах разнастайных жанраў. Кожны жанр мае свае адметнасці ў сферы выкарыстання, спосабах падачы навуковай інфармацыі, структуры.

Пытанні і заданні для самакантролю

1. Ахарактарызуйце такія жанры ўласна навуковага падстылю, як *манаграфія, навуковы артыкул, тэзісы, дысертацыя*.

2. Раскажыце пра аўтарэферат дысертацыі як жанр уласна навуковага падстылю. З якой мэтай пішацца аўтарэферат? На прыкладзе любога аўтарэферата (па тэме вашай спецыяльнасці) раскажыце пра структуру тэкстаў гэтага жанру.

3. Што такое *анатацыя*? Якія абавязковыя часткі яна ўтрымлівае?

ПРАКТЫЧНЫЯ ЗАДАННІ

Заданне 1. Прачытайце тэкст. Выпішыце па групам стылістычна нейтральныя словы, словы агульнанавуковага выкарыстання, спецыяльныя лексічныя адзінкі.

Пры канструяванні кнігі важна ўлічваць, што змешчаны на яе старонках матэрыял графічна неаднастайны. Перш за ўсё, розніца, а таму неаднолькава ўспрымаюцца тэкст і ілюстрацыі. Аднаводна, для кожнага з гэтых элементаў неабходна акрэсліць «сваё» месца на кніжнай паласе. У шматлікіх складаных выпадках упарадкаванае, арганізаванае размяшчэнне ілюстрацый можа быць дасягнута пры дапамозе модульнай сістэмы вёрсткі.

Метад модульнай сеткі мэтазгодна выкарыстоўваць, калі ў кнізе запланавана вялікая колькасць ілюстрацый розных памераў. У такім выпадку фармат паласы падзяляюць на некалькі частак (модуляў), аднолькавых па шырыні і вышыні. Месца, вызначанае для ілюстрацый і тэксту, павінна адпавядаць таму ці іншаму ліку модуляў (*А. М. Багдановіч*).

Заданне 2. Прачытайце тэкст. Знайдзіце і выпішыце лексічныя, марфалагічныя, сінтаксічныя моўныя сродкі, уласцівыя навуковаму стылю.

Першы этап развіцця беларускай выдавецкай тэрміналогіі звязаны з дзейнасцю Ф. Скарыны. Менавіта ў яго кнігах упершыню фіксуецца тэрміналагічныя адзінкі, якія маюць дачыненне да выдавецкай справы. Гэта каля трох дзясяткаў слоў, прадстаўленых у слоўніку мовы Ф. Скарыны. Сярод іх тыя, што і сёння шырока выкарыстоўваюцца ў выдавецкай практыцы (*азбука, выдаць, кніга, часць, фарба*), і тыя, што перайшлі ў разрад пасіўнай лексікі (*книжница – бібліятэка, припел – верш, стороница – старонка*).

Адметнасцю скарынаўскай тэрмінатворчасці з’яўляецца наданне словам, якія ўжо існавалі ў мове, новага значэння. Паводле У. В. Анічэнкі, Ф. Скарына ў сваіх старадруках нярэдка дапаўняў раней вядомыя лексічныя адзінкі новым семантычным зместам. «У кніжнаславянскай мове, – адзначае даследчык, – слова *выдати* мела толькі адно значэнне ‘аддаць’, а ў Скарыны – і ‘выпусціць; выдаць; даць; запахнуць; надрукаваць’; ... *грамота* ‘папера, грамата’ – ‘пісьмо, почырк; граматыка’; *письмо* ‘пісьмовая мова’ – ‘пісанне, твор; літара’».

Другі этап развіцця выдавецкай тэрміналогіі – першая чвэрць XX ст.: ад з’яўлення на тэрыторыі Беларусі легальнага беларускамоўнага друку да 20-х гг. Ён характарызуецца значнымі зменамі, якія адбыліся ў структуры кніжнай вытворчасці, актыўным пошукам новых лексічных адзінак для абазначэння новых з’яў, працэсаў, паняццяў, што ўзніклі ў той час. У многім этап быў звязаны з дзейнасцю газеты «Наша ніва» (1906–1914; 1920 гг.), на старонках якой друкаваліся разнажанравыя і рознатэматычныя матэрыялы, якія спрыялі развіццю і ўдасканаленню беларускай літаратурнай мовы.

Пры стварэнні новых тэрмінаў і наменклатурных назваў на гэтым этапе, асабліва ў 20-я гг. XX ст., назіраліся спробы ўкаранення пурыстычных наватвораў, характэрныя для многіх галін тагачаснай навукі. Напрыклад, лексічныя адзінкі *карэспандэнт, рэпарцёр*, якія шырока выкарыстоўваліся ў газеце «Наша ніва», прапаноўваліся замяніць адпаведна *дапішчык, вястун*, лексему старонка – словам *балонка* і некаторыя іншыя.

Трэцім этапам станаўлення выдавецкай тэрміналогіі можна лічыць увесь астатні час XX ст., калі тэрміналагічная сістэма выдавецкай галіны працягвае развівацца і ўдасканальвацца ў навуковых

працах (найперш журналісцкай тэматыкі), мастацкай літаратуры, навукова-папулярных творах, рэкламе, вусных зносінах беларускамоўных спецыялістаў, тэхнічнай дакументацыі, патэнтах, дакладах, артыкулах, вучэбных дапаможніках, стандартах, энцыклапедычных і лінгвістычных даведніках. Але і гэты этап, як і папярэднія, не завяршыўся складаннем галіновага беларускамоўнага слоўніка. Спецыяльная лексіка, якой карысталіся беларускамоўныя выдаўцы, фіксуецца ў гэты перыяд у энцыклапедычных і лінгвістычных даведніках: «Тлумачальны слоўнік беларускай мовы» пад рэдакцыяй К. К. Атраховіча, «Энцыклапедыя літаратуры і мастацтва Беларусі», энцыклапедычны даведнік «Беларусь» і інш.

Чацвёрты этап развіцця тэрміналогіі кніжнай справы звязаны са з'яўленнем першага спецыяльнага слоўніка, у якім сістэматызавана прадстаўлена тэрміналогія з галіны кнігавыдання, друкарскай справы, кнігараспаўсюджвання, выдадзенага ў 2003 г. выдавецтвам «Тэхналогія» накладам 500 паасобнікаў. Ён складаецца з прадмовы, якая мае назву «Ад выдавецтва», дзвюх частак – англійска-беларускай і беларуска-англійскай. Як вынікае з прадмовы, актуальнасць стварэння такога даведніка абумоўлена даўнімі традыцыямі беларускага кнігавыдання, адсутнасцю на рынку падобнай літаратуры, вялікімі зменамі ў выдавецкай справе, далучэннем да выдавецкай дзейнасці шырокіх колаў маладых людзей, пашырэннем кантактаў беларусаў з замежнымі партнёрамі. Кожная моўная версія слоўніка змяшчае каля 2500 тэрміналагічных адзінак (*Паводле У. І. Куліковіча*).

Заданне 3. Прачытайце тэксты і перакладзіце на беларускую мову. У перакладзе знайдзіце і выпішыце лексічныя, марфалагічныя, сінтаксічныя моўныя сродкі, уласцівыя навуковаму стылю.

I. Курсивный шрифт был придуман в 1501 году, примерно через полвека после изобретения печатного станка Гуттенбергом. Впервые курсив применили венецианские печатники для издания сочинений Вергилия. Необходимость в этом шрифте была вызвана желанием издать небольшие по формату книги, которые можно было носить с собой. Чтобы эти книги не были слишком толстыми, и был придуман максимально убогий шрифт, основой для которого послужил рукописный почерк (*«Музей фактов»*).

II. Активизация исследований в области формных процессов, в том числе и тиражестойкости форм, произошла в середине

прошлого века в связи с развитием плоской офсетной печати, разработкой фотополимерных форм (ФПФ) для высокой печати, расширением использования специальных способов печати. За прошедший период накоплен весьма большой объем информации, в том числе и с использованием методов фундаментальных наук – механики, физики и химии. Однако при наличии довольно развитой теории формных и печатных процессов приходится констатировать, что теоретические работы в области ТСПФ отсутствуют. Этот дефицит в настоящее время уже становится сдерживающим фактором в развитии как теории, так и технологии формных и печатных процессов (*М. И. Кулак, О. В. Сидельник*).

Заданне 4. Вызначце падстыль тэксту. Ахарактарызуйце моўныя сродкі гэтага ўрыўка.

Кажуць, што лінгвістыка – рыдлёўка археолага. І сапраўды, яна дапамагае ўзнавіць, дзе, калі, як жыў пэўны народ, хто былі яго суседзі, з кім вёўся гандаль...

Найбольшую цікавасць, як правіла, выклікаюць пытанні паходжання асобных слоў і выразаў. І гэта зразумела, таму што чалавек часам ужывае іх, не ведаючы дакладнага сэнсу, унутраных сувязей з іншымі словамі...

Каб дакладна выказаць любы змест з яго шматбаковымі эмацыянальна-вобразнымі асаблівасцямі, трэба адшукаць найбольш прыдатныя словы. Набыць гэтае ўменне прасцей, калі ўсведамляецца паходжанне слова, вызначаюцца ў ім напластаванні розных часоў, калі аналізуецца, чаму аўтар абраў менавіта гэта слова (*Л. Выгонная*).

Заданне 5. Прачытайце артыкул беларускага пісьменніка, гісторыка У. Арлова «Незалежнасць – гэта...» і напішыце анатацыю аб’ёмам 60–100 слоў.

Фразы, рэкамендаваныя для выкарыстання:

❖ артыкул прысвечаны тэме, праблеме, пытанню; артыкул уяўляе сабой абагульненне, аналіз, агляд; у артыкуле разглядаецца (што?), гаворыцца (аб чым?);

❖ аўтар аналізуе (характарызуе, параўноўвае, падкрэслівае, апісвае), ставіць (закранае, разглядае, асвятляе) праблемы, пытанні; пераканана даказвае, упэўнены, перакананы;

❖ аўтар прыводзіць прыклады (цытаты, факты, звесткі, лічбы), якія ілюструюць, што...;

❖ аўтар прыходзіць да высновы (робіць заключэнне); сутнасць выкладу зводзіцца да (чаго?);

❖ артыкул мае навуковае значэнне (уносіць пэўны ўклад у навуку, носіць навукова-папулярны характар, разлічаны на спецыялістаў, на шырокае кола чытачоў).

Незалежнасць – гэта...

Незалежнасць – гэта калі ты з’явішся на свет у радзільні, дзе няма сама стэрэльных на зямлі прусакоў, затое ёсць аднаразовыя шпрыцы і пялюшкі.

Незалежнасць – гэта калі твой бацька пойдзе ў ЗАГС, каб атрымаць дакумент, што ты сапраўды нарадзіўся і што цябе назвалі ў гонар дзеда Рыгорам, і кабета, якая сядзіць там, спакойна выпіша яму гэты дакумент, а не выцягне са стала «Справочник личных имён народов СССР» і не будзе, размахваючы ім, істэрычна тлумачыць твайму бацьку, што ён можа без праблем назваць сына Файзулой ці нават Мамаем, а вось Рыгорам – не можа, бо такога імя проста не існуе ў прыродзе (а существует нормальное человеческое имя Григорий).

Незалежнасць – гэта калі ты пойдзеш у школу і цябе будуць вучыць на тваёй мове (а дзяўчынку Гражынку, якая падабалася табе ў дзіцячым садзе, – на яе мове, а твайго суседа хлопчыка Мішу, тату якога завуць Ісакам, – на ягонай, а другога твайго суседа хлопчыка Алёшу, бацькі якога прыехалі сюды, бо ў іхнім горадзе на Волзе, каб купіць малому малака, трэба займаць чаргу а пятай гадзіне раніцы, – на ягонай). Цябе будуць вучыць на тваёй мове, і дзеля гэтага тваім тату і маме не трэба будзе ўсё лета збіраць па кватэрах заявы бацькоў, якія не тое каб не хацелі вучыць сваіх дзетак так, як твае тата і мама, а проста ніколі пра гэта не думалі, бо выраслі пры інтэрнацыяналізме. І гэтыя заявы не трэба будзе губляць тры разы дырэктару і два – сакратарцы, і першы вераснёвы дзень ты не пачуеш на ўрачыстай лінейцы, што «год от года хорошеет материально-техническая база нашей школы», а прыйшоўшы ў свой клас, не даведаешся, што дзякуючы няўхільнаму клопату партыі і ўраду у вас на ўвесь клас толькі адзін лемантар і дзве «матэматыкі» на роднай мове.

Незалежнасць – гэта калі ты будзеш студэнтам і на лекцыі па вышэйшай матэматыцы твой смуглявы раўналетак з Мадагаскара, які вучыцца за грошы сваёй, а не тваёй краіны, нахінецца да цябе і запытае, што значыць слова «імавернасць», і ты па-французску растлумачыш яму.

Незалежнасць – гэта калі на Дзяды, у Дзень памяці продкаў, ты ідзеш на могілкі і ведаеш, што паставіш свечку і пакладзеш кветкі, а не станеш удзельнікам выпрабавання балончыкаў з нервова-паралітычным газам ці новай мадэлі гумовага дручка.

Незалежнасць – гэта калі твой сын прынёс са школы пяцёрку па гісторыі і ты хваліш яго за гэтую пяцёрку, бо ведаеш, што ён атрымаў яе не па тым прадмеце, дзе вучаць пра Лядовае пабоішча і перамогу калектывізацыі, а па тым, дзе вучаць пра Грунвальдскую бітву, якая ўратавала твой народ ад смерці, і кажуць праўду пра тую ўладу, што расстраляла твойго дзеда і задумала голадам тваю бабулю.

Незалежнасць – гэта калі ніхто не страшыць цябе, што твой народ не зможа выжыць без вялікага старэйшага брата, бо не мае сваіх баксітаў ці алмазаў, і ты разумееш, што зусім дарэмна шкадаваў гарапашных галандцаў ці бельгійцаў, якія не маюць ні баксітаў, ні алмазаў, ні нават старэйшага брата.

Незалежнасць – гэта калі раптам высветліцца, што разумныя людзі ёсць і ў нас, і калі – крыў Божа! – выбухне завод ці прычыніцца якое іншае ліха, не трэба будзе чакаць, пакуль прыедзе камісія з маскоўскіх разумнікаў.

Незалежнасць – гэта калі на Божай пасцелі ведаеш, што пасля таго, як ты памяняеш гэты свет на лепшы, на месцы царквы ці касцёла, дзе цябе хрысцілі і дзе ты вянчаўся, не выкапаюць сажалку з брудным лебедзем і не пабудуюць басейн імя XVIII з’езду КПСС, а могілкі, дзе будуць спачываць твае косці, не знясуць і не ператвораць у закладаны пустымі пляшкамі парк культуры і адпачынку імя таварыша Гарбачова або імя таварыша Лігачова.

Незалежнасць – гэта...

Незалежнасць – гэта калі ад нараджэння да скону пачуваешся сваім чалавекам на сваёй зямлі.

Я веру, што калі-небудзь так будзе.

Бо іначай проста не варта жыць (*У. Арлоў, 1990*).

5. АФІЦЫЙНА-СПРАВАВЫ СТЫЛЬ МАЎЛЕННЯ

5.1. Асноўныя рысы

афіцыйна-справавога стылю

Афіцыйна-справавы стыль – гэта стыль дакументаў: міжнародных дагавораў, дзяржаўных актаў, юрыдычных законаў, пастаноў, уставаў, інструкцый, службовай перапіскі і інш. Нягледзячы на адрозненні ў змесце і разнастайнасць жанраў, афіцыйна-справавы стыль у цэлым характарызуецца шэрагам агульных рыс. Да асноўных з іх адносяцца:

1) **пераважна маналагічная пісьмовая форма функцыянавання;**

2) **строга афіцыйная танальнасць;**

3) **стандартызацыя**, якая закранае як форму дакумента (у справаводстве нярэдка выкарыстоўваюцца гатовыя бланкі, што спрашчае і паскарае справавую камунікацыю), так і моўныя сродкі (у афіцыйна-справавым стылі шырока выкарыстоўваюцца так званыя канцылярскія штампы – моўныя звароты, якія шматразова паўтараюцца: *дагаворныя бакі, узяць на кантроль*);

4) **лаканічнасць і ў той жа час інфармацыйнасць**: дакументы характарызуюцца эканомным выкарыстаннем моўных сродкаў; змяшчаецца ўся неабходная для вырашэння справы інфармацыя;

5) **канкрэтнасць**: у дакументах называюцца канкрэтныя асобы, даты, падзеі, не дапускаюцца расплывістыя фармулёўкі, двухсэнсоўнасць;

6) **доказынасць**: прыводзяцца бяспрэчныя факты, лічбавыя паказчыкі;

7) **аб'ектыўнасць і нейтральнасць** выкладу фактаў: у дакументах адсутнічае суб'ектыўны пачатак, выкарыстоўваецца нейтральная лексіка, не ўжываюцца сродкі экспрэсіўнасці маўлення;

8) **імператыўнасць**: у адпаведных дакументах падаюцца не толькі звесткі, але і пабуджэнні, заклікі да іх выканання тымі, каму яны скіраваны.

Пытанні і заданні для самакантролю

1. Акрэсліце сферу выкарыстання афіцыйна-справавога стылю.
2. Назавіце асноўныя стылеўтваральныя рысы афіцыйна-справавога стылю.
3. У чым праяўляецца стандартызацыя тэкстаў гэтага стылю?

5.2. Моўныя асаблівасці тэкстаў афіцыйна-справавога стылю

Задачами і стылістычнымі рысамі афіцыйна-справавога стылю абумоўлена выкарыстанне моўных сродкаў.

Лексічныя асаблівасці афіцыйна-справавога стылю:

1) аснову лексічнага саставу афіцыйна-справавога стылю (як і іншых функцыянальных стыляў) складаюць стылістычна нейтральныя, агульнаўжывальныя словы і выразы: *нарадзіцца, працаваць, адпачынак, адрас, жнівень, прасіць* і інш.;

2) пашырана выкарыстанне абстрактнай, тэрміналагічнай і спецыяльнай лексікі (прававой, юрыдычнай, грамадска-палітычнай тэрміналогіі): *апеляцыя, сведка, вымова, тарыф, пагадненне*;

3) шырока ўжываюцца назвы асоб па іх функцыі (спецыяльнасці, пасадзе), сацыяльным становішчы: *ісцец, спажывец, адказчык, арандатар, пакупнік, выканаўца, грамадзянін*;

4) часта ўжываюцца афіцыйна прынятыя складанаскарочаныя словы і абрэвіатуры, найперш гэта абазначэнні назваў дзяржаўных органаў, устаноў, арганізацый, таварыстваў: *БДТУ, МУС, Мінфін*;

5) пашырана выкарыстанне канцылярызмаў: *вышэйадзначаны, вышэйназваны, ніжэйпамянёны, узяць пад кантроль, аказаць дапамогу, давесці да ведама, прашу дазволіць, за справаздачны перыяд, з мэтай забеспячэння* і інш. Калі ў іншых стылях канцылярызмы нярэдка рязглядаюцца як моўны недахоп, то ў афіцыйна-справавым стылі ў большасці выпадкаў яны ўспрымаюцца як натуральная яго прыналежнасць;

6) адсутнічае нелітаратурная лексіка (жарганізмы, дыялектызмы, размоўныя, грубыя і лаянкавыя словы);

7) словы ўжываюцца пераважна ў прамым значэнні; выкарыстанне слоў з пераносным значэннем абмежавана;

8) дапускаюцца паўторы адных і тых самых слоў у вузкім кантэксце. Напрыклад: *У адпаведнасці з Канстытуцыяй Рэспублікі Беларусь дзяржаўнымі мовамі Рэспублікі Беларусь з'яўляюцца беларуская і руская мовы. Рэспубліка Беларусь забяспечвае ўсебаковае развіццё і функцыянаванне беларускай і рускай моў ва ўсіх сферах грамадскага жыцця. Рэспубліка Беларусь праяўляе дзяржаўны клопат аб свабодным развіцці і ўжыванні ўсіх нацыянальных моў, якімі карыстаецца насельніцтва рэспублікі. Дзяржаўныя органы і іншыя арганізацыі ў адпаведнасці з заканадаўствам Рэспублікі Беларусь ствараюць грамадзянам неабходныя ўмовы для вывучэння беларускай і рускай моў і дасканалы валодання імі (Закон Рэспублікі Беларусь «Аб мовах у Рэспубліцы Беларусь»).*

Марфалагічныя асаблівасці афіцыйна-справавога стылю:

1) выкарыстоўваюцца назоўнікі са зборным значэннем: *адміністрацыя, дырэцыя, калегія;*

2) пашыраны аддзеяслоўныя назоўнікі: *знаходжанне, выкарыстанне, бяздзеянне, узгадненне, рэгуляванне, прыцягненне, правапарушэнне, нявыплата, недапрацоўка;*

3) шырока ўжываюцца дзеясловы ў форме інфінітыва ў сувязі з мэтавай устаноўкай дакументаў: *Грамадзяне Рэспублікі Беларусь і іншыя асобы, якія пражываюць на яе тэрыторыі, абавязаны: берагчы і ахоўваць прыроду, рацыянальна выкарыстоўваць яе багацці, выконваць патрабаванні прыродаахоўнага заканадаўства, павышаць экалагічную культуру <...>;*

4) замест дзеясловаў часта ўжываюцца спалучэнні назоўніка і дзеяслова (т. зв. «расшчэпленыя» выказнікі): *дапамагчы – аказаць дапамогу, падтрымаць – аказаць падтрымку;*

5) пры інфінітывах часта ўжываюцца словы *трэба, неабходна, абавязаны, забараняецца;*

6) дамінуюць дзеясловы ў форме цяперашняга часу: *Рэспубліка Беларусь гарантуе кожнаму жыхару неад'емнае права на выхаванне і атрыманне адукацыі на беларускай або рускай мове. Гэта права забяспечваецца сістэмай дашкольных, агульнаадукацыйных устаноў, устаноў, якія забяспечваюць атрыманне прафесійна-тэхнічнай, сярэдняй спецыяльнай і вышэйшай адукацыі, спецыяльных устаноў адукацыі і сацыяльна-педагагічных устаноў (Закон Рэспублікі Беларусь «Аб мовах у Рэспубліцы Беларусь»);*

7) выкарыстоўваюцца неўласцівыя беларускай мове дзеепрыметнікі незалежнага стану з суфіксамі *-уч-* (*-юч-*), *-ач-* (*-яч-*) і залежнага з суфіксамі *-ем-*, *-ім-*: *вядучы, выконваючы, бягучы, кіруемы, апякаемы*;

8) пашыраны складаныя адыменныя прыназоўнікі (у *адносінах, у мэтах, у сувязі, на працягу, у выніку, за выключэннем, іляхам, за кошт, з мэтай, на чале*) і састаўныя злучнікі (у *выніку чаго; у выніку таго, што; для таго, каб; з прычыны таго, што*).

Сінтаксічныя асаблівасці афіцыйна-справавога стылю:

1) выкарыстоўваюцца пераважна апавядальныя сказы з прамым парадкам слоў;

2) простыя сказы часцей за ўсё развітыя, ускладненыя аднароднымі членамі, дзеепрыметнымі і дзеепрыслоўнымі зваротамі: *Кіраўнікі, іншыя работнікі дзяржаўных органаў і іншых арганізацый павінны валодаць беларускай і рускай мовамі ў аб'ёме, неабходным для выканання імі сваіх службовых абавязкаў (Закон Рэспублікі Беларусь «Аб мовах у Рэспубліцы Беларусь»)*;

3) пашыраны складаназлучаныя і складаназалежныя сказы: *Пры разглядзе ў судах крымінальных і грамадзянскіх спраў, гаспадарчых спрэчак асобам, што прымаюць удзел у справе і не валодаюць мовай судаводства, забяспечваюцца права азнаямлення з адпаведнымі матэрыяламі, удзел у судовых дзеяннях праз перакладчыка, права выступаць у судзе на мове, якой яны валодаюць (Закон Рэспублікі Беларусь «Аб мовах у Рэспубліцы Беларусь»)*;

4) тыповымі з'яўляюцца пасіўныя канструкцыі: *Дагавор лічыцца заключаным, калі паміж бакамі ў патрэбнай форме дасягнута пагадненне на ўсіх існуючых умовах дагавора (Грамадзянскі кодэкс Рэспублікі Беларусь)*;

5) назіраецца т. зв. «нанізванне» форм роднага склону: *вынікі (чаго?) дзейнасці (чаго?) органаў (чаго?) падатковай службы; пастанова (чаго?) Міністэрства (чаго?) культуры (чаго?) Рэспублікі Беларусь*;

6) шырока распаўсюджана рубрыкацыя частак складаных канструкцый.

Асноўнымі прынцыпамі дзейнасці сродкаў масавай інфармацыі з'яўляюцца:

– дакладнасць інфармацыі – сродкі масавай інфармацыі павінны распаўсюджваць інфармацыю, што адпавядае рэчаіснасці;

– законнасць – інфармацыя не павінна супярэчыць патрабаванням заканадаўства Рэспублікі Беларусь;

– роўнасць – сродкі масавай інфармацыі зыходзяць з роўнасці правоў усіх фізічных асоб, дзяржаўных органаў, палітычных партый, іншых грамадскіх аб'яднанняў, іншых юрыдычных асоб на распаўсюджанне і атрыманне масавай інфармацыі (Закон РБ «Аб сродках масавай інфармацыі»).

Пытанні і заданні для самакантролю

1. Пералічыце асноўныя лексічныя асаблівасці афіцыйна-справавога стылю.

2. Назавіце марфалагічныя сродкі, якія найбольш шырока выкарыстоўваюцца ў мове дакументаў.

3. Якія сінтаксічныя асаблівасці вылучаюць у мове дакументаў?

5.3. Разнавіднасці афіцыйна-справавога стылю (падстылі)

У складзе афіцыйна-справавога стылю даследчыкі выдзяляюць наступныя падстылі:

1) **канцылярскі**: акт, распараджэнне, загад, справавыя паперы, заява, характарыстыка, аўтабіяграфія, даверанасць, распіска;

2) **юрыдычны** (уласна заканадаўчы): закон, указ, грамадзянскія і крымінальныя акты, статут;

3) **дыпламатычны**: нота, мемарандум, камюніке, канвенцыя.

Канцылярскі падстыль звязаны са службовай перапіскай (справавыя лісты, камерцыйная карэспандэнцыя), афіцыйнымі справавымі паперамі (даведка, пасведчанне, акт, пратакол), прыватнымі справавымі паперамі (заява, даверанасць, аўтабіяграфія) і інш. Усе гэтыя дакументы характарызуюцца лаканічнасцю (эканоміяй моўных сродкаў) і стандартызаванасцю (часта пішуцца на гатовых бланках або па прыведзеным узору, маюць грамадска замацаваны агульны прынцып укладання).

Юрыдычны падстыль рэалізуецца ў мове заканадаўчых дакументаў. Тут пашырана выкарыстанне лексікі і фразеалогіі дзяржаўнага і грамадзянскага права і г. д. Для гэтага падстылю характэрны ўскладненыя кампазіцыйныя канструкцыі, падзел на шматлікія часткі (раздзелы, параграфы, главы і інш.).

Дыпламатычныя дакументы звязаны з міжнароднымі адносінамі. Значная частка лексікі ў гэтых дакументах інтэрнацыянальная, некаторыя тэрміны перадаюцца як кірыліцай, так і лацінскім алфавітам: *персона грама, статус-кво (status-quo), casus belli*. У мове дыпламатычных дакументаў, у адрозненне ад іншых, нярэдка сустракаюцца вобразныя сродкі, напрыклад, метанімічныя спалучэнні: *Белы Дом* у значэнні *‘Прэзідэнт (або ўрад) ЗША’*, *Елісейскі палац* – *‘урэд Францыі’*.

Пытанні і заданні для самакантролю

1. Якія падстылі вылучаюць у складзе афіцыйна-справавога стылю?
2. Назавіце жанры тэкстаў канцылярскага, юрыдычнага і дыпламатычнага падстыляў.

5.4. Кампазіцыя, правілы напісання і афармлення афіцыйна-справавых тэкстаў

Агульнае патрабаванне, якое вызначае спецыфіку тэкстаў афіцыйна-справавога стылю, заключаецца ў наступным: выкладанне павінна весціся па дакладна прадуманым плане; пры пераходзе ад адной інфармацыі да другой не павінны парушацца законы логікі.

Абавязковым інфармацыйным элементам дакументаў з’яўляюцца рэквізіты. **Рэквізіты** (ад лац. *requisitum* ‘неабходнае’) – сукупнасць звестак, даных, без якіх дакументы не могуць служыць падставай для ажыццяўлення аперацый, адсутнасць якіх пазбаўляе дакументы юрыдычнай сілы. Колькасць рэквізітаў бывае рознай і залежыць ад віду і зместу дакументаў. Напрыклад, найважнейшымі рэквізітамі банкаўскіх дакументаў з’яўляюцца: характар і змест аперацыі, дата і сума, назвы арганізацый-удзельнікаў разлікаў, нумары рахункаў, подпісы паўнамоцных асоб, адбітак пячаткі і інш.

У тэксце дакумента выдзяляюцца тры часткі: уступ, галоўная частка, заключэнне. Кожнае важнае палажэнне, структурныя часткі дакумента вызначаюцца на пісьме асобнымі абзацамі.

Разгледзім структуру некаторых дакументаў, з якімі часта даводзіцца сутыкацца.

Заява – афіцыйны зварот да службовай асобы, ва ўстанову, арганізацыю з просьбай вырашыць пэўнае пытанне. Афармляецца гэты дакумент наступным чынам:

1) зверху з правага боку на трэцюю частку радка ў слупок пішацца назва арганізацыі, установы ці пасады, прозвішча, імя, імя па бацьку (ініцыялы) службовай асобы, да якой звяртаюцца з просьбай: *У раённы народны суд; Дырэктару ДУА «Сярэдняя школа г. Мінска № 150» Пятрову І. С.;*

2) далей пішацца прозвішча, імя, імя па бацьку таго, хто падае заяву; калі трэба, называецца яго пасада і адрас: *Сяргеева Івана Іванавіча, які пражывае па адрасе: г. Мінск, вул. Прытыцкага, д. 60, кв. 12; настаўніка фізікі Грышкаўца А. А.;*

3) праз адзін-два радкі пасярэдзіне ліста пішацца слова *заява* і ставіцца кропка;

4) з чырвонага радка пачынаецца тэкст заявы. Змест заявы-просьбы звычайна пачынаецца словамі *«Прашу + інфінітыў (дазволіць, дапусціць і інш.)*; тэкст заявы можа пачынацца і тыповымі канструкцыямі: *у сувязі з тым, што ..., на падставе таго, што ...;*

5) унізе злева ставяць дату (назва месяца пішацца словам), а справа – подпіс.

Дэкану фізіка-матэматычнага факультэта
Палескага дзяржаўнага ўніверсітэта
Пятрову П. П.
студэнта 2 курса 6 групы
Васільева Сяргея Сямёнавіча

заява.

Прашу дазволіць мне датэрмінова здаць летнюю сесію ў сувязі з працай у студэнцкім будаўнічым атрадзе.

15 мая 2020 г.

Подпіс

Аўтабіяграфія – дакумент, у якім змешчаны звесткі пра жыццёвы шлях, выкладзеныя ад першай асобы. Тут указваюцца год і месца нараджэння, заняткі бацькоў, гады вучобы (службы ў арміі), самае асноўнае з працоўнай і грамадскай дзейнасці, кароткія звесткі пра сямейнае становішча. У канцы тэксту абавязкова ставяць дату і подпіс.

Аўтабіяграфія

Я, Кашко Таццяна Іванаўна, нарадзілася 15 ліпеня 1988 года ў пас. Лясны Мінскага раёна Мінскай вобласці. Мой бацька, Кашко Іван Аляксандравіч, працаваў механікам, маці, Ганна Уладзіміраўна, – прадаўцом (зараз бацькі на пенсіі).

У 1994 г. я пайшла вучыцца ў Бараўлянскую сярэднюю школу № 2, якую скончыла ў 2005 г.

З 2005 па 2010 г. вучылася ў Беларускаім дзяржаўным педагогічным універсітэце імя Максіма Танка на факультэце беларускай філалогіі і культуры.

З 2010 г. працую настаўнікам беларускай мовы і літаратуры ДУА «Сярэдняя школа № 5 г. Мінска».

Замужам. Муж, Кіпрэеў Анатоль Сяргеевіч, працуе настаўнікам матэматыкі ДУА «Сярэдняя школа № 5 г. Мінска».

Дзяцей не маю.

12 красавіка 2020 г.

(подпіс)

Т. І. Кашко

Пытанні і заданні для самакантролю

1. Што такое рэквізіт дакумента?
2. Якія рэквізіты найчасцей выкарыстоўваюцца для афармлення папер афіцыйна-справавога стылю?
3. Якую структуру мае заява?
4. Пералічыце структурныя элементы службовай аўтабіяграфіі.

ПРАКТЫЧНЫЯ ЗАДАННІ

Заданне 1. Размяркуйце прыведзеныя словы і выразы па групах: 1) агульнаўжывальныя; 2) з яркай прыметай афіцыйна-справавога стылю; 3) неўласцівыя афіцыйна-справавому стылю.

Справаздачны перыяд, адзінаццаць, ануляваць, беларускі, белабрысы, выконваючы абавязкі, кіруемая самастойная работа, гравейка, гамана, дым, дыскрэдытацыя, дом, ён, інвентарызацыя, крык, кумір, контрагент, калгас, кіраўніцтва, камандзіроўка, курчавы, медаль, месца прыбыцця, мешаніна, населены пункт, гады ў рады, ніжэйпадпісаны, натарыяльны, паведамленне, патрабаванне,

прынцып, прыняць да ведама, разява, станцыя, суправаджальны, страхавы поліс, камень за пазухай, уздзеянне, халтура, цыркуляр, часовы, УП «Алімп», транспартны сродак, аказаць падтрымку, перавыкананне плана.

Заданне 2. У сваім артыкуле «Чары слова» Ян Скрыган прыводзіць прыклады сказаў мастацкага і публіцыстычнага стыляў з нематываваным ужываннем канцылярызмаў. Выпраўце стылістычныя памылкі ў гэтых сказах.

1) Ён перажываў, таму што сярод партызан доўга яму не было даверу; 2) Яго правяралі доўга, ужывалі для гэтага розныя метады; 3) Многія з іх трымаюць намер паступіць у школу; 4) Жанчына павярнула на сцэжку, відаць, мела намер прайсці нацянькі; 5) Калі немцам удала трошкі наблізіцца, адыход Мікалая стане зусім немагчымым; 6) «Знаёмцеся, наш сын», – прадставіў яго Сцяпан Раманавіч.

Заданне 3. Знайдзіце памылкі, выкліканыя недарэчным выкарыстаннем канцылярызмаў, выпраўце іх.

1) Насцёна, чаму ты не карыстаешся паслугамі ліфта?; 2) Выходзіш на двор і бачыш прыгожы зялёны масіў!; 3) Хлопцы, а вы якія мерапрыемствы праводзіце для актывізацыі клёву?; 4) Ты па якім пытанні плачаш, дзіцятка?; 5) Мой сябар Пятрўсць пражывае на Паўднёвай вуліцы; 6) Мама давяла да майго ведама планы на заўтра.

Заданне 4. Прачытайце тэкст. Назавіце ў ім моўныя сродкі, якія не адпавядаюць стылю.

Паважанаму дырэктару
СШ № 1 в. Суша
Дзмітрыеву В. А.
вучня 6 «Б» класа
Васільева Сярожы

Тлумачальная запіска

Я, Сярожа Васільеў, учыніў цяжкае дзеянне, якое ляжа плямай ганьбы на ўвесь мой далейшы лёс. Халатныя адносіны да вучобы разбэсцілі маю свядомасць. За сваё нядоўгае жыццё я паспеў набыць згубную цягу да азартных гульняў, у тым ліку і да футбола...

Я прагуляў урок! І таму гатовы панесці любое пакаранне аж да здачы пісьмовага заліку па матэматыцы.

Подпіс

Заданне 5. Прачытайце тэкст. Падумайце, якую функцыю ў ім выконваюць элементы афіцыйна-справавога стылю. Чым дасягаецца камічны эфект гэтага тэксту?

Як дапускаецца псаванне добрага настрою

Ажыццявіўшы вяртанне дамой са службы, я зрабіў пэўную працу па здыманні капелюша, плашча, ботаў, пераапраананні ў піжаму і пантофлі і пасадцы з газетай ў крэсла. Жонка ў гэты перыяд ажыццяўляла шэраг мерапрыемстваў, накіраваных на абіранне бульбы, варэнне мяса, падмятанне падлогі і мыццё посуду.

Па сканчэнні некаторага часу яна стала громка падымаць пытанне аб недапушчальнасці майго няўдзелу ў вышэйпамянёных мерапрыемствах.

На гэта з майго боку была зроблена катэгарычная заява аб нежаданні слухання прэтэнзій па гэтым пытанні ў сувязі з ажыццяўленнем мной у цяперашні момант, пасля заканчэння працоўнага дня, свайго законнага права на заслужаны адпачынак.

Аднак жонка не зрабіла адпаведных высноў з маіх слоў і не спыніла сваіх безадказных выказванняў, у якіх, у прыватнасці, адлюстравала такі момант, як адсутнасць у мяне цэлага шэрага станоўчых якасцей, а менавіта: сумлення, прыстойнасці, сорамаму і г. д., прычым як у ходзе свайго выступлення, так і па заканчэнні яго займалася прысвойваннем мне найменняў розных жывёл, якія знаходзяцца ў асабістым карыстанні рабочых і калгаснікаў... (*Л. А. Гіруцкая і інш.*).

Заданне 6. Прачытайце апавяданне А. Наважылава і ахарактарызуйце парушэнні патрабаванняў да афіцыйна-справавога стылю ў першым і ў другім лістах. Вызначце лінгвістычны бок камічнага эфекту.

Не Чэхаў

Дырэктар механічнага завода рабіў трэцюю спробу прачытаць афіцыйны ліст, падрыхтаваны яго намеснікам.

«На Ваш запыт № 475/16 ад 6.12.77 г. у гэтым лісце паведамляем, што з-за таго, што фактычная наяўнасць звестак у частцы частак да рэдуктара РМ-250 пацвердзілася часткова, звяртаемся з просьбай дазволіць пралангіраваць з мэтай павелічэння наяўнасці існуючага паг ... » – дырэктар зламаў аловак, шпурнуў абломкі і падняў тэлефонную трубку.

– Антон Палыч, зайдзі, калі ласка, да мяне ...

Праз хвіліну намеснік з'явіўся ў кабінце.

– Ты, Антон Палыч, дзелавы чалавек, дасведчаны работнік, але, паслухай, калі я адвучу цябе ад гэтага бюракратычнага стылю? Пішаш ліст, прычым у міністэрства, і што ты думаеш, там твае спіралі чытаць будуць?

– Дык я... не Чэхаў, – звыкла буркнуў Антон Палыч.

– Магчыма, ты не Чэхаў і не Анатоць Франс, але просты ліст ты напісаць можаш?

Намеснік маўчаў. Дырэктар паглядзеў на яго і памякчэў.

– Вось што ... бяры гэты ліст і перарабляй. Пішы проста, ніякіх «павелічэння наяўнасці». Нябось, у асабістых лістах тлумачыш нармальнай мовай? Паглядзець ліст я ўжо не змагу: выклікаюць у Маскву на нараду.

Праз пяць дзён, у разгар нарады, намеснік міністра прачытаў «для разрадкі» афіцыйны ліст, адрасаваны яму механічным заводам.

На Ваш запыт № 475/16 ад 16.12.77 г.

Добры дзень!

У першых радках майго пісьма спяшаюся паведаміць, што ліст Ваш мы атрымалі, за што вялікі дзякуй. Усе жывыя, здаровыя, чаго і Вам жадаем. Надвор'е ў нас стаіць добрае, праўда, учора выпаў снег, але ён растаяў.

Наконт справы, пра якую Вы пыталіся, магу паведаміць, што гэтыя недалугі з завода запчастак зусім перасталі пасылаць шасцяроначкі, а калі што і дашлюць, то ў іх зубешкі не сыходзяцца. Так што з запасаў, якія былі, хутка застанецца кукіш з маслам. Вельмі прашу, наравіце на іх паміж справай, а то ніякай няма ўправы і магчымасцей у сэнсе ўтаймавання з нашага боку.

Да пабачэння. Чакаем адказу, як салавей лета.

Намеснік дырэктара механічнага завода А. П. Чэчкін.

Заданне 7. Перакладзіце тэкст на беларускую мову, адзначце моўныя сродкі, характэрныя для афіцыйна-справавога стылю.

1. Авторское право распространяется на произведения науки, литературы и искусства, существующие в какой-либо объективной форме:

– на территории Республики Беларусь, независимо от гражданства авторов и их правопреемников;

– за пределами Республики Беларусь, и признается за авторами – гражданами Республики Беларусь и их правопреемниками;

– за пределами Республики Беларусь, и признается за авторами – гражданами других государств и их правопреемниками в соответствии с международными договорами Республики Беларусь.

2. При предоставлении на территории Республики Беларусь охраны произведению в соответствии с международными договорами Республики Беларусь обладатель авторского права на произведение определяется по законодательству государства, на территории которого имели место действие или событие, послужившие основанием для обладания авторским правом.

3. Предоставление на территории Республики Беларусь охраны произведениям в соответствии с международными договорами Республики Беларусь осуществляется в отношении произведений, не перешедших в общественное достояние в стране происхождения произведения вследствие истечения установленного в этой стране срока действия авторского права на это произведение и не перешедших в общественное достояние в Республике Беларусь вследствие истечения срока действия авторского права на это произведение, предусмотренного статьей 20 настоящего Закона (*Закон РБ «Об авторском праве и смежных правах»*).

Заданне 8. Напішыце заяву на імя дэкана вашага факультэта з просьбай вызваліць вас ад заняткаў. Прычыну сфармулюйце самастойна.

Заданне 9. Уявіце, што вы ўжо закончылі ўніверсітэт, атрымалі дыплом і ўладкоўваецеся на працу. Напішыце службовую аўтабіяграфію.

6. ПУБЛІЦЫСТЫЧНЫ СТЫЛЬ

6.1. Асноўныя рысы публіцыстычнага стылю

Публіцыстычны стыль – сістэма моўных сродкаў, прызначаная для абслугоўвання шырокай сферы грамадскіх зносін: палітыка-ідэалагічнай, грамадска-эканамічнай, культурнай, спартыўнай і г. д. Публіцыстычны стыль рэалізуецца ў пісьмовай і вуснай формах, якія цесна ўзаемадзейнічаюць і збліжаюцца (на радыё дыктары чытаюць надрукаваны тэкст). Асноўныя функцыі гэтага стылю – паведамленне і ўздзеянне.

У публіцыстычным стылі выдзяляюць наступныя **падстылі**: газетна-публіцыстычны, агітацыйны, радыё- і тэлежурналісцкі, камунікатыўны, рэкламны.

Асноўныя рысы публіцыстычнага стылю:

1) **эканомія моўных сродкаў**, лаканічнасць выкладання пры інфарматыўнай насычанасці;

2) **даходлівасць** моўных сродкаў: перавага нейтральнай і кніжнай агульнаразумелай лексікі;

3) **ацэначнасць, эмацыянальнасць**: шырокае ўжыванне ацэначных слоў, прыказак, прымавак, афарызмаў (асабліва ў газетна-публіцыстычным падстылі, дзе выкарыстанне моўных сродкаў вызначаецца сацыяльна-ацэначнымі якасцямі і магчымасцямі з пункту гледжання эфектыўнага ўздзеяння на масавую аўдыторыю);

4) **вобразнасць**: выкарыстанне вобразна-выяўленчых сродкаў мовы, як лексічных (тропы), так і сінтаксічных (сінтаксічныя фігуры).

У публіцыстычным стылі досыць поўна адлюстроўваецца сучасная беларуская мова, аднак ёсць і такія моўныя з'явы і сродкі, якія можна назваць спецыфічнымі для гэтага стылю.

Пытанні і заданні для самакантролю

1. Акрэсліце сферу выкарыстання публіцыстычнага стылю і яго асноўныя стылеўтваральныя рысы.

2. Якія падстылі вылучаюць у складзе публіцыстычнага стылю?

3. Назавіце жанры публіцыстычных тэкстаў.

6.2. Моўныя асаблівасці тэкстаў публіцыстычнага стылю

Лексічныя асаблівасці публіцыстычнага стылю:

1) шырокае выкарыстанне грамадска-палітычнай лексікі: *парламент, канстытуцыя, дэпутат, гандлёва-эканамічныя адносіны;*

2) пераасэнсаванне агульнаўжывальнай лексікі, тэрмінаў: *атмасфера даверу, палітычны спектакль, апошні раўнд сустрэчы, чарговы тур перамоў, інвестыцыйны клімат;*

3) выкарыстанне шаблонных выказаў: *людзі ў белых халатах, чорнае золата, гарачая падтрымка, даць зялёную вуліцу, стальныя артэрыі, жывая легенда, карэнныя пераўтварэнні, акула п'яра. Шаблонныя выразы спрыяюць эканоміі намаганняў і часу, з'яўляюцца палёгкай для камунікацыі, аднак могуць ператварацца ў штампы, губляючы сваю першапачатковую вобразнасць (*працаўнікі палёў, белае золата*). Асноўнай прычынай пераўтварэння моўных сродкаў у клішэ з'яўляецца стандартызацыя, частая паўтараемасць з-за недастатковай маўленчай культуры (*пастаянная прапіска*);*

4) наяўнасць неалагізмаў і аказіяналізмаў, варварызмаў і экзатызмаў: *Пультаманія (зіппінг) – адна з самых распаўсюджаных хвароб Заходняй Еўропы;*

5) багацце вобразна-выяўленчых сродкаў літаратуранай мовы (эпітэтаў, метафар, стылістычных фігур і інш.): *смяротны вораг, ураган бомбаў, бессмяротная слава;*

6) наяўнасць т. зв. публіцыстычнай фразеалогіі, якая дазваляе хутка і дакладна перадаць інфармацыю: *прэзідэнцкая кампанія, пазітыўныя перамены, парламенцкая большасць, апазіцыйныя дэпутаты, палітычны авангард, канстытуцыйнае права;*

7) выкарыстанне ацэнных слоў і фразеалагізмаў (як са староўчай, так і з адмоўнай канатацыяй): *гераічны, доблесны, самаахвярнасць, міласэрнасць, мітынгоўшчык, мафія, цынічны, лабіраваць, людзі добрай волі, жоўтая прэса, пятая калона;*

8) адсутнасць дыялектызмаў, вузкасפעцыяльных тэрмінаў.

Марфалагічныя асаблівасці публіцыстычнага стылю:

1) выкарыстанне назоўнікаў у форме множнага ліку, якія не абазначаюць колькасць: *пошукі, перагаворы, улады;*

2) ужыванне адзіночнага ліку назоўніка ў значэнні множнага: *Беларускаму спажыву добра знаёма падпольная бытавая тэхніка з маркай вядомай фірмы;*

3) прадуктыўнымі з'яўляюцца адцягненыя назоўнікі на *-асць, -ства, -нне, -енне (-энне)*: *пераемнасць, супрацоўніцтва, утайманне, пераўзбраенне, павышэнне*;

4) шырока ўжываюцца назоўнікі з суфіксамі іншамоўнага паходжання *-ы[j], -ацы[j], -і(ы)зацы[j], -ізм, -шчын*: *індустрыя, ізаляцыя, палярызацыя, калектывізм, штурмаўшчына*;

5) частае ўжыванне дзеясловаў у форме загаднага ладу: *Людзі планеты, уставайце, адважна ідзіце наперад!*; *Дарагія чытачы! Вашы прапановы і пажаданні накіроўвайце ў рэдакцыю*;

6) часта сустракаюцца словы з прыстаўкамі *між-, звыш-, усе-, анты-, контр-, дэз-, пра-*: *міжуніверсітэцкі, звышмагутны, усеагульны, антыфашызм, контрмеры, дэзынтэграцыя, праісламскі*.

Сінтаксічныя асаблівасці публіцыстычнага стылю:

1) словазлучэнні з назоўнікамі ў форме роднага склону: *выхад з эканамічнага крызісу, рэформа цэн, плюралізм думак*;

2) ускладненыя сказы (з аднароднымі членамі, адасобленымі канструкцыямі);

3) пыталыныя сказы (у тым ліку рытарычныя пытанні) і клічныя канструкцыі: *Хто першы?; Ну як не думаць пра свабоду? Мы пераможам!*;

4) канструкцыі з паўторамі: *Самастойнасць – гэта адказнасць за свае ўчынкi, гэта пастаянны кантроль і ўлік, самастойнасць – гэта адказнасць за іншых, за слабых і моцных, за сваіх і чужых; Перамагаюць тыя, хто ідзе наперад, да росквіту і багацця, перамагаюць тыя, хто ясна бачыць будучы дзень гісторыі, перамагае «ціск жыцця»*;

5) т. зв. сегментаваныя канструкцыі: *Вытворчасць працы. Як яе павысіць?; Ініцыятыва... Дзе яна?*;

6) парцэляцыя (члянненне сказаў, пры якім змест выказвання рэалізуецца не ў адной, а ў некалькіх інтанацыйна-сэнсавых маўленчых адзінках, размешчаных адна за другой пасля паўзы): *Пасля абеду прыйшлі госці. Нечаканыя. Незапрошаныя*;

7) выкарыстанне аднастаўных, няпоўных, элептычных канструкцый (асабліва ў загалоўках): *Мінчанам – новыя кватэры!; Наш дэвіз – якасць!; За несвоечасовы разлік – адказнасць!; Не па-лепшылі, а пагоршылі; Ці навучымся лічыць грошы?; Купляйце беларускае*;

8) выкарыстанне інверсіі – адметнага парадку сінтаксічных кампанентаў у сказе, які дазваляе сэнсава выдзеліць асобнае слова: *Краем блакітных азёр завуць Беларусь*.

Пытанні і заданні для самакантролю

1. Пeralічыце асноўныя лексічныя асаблівасці публіцыстычнага стылю.
2. Назавіце марфалагічныя сродкі, якія найбольш шырока выкарыстоўваюцца ў мове публіцыстыкі.
3. Якія сінтаксічныя асаблівасці вылучаюць у мове тэкстаў публіцыстычнага стылю?

ПРАКТЫЧНЫЯ ЗАДАННІ

Заданне 1. Прааналізуйце ўрывак з артыкула Т. М. Трыпуцінай «Мова газетных загаловаў».

Непажаданую стылістычную афарбоўку надаюць загаловам так званыя канцылярызмы і штампы. Звернемся да загалова «Інфармаванне аб стане навакольнага асяроддзя – важнейшая задача айчынных метэаролагаў», які можна прапанаваць студэнтам-журналістам для аналізу на занятках па тэме «Як не трэба пісаць». Назоўнік *інфармаванне* ўтварыўся ад дзеяслова *інфармаваць* (такія аддзеяслоўныя назоўнікі – прэрагатыва афіцыйна-справавога стылю). У беларускай мове ёсць назоўнік *інфармацыя*, які мае некалькі значэнняў. Сэнсавае адрозненне паміж прыгаданымі назоўнікамі настолькі неістотнае, што, мабыць, не было патрэбы ўжываць у загаловах аддзеяслоўны назоўнік, які, хутчэй за ўсё, з'явіўся ў выніку перакладу з рускай мовы слова *информирование*.

Замест прыназоўніка *аб*, які найчасцей ужываецца ў афіцыйна-справавым стылі (прыгадаем: *Закон аб адукацыі, Дэкларацыя аб дзяржаўным суверэнітэце, Указ аб памілаванні*), варта было б ужыць прыназоўнік *пра*, што больш адпавядае ладу беларускай мовы. Прымам пад увагу і тую акалічнасць, што ў прыгаданым загаловах на стыку слоў (*аб стане*) узнікае спалучэнне трох зычных гукаў, цяжкіх для вымаўлення і нехарактэрных для беларускай мовы.

Назоўнік *задача*, як і назоўнікі *работа, увага, пытанне, склад, якасць, уздым* і пад., належыць да так званых універсальных назоўнікаў, з дапамогай якіх журналісты могуць пісаць на любыя тэмы. Лексічнае значэнне гэтых слоў відавочна аслабляецца, у мове газет яны набываюць вельмі няпэўнае, прыблізнае значэнне.

Пра адрозненне простых формаў вышэйшай і найвышэйшай ступеняў параўнання прыметнікаў ведаюць вучні сярэдняй школы.

Але журналісты ігнаруюць правілы граматыкі і замест найвышэйшай формы (найважнейшая задача) ужываюць вышэйшую.

Празмернай здаецца і колькасць слоў у загалюўку – спецыяльныя даследаванні паказваюць, што колькасць лексічных адзінак у загалюўку не павінна перавышаць 5–6.

Заданне 2. Прааналізуйце лексічныя і граматычныя асаблівасці публіцыстычнага тэксту.

Мы – беларусы! Як горда, як пашанотна павінны гучаць два гэтыя словы ў сэрцы кожнага з нас!

Мы – нашчадкі славутага старажытнага славянскага роду, дзеці зямлі, што, нягледзячы на ўсе навалы, войны і катастрофы, не адно стагоддзе корміць-поіць нас, і мы абавязаны памятаць пра гэта. Абавязаны – і перад продкамі, што не далі вынішчыць ні зямлі, ні мовы сваёй, і перад нашчадкамі, што ўзжадаюць і чыстае крынічнае вады, і чыстага, спеўнага слова беларускага, бо і ім, як нам, не жыць без гэтага.

Усё – і ва ўласным дабрабыце, і ў дабрабыце нашай краіны – залежыць ад нас. Ад нашай адданасці сям’і, справе, Айчыне. Ад нашай упэўненасці ў сваёй сіле, у сваёй праваце. Ад нашай перакананасці ў сваім праве гучна, горда заявіць усяму свету: мы – беларусы! (*ЛіМ*).

Заданне 3. Выпішыце з прыведзеных словазлучэнняў моўныя штампы.

Далейшае ўдасканаленне, разрадка напружанасці, раўнавага сіл, пальма першынства, празрыстыя карункі, прапісныя ісціны, сродкі масавай інфармацыі, атрымаць пуцёўку ў жыццё, газетны тэкст, моўная сістэма, сябраваць з кнігай, чорнае золата, свабодная вакансія, асвоіць выпуск, мова газетнай паласы, перыяд часу, інтэлектуальная эвалюцыя, сюжэтная канва, стылістычны кантэкст, сацыялінгвістычная з’ява, журналісцкая творчасць.

Заданне 4. Стварыце тэкст у жанры нататкі на адну з тэм: «Пацешны выпадак на занятках»; «Падзея, якая зацікавіла студэнтаў», «Прэзентацыя новай кнігі».

1. Вылучыце або знайдзіце падзею, аб якой варта напісаць.
2. Даведайцеся пра ўсё самае галоўнае, удакладніце факты.
3. Назавіце час, месца дзеяння; пералічыце ўдзельнікаў падзеі, коратка ахарактарызуйце кожнага з іх (калі гэта важна).
4. Апісваючы падзею, ацаніце яе, выкажыце сваё стаўленне да яе.

Заданне 5. Напішыце тэксты публіцыстычнага і навуковага стыляў на тэму «Верасень у Мінску».

7. МАСТАЦКІ І ГУТАРКОВЫ СТЫЛІ

7.1. Асноўныя рысы і моўныя асаблівасці мастацкага стылю

Мастацкі стыль абслугоўвае духоўную сферу жыцця грамадства, яго функцыя – эстэтычнае ўздзеянне на чытача праз мастацкія вобразы.

Асноўныя рысы мастацкага стылю:

1) **эмацыянальнасць**: мастацкае паведамленне арыентавана на тое, каб выклікаць эмацыянальны водгук у рэцыпіента, паўплываць на псіха-эмацыянальную сферу чытача (слухача);

2) **вобразнасць**: у мастацкіх тэкстах шырока выкарыстоўваюцца разнастайныя вобразна-выяўленчыя адзінкі, якія дазваляюць падкрэсліваць своеасаблівасць прадметаў, выражаць індывідуальную, суб'ектыўную ацэнку, што адпавядае задачам мастацкага паведамлення;

3) **стылістычная незамкнёнасць**: у літаратурна-мастацкім стылі выкарыстоўваюцца разнастайныя сродкі і нават цэлыя фрагменты іншых стыляў (навуковага, афіцыйна-дзелавога, публіцыстычнага), таму ён як бы ўбірае ў сябе шматвобразную гаму розных стылістычных афарбовак.

Лексічныя асаблівасці мастацкага стылю:

1) у творах мастацкай літаратуры, разнастайнай у жанравых і тэматычных адносінах, выкарыстоўваюцца ўсе лексічныя сродкі агульнанароднай мовы, калі гэта стылістычна апраўдана: усе пласты лексікі ва ўсёй разнастайнасці семантыкі, экспрэсіўных і функцыянальна-стылістычных адценняў, з усімі значэннямі – прамымі і пераноснымі;

2) для стварэння мясцовага каларыту, моўнай характарыстыкі персанажаў, дасягнення экспрэсіі ў мастацкім стылі шырока ўжываюцца прафесіяналізмы, дыялектызмы, прастамоўная лексіка;

3) выкарыстоўваюцца патэнцыяльныя магчымасці мовы, у прыватнасці, пісьменнікі могуць ствараць словы, якіх няма ў сучаснай мове (т. зв. *аказіяналізмы*);

4) шырока прымяняюцца вобразна-выяўленчыя сродкі, багатыя магчымасці сінанімікі, мнагазначнасці і інш.

У творах мастацкай літаратуры выкарыстоўваюцца амаль усе сродкі граматыкі, таму вылучаць асаблівасці на марфалагічным і сінтаксічным узроўнях у мастацкім стылі немэтазгодна.

Стыль мастацкай літаратуры неаднародны, гэта тлумачыцца тым, што ў яго межах выдзяляюцца тры **падстылі**: праявічны, паэтычны і драматургічны. Для кожнага з гэтых падстыляў характэрны свае моўныя асаблівасці, вывучэннем якіх займаецца асобны раздзел стылістыкі «Мова мастацкай літаратуры».

Пытанні і заданні для самакантролю

1. Акрэсліце месца мастацкага стылю ў сістэме функцыянальных стыляў і сферу яго выкарыстання.
2. Назавіце асноўныя стылеўтваральныя рысы мастацкага стылю.
3. Перапішыце асноўныя лексічныя, марфалагічныя, сінтаксічныя асаблівасці мастацкага стылю.

7.2. Асноўныя рысы гутарковага стылю

Гутарковы стиль звязаны з выкананнем функцыі зносін. Ён самы распаўсюджаны з усіх функцыянальных стыляў, таму што абслугоўвае сферу бытавых зносін і выступае звычайна ў вуснай форме. Асноўнай формай рэалізацыі гутарковага стылю з'яўляецца вуснае маўленне, хаця ён можа функцыянаваць і ў пісьмовай форме (неафіцыйная перапіска, запісы на бытавыя тэмы, дзённікі, рэплікі перасанажаў у п'есах).

Вылучаюць два **падстылі** гутарковага стылю:

- 1) размоўна-афіцыйны;
- 2) уласна размоўна-бытавы.

Асаблівасцямі стылю выступаюць адсутнасць папярэдняга выказвання, а значыць, папярэдняга адбору матэрыялу, натуральнасць, няпоўнааформленасць структур, паўторы, устаўкі; тэндэнцыя да скарачэння маўлення, высокая ступень стандартызацыі і праяўленне індывідуальных рыс маўлення.

Уласцівая размоўнай мове эканомія маўленчых сродкаў спараджаецца ўмовамі непасрэднай гутаркі, калі частка слоўнай інфармацыі замяняецца жэстамі, мімікай, асаблівай інтанацыяй: *Та-а-к. Спра-а-авы*, а таксама ўмовамі, у якіх адбываецца маўленне.

Супрацьлеглая якасць размоўнага маўлення – лішак, г. зн. поўнае або частковае паўтарэнне паведамленняў, выкарыстанне неэканомных сродкаў перадачы інфармацыі, якое ўзнікае як вынік непадрыхтаванасці.

Умовы зносін выяўляюць і такія супярэчлівыя рысы размоўнага маўлення, як высокая ступень стандартызацыі мовы, з аднаго боку, і праяўленне індывідуальных рыс гаворачага – з другога.

Гутарковае маўленне служыць не толькі мэтам паведамлення, але і мэтам уздзеяння. Гэтая двухнакіраванасць выяўляе наступныя **рысы гутарковага маўлення**:

а) экспрэсіўнасць і эмацыянальнасць;

б) нагляднасць і вобразнасць;

в) сінанімічнае багацце, хоць ужыванне сінонімаў у размоўным стылі мае сваю спецыфіку. У звычайным паўсядзённым маўленні няма магчымасці надаваць належную ўвагу якасці маўлення – разнастаіць яго, ліквідаваць паўторы. Аднак імкненне да гэтага ёсць: *Ты ўсё-такі вырашыла паступаць? – Так, надумала;*

г) выкарыстанне вобразна-выяўленчых сродкаў (гіпербалы, літоты, параўнання і г. д.).

Пытанні і заданні для самакантролю

1. Назавіце сферу выкарыстання гутарковага стылю.
2. Якія экстралінгвістычныя прыметы абумоўліваюць фарміраванне гутарковага стылю?
3. Пералічыце падстылі гутарковага стылю.

7.3. Моўныя асаблівасці тэкстаў гутарковага стылю

Да лексічных асаблівасцей гутарковага стылю адносяць ужыванне:

1) размоўных слоў, якія надаюць маўленню адценне неафіцыйнасці, натуральнасці, фамільярнасці: *завядзёнка, бабыль, бездар, свістапляска, задавака, ацірацца;*

2) семантычна 'спустошаных' слоў: *справа, штука, рэч, гісторыя;* ужыванне слоў *такі, што аж* са значэннем прыметы;

3) прыметнікаў і прыслоўяў з назоўнікамі і дзеясловамі у своеасаблівых спалучэннях, у складзе якіх прыметнікі і прыслоўі

набываюць гутарковае адценне: *здаровы камень, сімпатычны касцюм, страшэнна падабаецца;*

4) слоў-паразітаў: *вось, ну, значыць, гэта самае;*

5) субстантывавальных назваў, што з’явіліся ў выніку выдзялення прыметнікаў з адпаведных словазлучэнняў са значэннем асобы: *вясковыя, гарадскія;*

6) усечаных назваў: *дыплом* (дыпломная работа), *залікоўка* (заліковая кніжка), *газіроўка* (газіраваная вада), *хірургія* (хірургічнае аддзяленне);

7) дыялектнай, прастамоўнай, жаргоннай лексікі, іншы раз нават грубай, вульгарнай: *дрыгнуць, картопля* (бульба), *халасцяк* (парожні рэйс), *задраіць* (шчыльна закрыць), *халтура* (нядобра-сумленна выкананая работа), *хвост* (не здадзены ў тэрмін экзамен, залік і інш.).

Марфалагічную спецыфіку гутарковага стылю складаюць:

1) большая лексічная напоўненасць займеннікаў: *Не, мне не гэту* (жэст), *а вунь тую* (жэст);

2) вялікая частотнасць ужывання дзеясловаў (гутарковы стыль – самы ‘дзеяслоўны’ з усіх стыляў);

3) выкарыстанне дзеяслоўных форм, якія выражаюць імгненнасць дзеяння: *стук, бразь, шусь, глядзь, скок, шмыг, бултых;*

4) пашыранасць форм цяперашняга і будучага часу ў значэнні прошлага, форм прошлага і цяперашняга часу ў значэнні будучага: *Дзядзьку ў рыбе шанцавала. Бывала, пострыжні направіць, на шчупакоў нясе і ставіць; Пададасць, бывала, дзядзька руху, пачуўшы холад-завіруху (Я. Колас); Так я вам і паверыла! Гэта добра, вядома, калі чалавек не выхваляецца (М. Лынькоў); Заўтра ж еду я (М. Танк).*

Спецыфічныя асаблівасці размоўнага сінтаксісу абумоўлены такімі рысамі гутарковага стылю, як спантаннасць, дыялагічнасць, пераважнае выкарыстанне вуснай формы, сітуацыйнасць. Да асноўных з іх адносяцца:

1) няпоўнаструктурнасць – г. зн. адсутнасць слоўнага выражэння тых ці іншых членаў, неабходных ў граматычных ці семантычных адносінах: *Ты куды? – Я дадому* (прапушчаны дзеясловы-выказнікі са значэннем руху);

2) пашыранасць слоў-сказаў: *Эй! Зразумела? Не? Чаму?;*

3) парушэнне форм сінтаксічнай сувязі паміж часткамі выказвання (у адно цэлае могуць аб’ядноўвацца некалькі выказванняў,

якія не маюць выразнай семантычнай сувязі; сувязь паміж такімі выказваннямі ўзнаўляецца з сітуацыі): *Вось такую сукенку хачу/дзяўчына прайшла; Там блакітная футболка/пакажыце; Ты нічога не купіла, я паеду?*;

4) выкарыстанне пераважна простых сказаў, пашыранасць пытальных і клічных сказаў.

Пытанні і заданні для самакантролю

1. Назавіце лексічныя сродкі, якія найбольш шырока выкарыстоўваюцца ў гутарковай мове.

2. Якія марфалагічныя і сінтаксічныя асаблівасці вылучаюць у гутарковым стылі?

ПРАКТЫЧНЫЯ ЗАДАННІ

Заданне 1. Прачытайце тэксты і вызначце, да якога функцыянальнага стылю адносіцца кожны з іх.

План аналізу тэксту.

1. Назва стылю.
2. Сфера функцыянавання.
3. Падстыль.
4. Жанр.
5. Лексічныя асаблівасці.
6. Марфалагічныя асаблівасці.
7. Сінтаксічныя асаблівасці.

А. Бяроза павіслая (*Betula pendula*) – від раслін роду Бяроза (*Betula*) сямейства Бярозавыя (*Betulaceae*). Шырока распаўсюджаная лесаўтваральная парода, якая фарміруе драбналістыя лясы па ўсіх кліматычных зонах, акрамя тундры; аднак бярозавыя лясы большай часткай не з’яўляюцца карэннымі, а ўзнікаюць на месцы зведзеных або згарэлых лясоў, у першую чаргу хвойных. Мае шырокі арэал у Еўрапейскай частцы Расіі (ад тундры да стэпаў), расце ў Заходняй Сібіры, на Алтаі і Каўказе. Усходняя мяжа – возера Байкал.

На Беларусі бяроза павіслая з’яўляецца характэрнай лесаўтваральнай пародай. Светлалюбнае, хуткарослае дрэва. Расце пераважна на сухадолах, у маладых лясных пасадках, на ўзлесках. Распаўсюджваецца ў працэсе зарастання лугоў і палёў (*Вікіпедыя*).

Б. Бярозка

Стаіць яна ў зрэбнай кашулі

Адна на пагосце.

Варожыя кулі

Пакінулі след на бяросце.

Стралялі чужынцы, ды цудам бярозка ўцалела.

Стаіць яна, нібы дзяўчына на месцы расстрэла.

Не плач жа, бярозка, не лі свае слёзы,

Красуня,

Над люстрам ракі запляці свае косы,

Красуня.

Цябе не застрэлілі і не пагналі ў няволю.

Расці ж ты на радасць і рэчцы, і людзям, і полю! (А. Куляшоў)

Заданне 2. Ніжэй пералічаны некаторыя жанры кожнага з падстыляў мастацкага стылю. Дапоўніце гэтыя спісы.

Празаічны: казка, апавяданне,

Паэтычны: верш, санет,

Драматургічны: камедыя, трагедыя,

Заданне 3. Трансфармуіце сказы ў канструкцыі гутарковага характару, зрабіце неабходныя лексічныя замены.

1) З мэтай прадухілення незаконнай высечкі дрэў напярэдадні навагодніх і калядных свят дзяржаўная лясная ахова Дзісенскага і Пастаўскага лягасаў, а таксама Нацыянальнага парка «Браслаўскія азёры» пераходзіць на ўзмоцнены рэжым работы; 2) У сувязі са зменай раскладу заняткаў наведванні музея пераносіцца на пятніцу; 3) Узровень паспяховасці за II семестр пераканаўча дэманструе дзейнасць ужывання новых метадычных прыёмаў; 4) У сувязі з пачаткам сезоннага ўздыму захворвання на грып і вострыя рэспіраторныя інфекцыі ў аптэчных арганізацыях праведзены дадатковыя захады па падрыхтоўцы да працы ў перыяд эпідэмічнага ўздыму; 5) Вадзіцелі транспартных сродкаў і аўтапаяздоў з дазволенай максімальнай вагой $\leq 3,5$ тоны абавязаныя ажыццявіць аплату за праезд па платных аўтамагістралях, у адпаведнасці з Законам аб платных аўтамагістралях і Рэспубліканскім дарожным фондзе.

Заданне 4. Складзіце розныя варыянты выказванняў на прапанаваныя тэмы.

Прабачэнне: за позні тэлефонны званок перад бацькамі сябра; за выпадковае спазненне на заняткі перад выкладчыкам; за нязграбны рух у транспарце перад пажылым чалавекам, дзіцем.

Падзяка: выкладчыку за дапамогу ў напісанні работы; доктару за прязныя адносіны да вашых блізкіх; бацькам за падарунак на дзень нараджэння; сябру за аказаную дапамогу.

Ветлівая адмова: адказаць на пытанне, у якім вы некампетэнтны; пазычыць рэч, якая вам патрэбная самому.

Заданне 5. Падбярыце беларускія адпаведнікі да рускіх этыкетных формул.

1) Приятного аппетита! 2) Пока! 3) Добро пожаловать! 4) Счастливого пути! 5) Приветствую! 6) До скорой встречи! 7) Христос воскрес! – Воистину воскрес! 8) Сколько лет, сколько зим! 9) Какими судьбами! 10) Как жизнь?

Для даведак: 1) Пакуль! 2) Сардэчна запрашаем! 3) Смачна есці! 4) Вітаю Вас! 5) Гладкай дарогі! 6) Гады ў рады! 7) Хрыстос уваскрос! – Ваісціну ўваскрос! (Сапраўды ўваскрос!) 8) Як жывяце? 9) Да хуткай сустрэчы! 10) Якімі шляхамі!

8. ФАНЕТЫЧНАЯ СТЫЛІСТЫКА

8.1. Прадмет і задачы фанетычнай стылістыкі.

Паняцце мілагучнасці маўлення

Фанетычная стылістыка – гэта лінгвістычная дысцыпліна, якая вывучае асаблівасці гукавой арганізацыі маўлення, шляхі і прыёмы стварэння яго мілагучнасці, заканамернасці функцыянавання фанетычных сродкаў у розных сферах і сітуацыях зносін, спосабы выкарыстання прыродных і функцыянальных уласцівасцей гукаў для надання маўленню пэўнай стылістычнай афарбоўкі.

Асноўныя задачы фанетычнай стылістыкі:

- даць ацэнку асаблівасцям гукавога ладу мовы;
- прааналізаваць ўмовы стварэння мілагучнасці ў пэўнай мове;
- даследаваць фанетычныя сродкі і прыёмы экспрэсівацыі маўлення; прааналізаваць іх функцыянальна-стылістычную замацаванасць.

Мастацкі і публіцыстычны тэксты патрабуюць ад фанетычнай стылістыкі вывучэння перш за ўсё экспрэсіўна-стылістычнай функцыі фанетычных сродкаў. Пры вывучэнні немастацкага маўлення задача фанетычнай стылістыкі – паказаць спосабы найбольш мэтазгоднай гукавой арганізацыі моўнага матэрыялу, якая спрыяе дакладнаму выражэнню думкі. Правільнае выкарыстанне фанетычных сродкаў забяспечвае дакладнае і хуткае ўспрыманне інфармацыі, выключае розначытанні.

Фанетычная арганізацыя маўлення павінна быць яснай і дакладнай, каб не адцягваць увагу чытача і не перашкаджаць ўспрыманню тэксту. Калі пісьмовы тэкст – гэта лінейная паслядоўнасць сказаў, то агучаны тэкст успрымаецца як паток гукавобразаў, якія могуць быць зразумелымі і цікавымі, а могуць выклікаць непажаданыя гукавыя асацыяцыі.

Да фанетычнага боку маўлення прад'яўляецца стылістычнае патрабаванне мілагучнасці. **Мілагучнасць** – найбольш дасканалая для носьбітаў пэўнай мовы спалучэнне гукаў, зручнае для вымаўлення і прыемнае для слыху. Усё, што не ўласціва той ці іншай мове, што выходзіць за межы звычайнай артыкуляцыі, стварае ўражанне *какафоніі* (ад ст.-грэч. *kakos* 'дрэнны', *phon* 'гук'). Парушэнне мілагучнасці

адбываецца ў наступных выпадках: няўдалая фанетычная арганізацыя; ускладненае вымаўленне; нязвыклае гучанне фразы. У рабоце над стылем твора неабходна аналізаваць гукавы лад маўлення, выпраўляць месцы, дзе ёсць фанетычныя недахопы. Асабліва актуальна гэта для тых тэкстаў, якія прызначаны для чытання ўслых. І аўтару, і рэдактару трэба сачыць са спалучэннем асобных гукаў і складоў у моўнай плыні. Пільную ўвагу трэба звяртаць, калі сустракаюцца наступныя выпадкі:

1) анафарычны пачатак суседніх слоў, нематываваны збег папярэдніх і наступных гукаў ці складоў: *расказалі пра правядзенне спаборніцтваў; такая з'ява, як яканне; добра выступілі нашы шашысты; сустракаецца і іронія; пералічваліся і імёны герояў; прадзюсары задумаліся пра працяг праграмы;*

2) нематываваныя алітэрацыі: *героі дэманструюць бястрашша ў барацьбе з бандамі; тры прынцыпы рускай арыстакратыі;*

3) сутыкненне аднолькавых гукавых комплексаў, падобных па гучанні частак слоў: *арганізуем сістэматычна тэматычныя выставы; члены экспедыцыі па традыцыі сустрэліся ў палацы культуры; прынялі рашэнне аб паляпшэнні вылучэння на ўзнагароджанне прэміямі; сюрпрызы капрызнай прыроды;*

4) незапланаваныя ў праявічым выкладзе рытм і рыфма: *ускладненне тэхнічнай інфармацыі выклікала неабходнасць яе сістэматызацыі; гэты дом трэба знесці і побач новы ўзвесці; цікавыя выступленні юрыстаў і другіх спецыялістаў; праблему вырашылі чарговы раз за кароткі час.*

Пытанні і заданні для самакантролю

1. Што з'яўляецца прадметам вывучэння фанетычнай стылістыкі?
2. У чым заключаюцца задачы фанетычнай стылістыкі?
3. Дайце азначэнне паняцця *мілагучнасць маўлення*. Пералічыце вядомыя вам выпадкі парушэння мілагучнасці маўлення.

8.2. Фанетычныя экспрэсіўныя сродкі

Высокамастацкі твор, пры ўспрыманні якога чытач/слухач атрымлівае задавальненне, – гэта гармонія гукавой і вобразнай прыроды слова. Асноўнымі **фанетычнымі сродкамі** ў стылістыцы выступаюць гукавыя паўторы.

Гукапіс – гэта аднатыпныя гукавыя паўторы ў мастацкім маўленні (у першую чаргу ў паэтычным), якія ўзмацняюць яго мілагучнасць і сэнсавую выразнасць. Самі па сабе гукі значэння не маюць, але ў іх тояцца вытокі сэнсу слова. Паўтор аднародных гукаў дапамагае вылучыць пэўныя словы, звярнуць на іх асаблівую ўвагу, лепш успрыняць сэнс твора. Асабліва пашыраны гукапіс у паэзіі, бо паэтычныя творы разлічаны найперш на вуснае прачытанне і слыхавое ўспрыманне. Падбіраючы словы з аднолькавымі ці падобнымі гукамі, можна перадаць гучанне з’яў прыроды, стварыць музычную танальнасць твораў. Так, пры дапамозе шыпячых гукаў можна перадаць шум дажджу, шоргат шын па асфальце або касы па траве, гудзенне жука; пры дапамозе свісцячых імітуецца свіст ветру, птушак; плаўныя санорныя гукі [л], [л’] ствараюць уражанне лёгкасці, бязважкасці, заповоленасці.

У залежнасці ад таго, якія гукі паўтараюцца (галосныя ці зычныя), вылучаюць два найбольш распаўсюджаныя фанетычныя прыёмы выразнасці маўлення:

1) **алітэрацыя** (ад лац. *ad* ‘пры’, *litera* ‘літара’) – паўтарэнне аднолькавых або падобных зычных гукаў: 1) *У бубны дахаў вецер б’е* (М. Багадановіч); 2) *І залатой саломаю сяннік калоўся восенню. З салоўкам сны салодкія ішлі за статкам босыя*; 3) *Лілею млявы плёс люляе, з-пад злежаных аблок здалёк ляціць віхлясты і бялявы, пялёстак лёгкі – матылёк. Ён кліча ў блакіт лілею, каб не любіла больш да слёз бліскучы ад лускі і глею, самлелы, абмялелы плёс* (Р. Барадулін); 4) *Там, дзе воранам вораг кармае, я з зямлі паўстаю і бунтую. Дабравольная санітарка – я ласкай душы братаў бінтую* (П. Макаль);

2) **асананс** (ад. фр. *assonance* ‘сугучнасць’) – паўтарэнне аднолькавых або падобных галосных гукаў: *На тутэйшай зямлі дзве сястрыцы жылі, як забытыя ў лесе каліны, жыва-творных крыніц не было для сястрыц, – яны вялі і сохлі націнай* (Я. Купала); 2) *Забушуе, бухне ў боры з гулам, грукатам пярун* (Я. Колас).

У выніку падбору сугучных слоў аўтары ствараюць **гукавообразы** – гэта вобразы, у аснове якіх гукавыя асацыяцыі індывідуальнага, аказіянальнага характару. У беларускай паэзіі надзвычай арыгінальнымі з’яўляюцца гукавообразы Алеся Разанава, у незвычайных па жанры творах гэтага аўтара праз узаемадзеянне

сугучных лексічных адзінак праступае своеасаблівая філасофія, светаўспрыманне, спасціжэнне глыбокай сутнасці той ці іншай рэчы. Асабліва гэта тычыцца вершаказаў, у якіх аўтар «агаляе» іншамоўныя варыянты гучання слова. Пісьменнік праз перазовы і адметныя нюансы ў гучанні прасочвае, як праз мову выяўляецца лёс, гісторыя, менталітэт таго ці іншага народа.

Сонца

Лацінскае *s o l* – квінтэсенцыя свету, соль рэчаіснасці.

Нямецкае *S o n n e* знае сэнс (Sinn) усіх з’яў; яно ззяе, як звон, і, як звон сваю звонкасць, выпраменьвае сваё ззянне, свой «зной», на ўсе зоны прасторы.

Стараславянскае *с л ъ н ь ц е* сланяецца ад небасхілу да небасхілу: у ім тая няспешнасць, тая ленасць, якая дазваляе ўсім істотам адчуваць сябе далучанымі да лона вечнасці.

Італьянскае *s o l e* ў арыі жыцця выконвае сольную партыю.

Рускае *с о л н ц е* пасылае свае пацалункі ўсім абліччам (лицам), але сланечнікам (подсолнухам) – найахвотней.

Беларускае *с о н ц а* – бясконцы сон, які абяцае, што некалі ён увасобіцца ў яву.

Чэшскае *s l u n c e* лунае па самай строміне неба, замкнёнае ў абалонцы – у «лунцы» – смугі, месяцавасці («луннасці»).

Славацкае *s l n k o* ласкавае і ўсяму, што ёсць у людзях ласкавага, яно адслонена, як акенца.

Сербскае *с у н ц е з* сумай гаркавых выскоў сунецца ў восень, верачы, што там яны выспеюць у ласункі.

Літоўскае *s a u l é* насяляе сялібы, якія яму відаць і, хроснае гэтаму свету, надзяляе яго сваім найменнем: *pasaulis*.

У блізкіх па гучанні словах А. Разанаў выяўляе дадатковыя нацыянальныя сэнсавыя адценні: для немцаў *сонца* – звон, для італьянцаў – *сольная партыя*, для беларусаў – *бясконцы сон* і г. д.

Гукаперайманне – выкарыстанне слоў, якія нагадваюць гукі прыроды:

Крумкач падымаецца-
шух –
шух – шух –
Хаваў тут калісьці
косці ворага (*Р. Барадулін*).

«Курлы –
курлы» –
І два крылы
Шчымлівы сум вяслуе
(*Р. Барадулін*).

Да гукапераймання адносіцца **анаматапея** (ад грэч. *onomatopēia* выбар назваў) – ужыванне слоў, якія імітуюць асобныя гукі прыроды, крыкі птушак, звяроў, сваім гучаннем нагадваюць дзеянні, рухі, уласцівасці прадметаў: *Хакне хорт, гакне гром, першы ліст развінецца* (Р. Барадулін). Такія словы ўтвараюцца, як правіла, ад выклічнікаў, гукапераймальных слоў па ўжо вядомых у мове мадэлях; увагу чытача/слухача прыцягваюць менавіта незвычайным гучаннем.

Пытанні і заданні для самакантролю

1. Дайце азначэнне паняцця *гукапіс*.
2. У чым сутнасць такіх фанетычных прыёмаў выразнасці маўлення, як *алітэрацыя* і *асананс*?
3. Растлумачце сутнасць паняцця *гукавообраз*.
4. У чым сутнасць такіх мастацкіх прыёмаў, як *гукаперайманне* і *анаматапея*?

ПРАКТЫЧНЫЯ ЗАДАННІ

Практыкаванне 1. Прачытайце сказы; укажыце фонастылістычныя недахопы; выпраўце памылкі ў гукавой арганізацыі маўлення.

- 1) Прапанаваны праект прызваны забяспечыць разварот работ;
- 2) Над тэрыторыяй фабрыкі ўздымаюцца дымны кастроў;
- 3) Сцэнардэсы прыцягнулі ўвагу прэсы;
- 4) Кіраўніцтва праводзілася інтуітыўна і было малаэфектыўным;
- 5) Жыхары раёна сталі ахвярамі цывілізацыі, бо хімізацыя прывяла да іх алергізацыі;
- 6) Індыкацыя – гэта рэгістрацыя інфармацыі;
- 7) На фізічны стан маладога пакалення станоўча паўплывала добрае выхаванне і нармальнае харчаванне;
- 8) Было зададзена пытанне, ці цікавіліся чытачы літаратурнымі навінкамі;
- 9) Вельмі зацікавіла турыстаў возера Шо, што даследчыкі лічаць цэнтрам Еўропы;
- 10) Выкладчык задае навучэнцам кантрольныя пытанні для высвятлення засваення матэрыялу;
- 11) Ніхто з юнакоў і дзяўчат 1990-х гадоў не ўзгадаў пра піянераў і акцябрат;
- 12) На пачатку вайны ўзнагароды давалі даволі рэдка;
- 13) Значным укладам у справу перамогі была і іншая дапамога;
- 14) Менавіта пра гэты хуткацечны і вечны час гаварылі ўдзельнікі сустрэчы;
- 15) Іван – сапраўдны сябар, ну і што, што бывае залішне рэзкім.

Практыкаванне 2. Перакладзіце тэкст на беларускую мову, вызначце, якімі сродкамі ствараецца багацце маўлення.

Звуки сами по себе не имеют смысла. Но не задумывались ли вы когда-либо над вопросом, почему лилия названа именно лилией, а не каким-нибудь карагач? Случайно ли каждое слово звучит так, а не иначе? Есть ли какая-либо закономерность, что определённое значение, смысл связаны с той, а не иной звуковой формой?

Что касается звукоподражательных слов, то здесь всё понятно. Их звуковое оформление не случайно, оно имеет определённый смысл...

Но почему нежный цветок назван словом с нежными звуками – *ми́моза*, а злой старик – неблагозвучным *хрыч*. Не проявляются ли здесь какие-то неизвестные нам свойства звуков? ...

Попросите своих знакомых сказать, какой звук им кажется больше – И или О? Ручаюсь, что в большинстве своём вы получите ответ – О. Спросите, какой звук грубее – И или Р, наверняка скажут – Р. Какой лучше – Д или Ф? Ясно, что Д.

Вспомните, мы говорим «мягкие» и «твёрдые» согласные. Но ведь звуки нельзя потрогать. Видимо, есть что-то такое, что заставляет нас считать, что А приятнее, чем Х, О светлее, чем Ы, Р быстрее, чем Ш, и т. д.

Оказывается, именно в этих свойствах звуков скрыта одна из тайн рождения, жизни и смерти слов... (*Паводле А. Жураўлёва*).

Практыкаванне 3. Прачытайце верш М. Багдановіча. Рас-тлумачце значэнне эпіграфа. Якія фанетычныя стылістычныя сродкі ўжыў аўтар?

Маёвая песня

De la musique avant chose. P. Verlaine*

(*Музыка перш за ўсё. П. Верлен)

Па-над белым пухам вішняў,
 Быццам сіні аганёк,
 Б'ецца, ўецца шпаркі, лёгкі
 Сінякрылы матылёк.
 Навакол усё паветра
 Ён струнах сэрца залатых, –
 Ён дрыжачымі крыламі
 Звоніць ледзьве чутна ў іх.
 І ліецца хваляй песня, –
 Ціхі, ясны гімн вясне.
 Ці не сэрца напявае,
 Навявае яго мне?

Ці не вецер гэта звонкі
 Ён тонкіх зёлках шапаціць?
 Або мо сухі, высокі
 Ля ракі чарот шуміць?
 Не паняць таго ніколі,
 Не разведаць, не спазнаць:
 Не дадуць мне думак зыкі,
 Што ляцяць, дрыжаць, звіняць.
 Песня рвецца і ліецца
 На раздольны, вольны свет.
 Але хто яе пачуе?
 Можа, толькі сам паэт.

Практыкаванне 3. Прачытайце. З дапамогай якіх гукаў ствараецца алітэрацыя і асананс? Якая задача вырашаецца сродкамі гукапісу?

З горада лекаў ты шмат навязеш,
Сын твой, як бачыш, устане!
Сільнай рукой накіруе лямеш,
Свісне касой на світанні.

(*Я. Купала*)

Хвошча, хвошча дождж.
Воўк схаваўся ў хвошч.
Сам пад хвашчом,
А хвост пад дажджом.

(*В. Вітка*)

Тачу, тачу, абточваю,
Начыста заточваю,
Канцы з канцамі сточваю.
Калі што не даточана,
А можа ператочана, –
Хутчэй

Хутчэй даточвайце

І не пераплочвайце (*В. Вітка*)

Шуміць ізноўку на шашы,
Шуміць, шуміць, шуміць
машына.
Нідзе навокал ні душы,
Адно гамоняць шыны

(*Р. Барадулін*)

Практыкаванне 5. Прачытайце вершаказы А. Разанава. Вызначце іх тэму і ідэю. Ахарактарызуйце фанетычныя сродкі.

Воўк

Рускі в о л к «валокаецца» ад Валакаламска да Валачаеўкі і Ваўкавыска; ён вялікі, як вол, лоўкі, нібы іголка, і ўвасабляе трыадзінства «воли», «алкности» і «лукавства».

Украінскі в о в к апрануты ў аўчынку, і калі на яго паказваюць пальцамі: «Во – воўк!», ён прыкідваецца авечкай і кажа, што ніколі і краем вока на бачыў воўка.

Польскі w і l k віламі-клыкамі коле ў Вілейцы свінню, а яе віскач чуваць у Вільні.

Чэшскі v l k, як дзіцячая цацка ваўчок, круціцца ў валтузні вуліц і вулак; да ўсяго, што настала і мае яшчэ настаць, ён загадзя ўжо звыклы.

Старалацінскі v u l k u s жыве на вулкане.

Сербскі в у к ведае навуку: у яго вострае вуха і чалавечы глузд.

Праславянскі в ь л к ь валхвуе.

Беларускі в о ў к вые.

Скрынка

Калі яе адчыняюць, яна скардзіцца, яна скрыпае.

У ёй захоўваецца скрытае – скарб: ім яна поўная, ім змястоўная, ім ацэньваецца яе вартасць.

Усе думаюць, што яна скнара, што яна «рынак», але сама скрынка ведае, што яна скрыпка, у якой няма струн.

9. ЛЕКСІЧНАЯ СТЫЛІСТЫКА

9.1. Прадмет і задачы лексічнай стылістыкі

У сістэме моўных сродкаў слова адыгрывае асаблівую ролю. Багацце, разнастайнасць лексікі сведчыць аб невычэрпных магчымасцях мовы для перадачы самых вытанчаных адценняў. Вядучая роля слова ў сістэме моўных сродкаў вызначае яго месца ў стылістыцы мовы: слова з'яўляецца асноўнай стылістычнай адзінкай.

Лексічная стылістыка вывучае суадносныя лексічныя сродкі мовы, даючы ацэнку выкарыстанню слова ў канкрэтнай маўленчай сітуацыі і выпрацоўваючы рэкамендацыі нарматыўнага словаўжывання ў розных функцыянальных стылях.

Асноўныя задачы лексічнай стылістыкі:

- ацэнка выкарыстання слова ў кантэксце, выпрацоўка рэкамендацый нарматыўнага словаўжывання;
- вывучэнне стылістычнага выкарыстання сінонімаў, амонімаў, паронімаў, антонімаў;
- сістэмны аналіз лексічных вобразных сродкаў – тропай;
- ацэнка слоў абмежаванага выкарыстання, устарэлых слоў і неалагізмаў;
- аналіз ужывання запазычанай лексікі.

Пытанні і заданні для самакантролю

1. Што з'яўляецца прадметам вывучэння лексічнай стылістыкі?
2. У чым заключаюцца асноўныя задачы лексічнай стылістыкі?

9.2. Сэнсавая дакладнасць маўлення

і лексічная спалучальнасць

Адным з найбольш важных патрабаванняў культуры маўлення з'яўляецца выбар дакладнага слова, якое б найбольш поўна адпавядала зместу маўлення. Слова трэба выкарыстоўваць у строгай адпаведнасці са значэннем, якое фіксуецца ў тлумачальных

слоўніках беларускай мовы. Найбольш аўтарытэтнымі сярод іх з’яўляюцца два акадэмічныя выданні: «Тлумачальны слоўнік беларускай мовы» ў пяці тамах (1977–1984); «Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы» (2016).

Пры выбары слова важна ўлічваць абазначаныя ім аб’ём і змест паняцця. Гэтыя катэгорыі знаходзяцца ў зваротнай залежнасці: з узбагачэннем зместу паняцця памяншаецца яго аб’ём: параўн. *купілі мэблю і купілі канату*. У залежнасці ад мэт і характару маўлення, ад жанру і стылю твора трэба выбіраць слова або канкрэтнае, або больш агульнае па значэнні. У кніжных стылях лепш выбраць спалучэнне *атмасферныя ападкаі*, у гутарковым – *дажджы, ліўні*.

Выкарыстоўваючы ў тэксце сказы з мнагазначнымі словамі, неабходна сачыць, каб быў створаны такі кантэкст, які дазволіць чытачу зразумець іх значэнне. У адваротным выпадку можа ўзнікнуць недапушчальная шматзначнасць фразы: *Мы дамовіліся, што на сённяшнім свяце абавязкова павінна быць бабка* (незразумела, або ‘старая жанчына’, або ‘ежа’); праўка: *Мы дамовіліся, што да сённяшняга свята павінна быць прыгатавана смачная бабка*.

Для правільнага выкарыстання слоў неабходна ўлічваць магчымасць іх **лексічнай спалучальнасці** і здольнасць злучацца паміж сабой. Напрыклад, можна сказаць *учыніць крадзёж*, але нельга – *учыніць подзвіг* (трэба *здзейсніць*), можна сказаць *адыгрываць ролю*, але нельга – *адыгрываць значэнне* (трэба *мець*).

Спалучальнасць адзінак лексічнага ўзроўню – гэта своеасаблівае здольнасць слова прагназаваць з’яўленне другога слова ў маўленчым ланцужку. Мы гаворым *зграя ваўкоў, караван вярблюдаў, круглы год, глыбокая восень, бархатны сезон*. Але не адпавядаюць маўленчай практыцы словазлучэнні *зграя ластавак, караван кароў, круглы час, глыбокая вясна, глыбокі дзень, бархатны перыяд*.

Пытанні і заданні для самакантролю

1. Раствлумачце сутнасць паняцця *сэнсавая дакладнасць маўлення*.
2. У чым сутнасць такой з’явы, як *лексічная спалучальнасць*?

9.3. Стылістычнае выкарыстанне сінонімаў

Сінонімы – словы з аднолькавым або вельмі блізкім значэннем: *рыса – лінія, невялікі – малы – дробны – мізэрны – мініяцюрны*. Выбар патрэбнага слова з сінанімічнага рада – гэта пошук аптымальнай рэалізацыі думкі, яе сутнасці.

З улікам сэнсавых і стылістычных адрозненняў сінонімы падзяляюць на некалькі груп:

1) сінонімы, якія адрозніваюцца адцэннем у лексічным значэнні, называюцца **семантычнымі** (ад грэч. *semantikos* ‘які абазначае’) або **ідэаграфічнымі** (ад грэч. *idea* ‘паняцце’, *grapho* ‘пішу’). Семантычныя сінонімы адрозніваюцца адцэннямі значэнняў, таму пры выбары слова з такога сінанімічнага рада неабходна ўлічваць найбольш прыдатнае значэнне сіноніма і яго лексічную спалучальнасць. Напрыклад, сінонімы *апынуцца – аказацца* маюць агульнае значэнне ‘трапіць куды-небудзь’, і выкарыстанне слова *апынуцца* са змененым значэннем павінна разглядацца як недакладнасць: *Дакладчык апынуўся (праўка: аказаўся) непадрыхтаваным даваць абгрунтаваныя адказы*;

2) сінонімы, якія маюць аднолькавае значэнне, але адрозніваюцца стылістычнай афарбоўкай, называюцца **стылістычнымі**. Да іх адносяцца: а) сінонімы, якія належаць да розных функцыянальных стыляў маўлення: *незвычайны* (нейтр.) – *эксатычны* (кніжн.), *ісці* (нейтр.) – *шыбаваць* (гутарк.); б) сінонімы, якія належаць да аднаго і таго ж функцыянальнага стылю, але маюць розныя эмацыянальныя-экспрэсіўныя адценні: *прастарэкаваць* (гутарк.) ‘расказваць пра пустое, несур’эзнае’ і *чаўпці* (гутарк., зневаж.) ‘гаварыць недарэчнасці, глупства, бязглуздзіцу’. Стылістычнымі сінонімамі часта з’яўляюцца запазычаныя словы і раўназначныя ім беларускія: *уражанне – эфект, узбуджэнне – афект, заўважаць – фіксаваць* і г. д.;

3) сінонімы, якія адрозніваюцца і сэнсам, і стылістычнай афарбоўкай, называюцца **семантыка-стылістычнымі**: ... *верш становіцца колькасцю, і, каб уцалець, яму неабходна бесперапынна множыцца, тыражыравацца, дубліравацца, рэпрадуцыравацца, аб’яўляць пра тое, што ён існуе* (А. Разанаў). Сінонімы *множыцца, тыражыравацца, дубліравацца, рэпрадуцыравацца* адрозніваюцца сэнсам (паказваюць розныя ступені дзеяння) і

стылістычнай афарбоўкай (*множыцца* – нейтр., *тыражыравацца*, *дубліравацца*, *рэпрадуцыравацца* – кніжн.);

4) сінонімы, якія абазначаюць аднолькавыя па сэнсе, стылістычнай афарбоўцы прадметы і паняцці, але адрозніваюцца паходжаннем, называюцца **абсалютнымі** (або поўнымі): *сустрэча* – *спатканне*, *асенні* – *восеньскі*, *духмяны* – *пахучы*, *знаць* – *ведаць*, *недзе* – *дзесяці*, *хопіць* – *досыць* – *даволі*;

5) словы і выразы, якія суадносяцца з пэўным аб'ектам рэчаіснасці толькі ў пэўным кантэксте, маўленчай сітуацыі, называюцца **маўленчымі** сінонімамі (або *кантэкстуальнымі*, *сітуацыйнымі*, *аказіянальнымі*, *аўтарскімі*): *На вуліцы ўжо трохі пасвятлела, хоць хмары яшчэ пагрозліва клубіліся навокал і нехаця, незадаволена, буркліва распаўзаліся ў розныя бакі* (Я. Сіпакоў). Такія сінонімы выходзяць за рамкі лексіка-семантычнай сістэмы і таму не ўключаюцца ні ў сінанімічныя, ні ў тлумачальныя слоўнікі.

Сінонімы выконваюць тры асноўныя функцыі:

а) **функцыю замяшчэння**, якая звязана перш за ўсё з імкненнем пазбегнуць непажаданых паўтораў адных і тых жа лексічных адзінак;

б) **функцыю ўдакладнення**, якая звязана з жаданнем больш дакладна перадаць думку: *Паліліся спачатку пунсовыя, пасля чырвоныя патокі маладога святла*;

в) **экспрэсіўна-стылістычную функцыю**, звязаную з выражэннем разнастайных ацэнак. Ужыванне сінонімаў з такой мэтай дапамагае ўзмацніць эмацыянальна-экспрэсіўную афарбоўку твора, надаць новую характарыстыку звыкламу паняццю: *Адкуль ёй быць, калі яшчэ Мароз сярдуе і пяхэ* (Н. Гілевіч); *Што забылі цябе, адракліся, прадалі і аддалі ў палон* (М. Багдановіч).

У адпаведнасці з мастацкімі магчымасцямі сінаніміі ўзрастае адказнасць за правільнасць выбару моўнага сродку і выкарыстанне яго ў маўленні. Нярэдка змяшэнне сінонімаў прыводзіць да недакладнасці і маўленчых кур'ёзаў. Так, назоўнік *дзверы* спалучаецца з дзеясловам *зачыніць* (*прычыніць*, *расчыніць*, *адчыніць*), а назоўнік *вочы* – з дзеясловам *расплюшчыць* (*заплюшчыць*, *прыплюшчыць*), г. зн., што дзеясловы *адкрыць*, *адчыніць*, *расплюшчыць* адносяцца да розных сінанімічных радоў. Семантыка дзеяслова *любіць* шырэйшая, чым дзеяслова *кахаць*, таму ў сінтаксічных адносінах яны ўступаюць, калі мнагазначны дзеяслоў *любіць* выступае ў значэнні

‘мець вялікае сардэчнае пачуццё’ (памылковае ўжыванне *кахаю Парыж*).

Своеасаблівымі сінонімамі з’яўляюцца **эўфемізмы** – словы і выразы, якія ўжываюцца замест грубых, непажаданых: *выйдзі вон – зачыні дзверы з таго боку; памерці – пакінуць гэты свет*.

Адзінкі, процілеглыя эўфемізмам, – **дысфемізмы**; гэта словы, якія ў параўнанні з натуральнымі, нейтральнымі абазначэннямі з’яўляюцца больш вульгарнымі, фамільярнымі, грубымі: *памерці – акачурцыца; выпіць (спіртнога) – клюнуць і г. д.*

Пытанні і заданні для самакантролю

1. Якія словы называюцца *сінонімамі*?
2. Пералічыце тыпы сінонімаў, прывядзіце прыклады.
3. Назавіце асноўныя функцыі сінонімаў.
4. Растлумачце сутнасць паняццяў *эўфемізм, дысфемізм*.

9.4. Стылістычнае ўжыванне амонімаў

Амонімы (ад грэч. *homos* ‘аднолькавы’, *опута* ‘імя’) – словы, якія аднолькава гучаць, але маюць рознае значэнне: *поўдзень* ‘напрамак свету’ і *поўдзень* ‘сярэдня дня’; *світа* ‘акружэнне пры знатнай асобе’ і *світа* ‘вопратка’.

Лексічныя амонімы (амалексы) – словы адной часціны мовы, якія супадаюць гучаннем і напісаннем або ва ўсіх уласцівых ім формах (поўныя лексічныя амонімы), або толькі часткова (няпоўныя лексічныя амонімы): *кана* ‘куча сена, саломы, складзеная конусам’ і *кана* ‘даўнейшая адзінка лічэння: шэсцьдзесят штук чаго-н.’; *байка* ‘жанр літаратуры’ і *байка* ‘тканіна’; *завод* ‘прамысловае прадпрыемства’ і *завод* ‘парода’ (пра жывёл).

Граматычныя амонімы (амаформы) – словы, якія супадаюць гучаннем і напісаннем у адной ці некалькіх формах той самай або розных часцін мовы: *палоць* і *паліць* (спальваць) – *палю, палі* (агарод) і *палю, палі* (у печы); у іншых формах, у тым ліку і ў інфінітыве, яны адрозніваюцца.

Фанетычныя амонімы (амафоны) – словы, якія аднолькава гучаць, але пішуцца па-рознаму: *мог* – *мох*, *род* – *рот*, *везці* – *весці*, *праз* – *прас*, *вера* – *Вера*, *раман* – *Раман*.

Графічныя амонімы (амографы) – словы, якія аднолькава перадаюцца на пісьме, але ў вымаўленні адрозніваюцца паста-ноўкай націску: *раса – раса, атлас – атлас, капаць – капаць*.

Амонімы выступаюць яркім сродкам выразнасці. Багатыя магчымасці для стварэння каламбураў і іншых эфектаў закладзены ў самой прыродзе амонімаў, у іх супярэчнасці паміж формай і зместам. Амонімы нярэдка выкарыстоўваюцца як стылістычны сродак стварэння гумару: *З недапісаным раманам лез у класікі Раман. Кажуць, і сыны Рамана пішуць той жа ўсё раман (К. Крапіва)*. Таксама на аснове амонімаў многія аўтары ствараюць дасціпныя дзіцячыя творы: *Наш Ягорка плача горка, што яго набіла горка. Каб не лезці зноў на горку, ён прыдумаў адгаворку (В. Вітка); Наша вострая піла – не піла, а пчала. Не піла, не ела, ні разу не прысела (Н. Гілевіч); Васіль вёз сена воз. Раптам рой узняўся вос (А. Дзеружынскі)*.

Пытанні і заданні для самакантролю

1. Якія словы называюцца *амонімамі*?
2. Пералічыце тыпы амонімаў.
3. З якой мэтай выкарыстоўваюцца амонімы ў мове мастацкіх твораў?

9.5. Стылістычнае выкарыстанне паронімаў

Паронімы (ад грэч. *para* ‘каля, побач’, *опута* ‘імя’) – словы са структурным і гукавым падабенствам, але з розным лексічным значэннем: *рухавы* ‘жвавы, непаседлівы, лёгкі ў рухах’ (*рухавае дзіця*) і *рухомы* ‘здольны рухацца, перамяшчацца’ (*рухомы састаў, рухомы націск*). Паранімічныя пары слоў належаць да адной часціны мовы, маюць аднолькавыя граматычныя прыметы і суадносяцца паміж сабою паводле структуры: *дыялект – дыялектызм, рэальны – рэалістычны, раманічны – рамантычны*.

Структурным і гукавым падабенствам паронімаў тлумачыцца іх змешванне ў маўленні, што з’яўляецца прычынай лексічных памылак і парушэння сэнсу выказвання. Напрыклад, нярэдка змешваюцца словы: *адменны – адметны, афектыўны – эфектыўны, гуманістычны – гуманны, карыслівы – карысны, пісьменны – пісьмовы, расчапіць – расшчапіць, расчыніць – рашчыніць, тактоўны –*

тактычны, тыпавы – тыповы, цікавы – цікаўны, чалавечы – чалавечны і інш. Каб пазбегнуць неадэкватнасці ўспрымання слоў паранімічнай пары, трэба карыстацца тлумачальнымі, этымалагічнымі слоўнікамі, а таксама спецыяльнымі даведнікамі цяжкіх выпадкаў ужывання блізкіх па гучанні слоў.

Паранімы здаўна выкарыстоўваюцца як мастацкі сродак у розных фальклорных, паэтычных і публіцыстычных жанрах. Яны ляжаць у аснове стылістычнага прыёму, які называецца **паранамазіяй** (ад грэч. *para* ‘блізка’, *onomazo* ‘называю’). Сутнасць гэтага прыёму заключаецца ў свядомым сутыкненні сэнсава і структурна розных слоў, якія маюць знешняе гукавое падабенства, у межах кантэксту для павышэння выразнасці выказвання і мілагучнасці мовы. Такая з’ява ёсць у аповяданні Э. Самуйлёнка «Паляўнічае шчасце», дзе збліжэнне падобных гучаннем слоў *радыё* і *радыі* стварае гумарыстычны кантэкст: дзед Лаўрэн упершыню пачуў, як іграе радыё, і, жадаючы калі-небудзь набыць дзівосны апарат для свайго калгаса, спытаў у маладога хлопца: «А колькі, галубок, радыі каштуе?» Той адказвае: «Адзін грам радыю – мільярд рублёў... А...а гэты апарат з усім абарудаваннем – сто сорак рублёў».

Паранамазія нярэдка сустракаецца ў паэтычных творах. Напрыклад: – *Дуброўка! – Сінявокі прапшчур сяброўку юную гукаў. І рэха, быццам камень з прапшчы, у Нёмнаў падала рукаў; Граница. Прамень на халодным штыку границца; У век няшчаднага лазера спяваць недарэчна лазара (Р. Барадулін); Сонца праз лісце, сонца праз лісце – хораша лес мой зялёны шуміць. Ні пра карыслівасць, ні пра карыснасць у маладосці не думалі мы (П. Панчанка).*

Пытанні і заданні для самакантролю

1. Якія словы называюцца *паранімамі*?
2. Якія памылкі звязаны з ужываннем паранімаў?
3. У чым сутнасць стылістычнага прыёму *паранамазіі*?

9.6. Стылістычнае выкарыстанне антонімаў

Словы з процілеглым значэннем называюцца **антонімамі** (ад грэч. *anti* ‘супраць’, *онута* ‘імя’). На выкарыстанні антонімаў засноўваецца такі стылістычны прыём, як **антытэза** (ад грэч.

antithesis ‘супрацьпастаўленне’) – супрацьпастаўленне прадметаў, паняццяў, прымет, дзеянняў. Антытэза характэрна для прыказак, прымавак: *Чорнае да белага не прышываюць; Багаты беднаму не сябра*. Антытэза часта выкарыстоўваецца ў загалюках, надаючы ім пэўную экспрэсіўную афарбоўку: «*Блізкае і далёкае*» (зборнік аповяданняў І. Мележа), «*Людзі і д’яблы*» (меладрама К. Крапівы).

Сутыкненне процілеглых паняццяў у блізкім кантэксце дае магчымасць выявіць іх адметныя рысы, тым самым узмацніць уражанне: *Няма шляхоў да самазахавання, няма дарог да светазабыцця ў час ліхі ўзаемапалявання сіл супрацьлеглых: смерці і жыцця* (А. Куляшоў).

Аналізуючы ўжыванне антонімаў у маўленні, можна сутыкнуцца з памылкамі ў пабудове антытэзы, напрыклад: *У гэтай кнізе ахоплены ўсё. Гэта кніга пра нараджэнне і смерць, пра каханне і радасць, пра нянавіць, пакуты і гора*. Аўтар парушыў паслядоўнасць пералічэння. Прыём антытэзы патрабуе супастаўлення кантрасных паняццяў: пасля слова *любоў* трэба паставіць яго антонім *нянавіць*, побач са словам *радасць* – *гора*, узгадаўшы пра пакуты, аўтару мэтазгодна было б даць антонім да гэтага слова ці выключыць «выпаўшы» з антытэзы назоўнік.

Супрацьпастаўляцца могуць і паняцці, якія лагічна ўзаемавыключаюцца. Прыём, заснаваны на аб’яднанні ў адно цэлае парадасальных паняццяў, называецца **аксімаран** (ці аксюмаран) (ад грэч. *охуторон* ‘дасціпна-бязглуздае’): *далёкае блізкае, красамоўнае маўчанне, сумныя радасці, гарачы снег, несмяротныя смертнікі, ласкавы бандыт, мілы кат*.

Антонімы выкарыстоўваюцца як сродак выразнасці ў мастацкім маўленні. Яны дапамагаюць кантрасна адлюстроўваць жыццё, больш рэльефна выяўляць асацыяцыі, ствараць на аснове супярэчнасцей цэльны вобраз.

Пытанні і заданні для самакантролю

1. Якія словы называюцца *антонімамі*?
2. Назавіце стылістычныя прыёмы, заснаваныя на выкарыстанні антонімаў? Патлумачце іх сутнасць.

9.7. Стылістычнае выкарыстанне лексікі абмежаванага ўжывання

Да лексікі абмежаванага ўжывання адносіцца дыялектная, спецыяльная, жаргонная лексіка.

Словы, якія ўжываюцца на пэўнай тэрыторыі, называюцца **дыялектнымі** (ад грэч. *dialektos* ‘гаворка’). Яны адрозніваюцца ад літаратурных лексічнымі, фанетычнымі, граматычнымі асаблівасцямі. У публіцыстычным і навуковым стылях ужыванне дыялектных слоў абмежаванае (звычайна паралельна з дыялектным словам прыводзіцца і агульнавядомая літаратурная лексема), увогуле дыялектная лексіка не павінна сустракацца ў афіцыйна-справавой мове.

Дыялектныя словы, якія ўжываюцца ў творах мастацкай літаратуры з пэўнай стылістычнай, эстэтычнай і інфармацыйнай функцыяй, прынята называць **дыялектызмамі**. Дзякуючы ўмеламу выкарыстанню дыялектызмаў пісьменнікі ствараюць яркую моўную характарыстыку дзеючых асоб, дакладна паказваюць прыналежнасць герояў да пэўнага асяроддзя, узнаўляюць мясцовы побыт, каларыт. Так, у маўленні персанажаў рамана І. Мележа «Людзі на балоце» дыялектныя словы сустракаюцца часта. Напрыклад: «*Ціхо ты, Ганночко!*»; «*Корч ездзіў у мястэчка па дохтара*»; «*Прынясіце спадніцу, каторая ў клетку, кохту хвабрычную, чаравікі і хвартух белы*».

Існуюць розныя спосабы ўвядзення дыялектызмаў у мастацкі твор. Асноўныя з іх:

1) **кантэкстуальны спосаб**: значэнне дыялектнага слова выяўляецца ў акружэнні агульнавядомых слоў, падказваецца кантэкстам: *Яўхім апусціў касу ў траву, як бы даў знак, што гаворка скончана. Няма калі тут **растарэкваць** попусту (І. Мележ); Пасля Юрка саскоквае на дарогу, падбягае да Смыка і напраўляе хамут, выцягвае грыву з-пад мокрага лямца, адпускае ніжэй **паднінак** – з вяроўкі, увесь у вузлах (І. Пташнікаў);*

2) **атрыбутыўны спосаб**: дыялектызм выконвае ролю прыдатка да агульнаўжывальнага слова: *Завішнюк ішоў навалі сцежкай ля канавы, утоптанай, белай у цемнаце ад пяску-сіпаку (І. Пташнікаў); Зімою дзед Бойка рабіў калядны аб’езд парахвіі, прыязджаў і ў нашу вёску. Зрэшты, не прыязджаў, а прыходзіў, цягнучы за сабою **козачку** – санкі-прычэпы, якія, возячы з лесу бярвенне, падстаўляюць пад верхавіну (Я. Брыль).*

Спецыяльную лексіку складаюць словы, што ўжываюцца людзьмі пэўнай спецыяльнасці, прадстаўнікамі розных галін навукі. Асноўнымі разрадамі спецыяльнай лексікі з'яўляюцца тэрміны, наменклатурныя назвы і прафесіяналізмы.

Тэрмін – гэта афіцыйна ўзаконенае слова, якое дакладна абазначае навуковае, тэхнічнае, сельскагаспадарчае, эканамічнае і іншыя паняцці: *аўтаген* (тэхн.), *ваўказуб* (заал.), *газаасветны* (фіз.), *унутрыклетачны* (біял.). Словы-тэрміны падаюцца ў спецыяльных тэрміналагічных даведніках па асобных галінах ведаў, а таксама ў слоўніках. Тэрміналогія ўключае агульнанавуковыя, міжнавуковыя і вузкаспецыяльныя тэрміны.

Агульнанавуковыя тэрміны – важны кампанент лексікі навуковага стылю. Такія словы-тэрміны зразумелыя і неспецыялістам: *актуальнасць*, *мэтазгоднасць*, *дэталізацыя*, *элемент*, *працэс*, *эквівалент*. **Міжнавуковыя тэрміны** – гэта найменні базавых паняццяў, агульных для пэўнага комплексу навук: *злучэнне* (тэхн., хім.), *кампанент* (хім., фіз., лінгв.), *канцэнтрацыя* (грам-паліт., эканам., псіхал.). **Вузкаспецыяльныя тэрміны** выражаюць сістэму паняццяў пэўнай галіны ведаў, большасць з такіх тэрмінаў не выходзяць за межы вузкапрафесійных зносін (лінгвістычныя тэрміны, хімічныя тэрміны, матэматычныя тэрміны і інш.): *гарнітура*, *петыт*, *нанпарэль* (паліграф.), *дэпазіт*, *дэнамінал*, *дэбет* (эканам.), *ядро атама*, *флюэнты*, *эфект Покельса* (фіз.) і г. д.

Наменклатурныя назвы (номены) – гэта словы, якія абазначаюць прыватныя праяўленні абстрактных паняццяў, выражаных тэрмінамі. Напрыклад, у інфарматыцы існуе паняцце, выражанае тэрмінам *мова праграмавання*. Разам з тым ёсць больш за 2,5 тысячы канкрэтных моў праграмавання, назвы якіх разглядаюцца як номены: *АПЛ*, *джава*, *дэлфі*, *фартран*, *наскаль* і інш. У хіміі існуе паняцце, выражанае тэрмінам *хімічны элемент*, найменні ж канкрэтных хімічных элементаў (*кісларод*, *вадарод*, *жалеза*, *сера*, *натрый*, *калій* і інш.) – гэта номены.

Прафесіяналізмы – гэта паўафіцыйныя словы, якія ўжываюцца ў мове прадстаўнікоў розных прафесій, спецыяльнасцей, прычым бытуюць звычайна ў вусным, жывым маўленні, не становяцца агульнапрынятымі тэрмінамі, не фіксуюцца тэрміналагічнымі слоўнікамі, ім уласціва высокая ступень эмацыянальнасці, вобразнасці. Па сутнасці прафесіяналізмы – гэта слэнгавыя словы, якімі замяняюць прызнаныя тэрміны або наменклатуру. Напрыклад, у вусным

маўленні бытуюць наступныя прафесіяналізмы: *дворнік* (шкло-ачышчальнік), *халасцяк* (парожні рэйс) – у мове шафёраў; *камбуз* (кухня на судне), *кок* (повар), *задраіць* (шчыльна закрыць) – у мове матросаў; *паласа* (набраная або надрукаваная старонка тэксту), *падвал* (ніжняя частка газетнага ліста, а таксама артыкул, змешчаны ў гэтым месцы), *шапка* (агульны загаловак для некалькіх газетных нататак) – у мове друкароў, газетчыкаў.

У наш час прафесіяналізмы трывала замацаваліся ў сферы інфарматыкі, вылічальнай тэхнікі, праграмавання. У параўнанні з тэрмінамі ім уласцівы большая кампактнасць і сцісласць выражэння, а таксама здольнасць перадаваць іранічна-жартаўлівыя адносіны. Так, тэрміну *мыш* адпавядаюць прафесіяналізмы *маўс*, *грызун*, *крыса*; аперацыйная сістэма *Віндаўз* можа называцца *віндзюк*, *вокны*, *форткі*; *электронная паштвая скрыня* называецца *мыльніцай*, *кампакт-дыск* – *бліном*, інтэрнэт-сэрвіс «*Youtube*» – *цубікам*. Дзякуючы сваёй эмацыянальнай выразнасці прафесіяналізмы праз гутарковую мову пранікаюць у літаратурны ўжытак, дзе выступаюць звычайна як размоўныя, экспрэсіўныя эквіваленты тэрмінаў.

У мове мастацкіх і публіцыстычных твораў тэрміны і прафесіяналізмы выконваюць пэўныя стылістычныя функцыі: яны могуць ужывацца з мэтай стварэння спецыфічнага вытворчага каларыту, а таксама індывідуалізацыі мовы асоб, звязаных з пэўнай сферай дзейнасці. Напрыклад:

«Суцэльным гулам ракочуць вялізныя ратацыённыя машыны – камбайны друкарскай справы. Сіпяць і ляскаюць малыя руплівыя «амерыканкі». Да суму аднастайнымі раскатамі гудуць машыны, што называюцца плоскімі. І шум нагадвае марскі прыбой. Не толькі шум! Гледзячы ўздоўж лініі дзясятка гэтых машын на тое, як з-пад вальцаў узад ды наперад з мерным грукатам раскачваюцца талеры, – зрокам памяці бачыш, як кішыць на пяску пена, як неспакойна варушыцца галька, як пырскаюць угару ўсплёскі хваль, у бяссільнай злосці штурмуючы валуны...

Думы і вобразы заключаны ў металёвыя радкі набора.

Палосы – старонкі будучай кнігі – таксама строга і стройна заключаны ў форму. Па спускавой дошцы на барабан спаўзаюць белыя аркушы. Чорныя вальцы раз-пораз убіраюць пад сябе нагужаны наборам талер. З барабана на доўгія лучыны «пальцаў» сплываюць аддрукаваныя аркушы. Побач з машынай няспынна расце стапа паперы.

Падлетак Міхась Лазунок першую ноч стаіць каля плоскай друкарскай машыны. Ён увесь напоўнены радасцю працы над кнігай.

Праўда, найбольш складаная і адказная частка работы зроблена без Міхася. Майстар сам спусціў і прыправіў форму, сам адрэгуляваў накладку, сам зрабіў заліўку і змазку машыны. Міхасю засталася толькі стаяць ды глядзець – наглядаць за спраўнасцю друкавання. Аднак, нягледзячы на гэта, хлопец адчувае сябе бадай-што зусім паўнаякасным майстрам.

З вышыні сваіх пятнаццаці год ён важна глядзіць на машыну. Вось яна і вялізная, і хітрая, і шмат чаго ў ёй ён не паспеў дагэтуль зразумець, а ўсё ж такі яна поўнасцю падначалена яму. Варта толькі павярнуць вось гэтую ручку ў адзін бок – і ўся гэтая музыка спыніцца, у другі – пойдзе зноў».

У гэтым урыўку з апавядання Янкі Брыля «Лазунок» спецыяльныя словы спатрэбіліся для апісання друкарскага працэсу. Частка з іх тлумачыцца ў самім тэксце, частка – у спасылках-каментарыях.

Жаргон – мова людзей, аб’яднаных сацыяльнымі, прафесійнымі, бытавымі інтарэсамі, якою яны карыстаюцца замест агульнанародных слоў. Існуюць асобныя жаргонныя словы вучняў, студэнтаў, салдат, матросаў, карцёжнікаў: *кол, пара, зубрыць, зубрылка, зрэзацца, салага, хвост, стыпуха, коры, бабкі, лох*.

Жаргонныя словы засмечваюць літаратурную мову, робяць яе непрыгожай, малазразумелай, а таму не маюць права на існаванне ў ёй. Жарганізмы зрэдку выкарыстоўваюцца пісьменнікамі ў творах мастацкай літаратуры для характарыстыкі пэўных асоб і таго асяроддзя, у якім яны знаходзяцца: *Я мог са сваім дзетдомам эвакуіравацца з Бабруйска. А пахан на маёй дарозе стаяў. У яго думка сесці на маліну (В. Карамазяў)*.

Пытанні і заданні для самакантролю

1. Якія падгрупы ўваходзяць у склад лексікі абмежаванага ўжывання?
2. Якія словы адносяцца да дыялектнай лексікі? З якімі мэтамі дыялектызмы выкарыстоўваюцца ў мастацкіх творах?
3. Якія лексічныя адзінкі ўваходзяць у спецыяльную лексіку?
4. Раствлумачце, чым тэрміны адрозніваюцца ад номенаў і прафесіяналізмаў.

5. Якую функцыю выконваюць спецыяльныя лексічныя адзінкі ў творах мастацкай літаратуры і ў публіцыстыцы?

6. Якія лексічныя адзінкі называюцца *жарганізмамі*? З якой мэтай жарганізмы выкарыстоўваюцца ў мастацкіх тэкстах?

9.8. Стылістычнае выкарыстанне пасіўнай лексікі

Да **пасіўнай лексікі** адносяцца словы з адценнем устарэласці (устарэлыя словы) ці навізны (неалагізмы). У складзе **ўстарэлай лексікі** выдзяляюцца гістарызмы і архаізмы.

Да **гістарызмаў** адносяцца словы, якія абазначаюць прадметы, з'явы і паняцці, што з цягам часу выйшлі з ужытку: *веча, войт, кальчуга, гарадавы, рэкрут, феадал, шляхціц, парабак* і інш. Гістарызмы могуць быць звязаны як з даўно мінулымі эпохамі, так і падзеямі параўнальна нядаўняга часу, якія сталі фактамі гісторыі: *будзёнаўка, губком, камбед, энкаведыст, палітбюро, генсек, партактыў* і інш. Гістарызмы не маюць сінонімаў сярод слоў актыўнага слоўнікавага запасу, яны з'яўляюцца адзінымі найменнямі адпаведных паняццяў.

Гістарызмы ўжываюцца ў сучаснай мове тады, калі ёсць патрэба назваць прадметы і з'явы мінулага. Яны сустракаюцца ў дапаможніках і навуковых працах па гісторыі, а таксама ў мастацкіх творах пра мінулае для стварэння каларыту эпохі, узнаўлення рэальна-гістарычных абставін і мовы герояў:

*Абы вось прыгадаўся Полацк,
І мы – у абдымках даўніны:
На тым шляху, што зваўся **волак**,
На замчышчах каля Дзвіны,
Дзе птушкі крыллем апраналі
Дружыны мёртвыя ўначы,
Дзе шумным **вечам** справавалі,
Як наўгародцы, крывічы... (М. Лужанін).*

Архаізмы – гэта даўнейшыя назвы прадметаў і з'яў, якія існуюць і ў наш час, але ў працэсе развіцця мовы былі названы іншымі словамі-сінонімамі. У адрозненне ад гістарызмаў, архаізмы – устарэлыя назвы сучасных прадметаў, з'яў, паняццяў: *чалю – лоб, дзясніца – правая рука, лемантар – буквар, каморнік – землямер, палясоўшчык – ляснік* і інш.

У мастацкай літаратуры, асабліва ў паэзіі, пісьменнікі выкарыстоўваюць архаізмы з мэтай надаць твору ўрачыстае, высокае гучанне: *Зальюцца ў грозным перавале свой час аджыўшыя скрыжалі, бо новы пішацца закон (Я. Колас); Калі ж, калі ж ты, родна маці, старонка бедная мая, пачнеш ізноў выводзіць раці, да нова збудзіцца жыцця? (Я. Купала).*

Неалагізмы – словы, якія называюць новыя паняцці з розных галін дзейнасці чалавека і маюць адценне навізны і свежасці.

У залежнасці ад сродкаў утварэння вылучаюць неалагізмы лексічныя і семантычныя. **Лексічныя неалагізмы** – гэта новыя словы, якія з’явіліся ў мове толькі што ці зусім нядаўна для абазначэння новых прадметаў, з’яў, паняццяў і навізна якіх адчуваецца носьбітамі мовы як у форме, так і ў значэнні. Лексічнымі неалагізмамі 90-х гадоў XX ст. з’яўляюцца, напрыклад, такія словы, як *брокер* ‘пасрэднік пры якіх-небудзь здзелках’, *менеджар* ‘вопытны спецыяліст па арганізацыі кіравання вытворчасцю ці іншымі сферамі дзейнасці’, *еўра* ‘еўрапейская грашовая адзінка’, *АМАП* ‘атрад міліцыі асобага прызначэння’. **Семантычныя неалагізмы** – гэта новыя значэнні, якія развіваюцца ў семантыцы вядомых слоў: *абвал* ‘падзенне курсу нацыянальнай валюты’, *круты* ‘незвычайны’, *чаўнок* ‘дробны гандляр імпартнымі таварамі, якія прывозіць з-за мяжы’.

Ад неалагізмаў, якія створаны па прадуктыўных словаўтваральных мадэлях, неабходна адрозніваць **лексічныя наватворы**, прыдуманых пісьменнікамі, вучонымі, грамадскімі дзеячамі з мэтай павышэння мастацкай выразнасці і вобразнасці выказвання. Такія наватворы называюць аказіянальнымі словамі або **аказіяналізмамі** (з лац. *occasio* ‘выпадак’) (падобныя словы маюць і іншыя назвы: аўтарскія, індывідуальна-стылістычныя, аднаразовыя).

Аўтарскія неалагізмы найчасцей сустракаюцца ў вершаваных творах, што вытлумачваецца, відаць, імкненнем паэтаў да навізны выказвання. Вялікімі майстрамі аказіянальных слоў былі класікі беларускай літаратуры: *небазор, вечнабыт, мазольнік, прасветач, праяснасць, нязгледны, прагледзіста, крыліца, скурганіць (Я. Купала), жаўтацвецень, светазор, вольнаплынны, іскраззяны, мнагалучны, срэбразвонны, шаўкарунны, цемнакрыліць (Я. Колас), вершаруб, адмыславаты, небасяжны, блакітнець (М. Танк)* і інш.

Большасць аўтарскіх наватвораў, ужытых у канкрэтным кантэксце з пэўнай стылістычнай мэтай, не ўзнаўлялася ні самімі

аўтарамі, ні іншымі пісьменнікамі, ні звычайнымі носьбітамі мовы, таму аўтарскія неалагізмы не ўключаюцца ў слоўнікі агульнага карыстання. Аднак ёсць і такія неалагізмы, якія папоўнілі агульнанародную скарбніцу: *адлюстроўваць, мілагучны, мэтазгодны, дабрабыт, ажыццяўленне* (У. Дубоўка), *светапогляд* (Я. Колас), *агромністы, пасад* (Я. Купала).

Пытанні і заданні для самакантролю

1. Што разумеецца пад пасіўным слоўнікавым складам мовы?
2. Дайце азначэнне паняццям *архаізм* і *гістарызм*.
3. З якой мэтай у сучаснай мове ўжываюцца ўстарэлыя лексічныя адзінкі?
4. Ці з'яўляюцца сінонімамі паняцці *неалагізм* і *наватвор*?
5. З якой мэтай ствараюцца т. зв. *аказіянальныя словы*?

9.9. Стылістычнае выкарыстанне запазычанай лексікі

У сучаснай беларускай літаратурнай мове вылучаюцца словы, запазычаныя з іншых моў. Засваенне іншаземных слоў – натуральны вынік эканамічных, палітычных і культурных сувязей з іншымі народамі, вынік цесных моўных кантактаў. **Запазычаныя словы** прыходзяць у мову як новыя разам з новымі рэаліямі і паняццямі, радзей – як сінонімы да вядомых слоў. У канцы 80-х – 90-я гады ХХ ст. у сувязі са зменамі ў грамадстве ў беларускую мову прыйшло шмат запазычаных слоў, звязаных з палітычнай сферай жыцця: *прэзідэнт, парламент, спікер, электарат, кансэнсус, інаўгурацыя, імпічмент, легітымны*; навукай і тэхнікай: *камп'ютар, дысплей, файл, драйвер, мадэм, маніторынг, факс, пейджар, плеер*; фінансава-камерцыйнай дзейнасцю: *бартар, брокер, дылер, інвестыцыя, канверсія, спонсар, холдынг*; культурай: *шоўмен, хіт, дайджэст, бестселер, вестэрн*; бытам: *гамбургер, чызбургер, спрайт, маркетынг, супермаркет, шопінг*.

У літаратурных тэкстах запазычаная лексіка выконвае як намінацыйную, так і стылістычную функцыю. Назвы нацыянальных прадметаў і з'яў, якія характарызуюць быт іншых народаў і не ўласцівыя для нашай рэчаіснасці, прынята называць

экзатычнай лексікай. Экзатызмамі ў беларускай мове з’яўляюцца такія, напрыклад, словы, як *абвер*, *бундэстаг*, *баўэр*, *вермахт*, *рэйх*, *пфенінг*, *фрау*, *фюрэр*, *шпэк*, звязаныя з жыццём Германіі; *дэндзі*, *лорд*, *лэдзі*, *мілорд*, *мілэдзі*, *сэр*, *спікер*, *шылінг* – з жыццём Англіі; *айран*, *арык*, *аул*, *кішміш*, *курултай*, *чайхана* – з жыццём і бытам цюркскіх народаў і г. д.: *Будзь праклята, чорнае ўчора!.. Клічуць заўтра тугія тамтамы... І спавіта Афрыка чорная белым сары, нібы бінтамі...* (Г. Бураўкін); *Нас атакуюць гандляры малыя: «Хурма! Лаваш! Купіце кішміша!»* (П. Панчанка).

Разнастайныя функцыі выконваюць **варварызмы** (ад лац. *barbarus* ‘чужаземны’) – словы іншамоўнага паходжання, якія цалкам не асвоены нашай мовай (часам ўводзяцца ў беларускі тэкст у іншамоўным напісанні) і ўжыванне якіх носіць індывідуальны характар. У адрозненне ад экзатызмаў, большасць варварызмаў абазначае паняцці, што маюць у беларускай мове найменні. У творах пэўная частка варварызмаў тлумачыцца ў падрадкавых аўтарскіх заўвагах, сэнс іншых раскрываецца ў кантэксце, а некаторыя, найбольш вядомыя, зусім не тлумачацца: *І было б акэй, ды ля вакзала ты з Масквы сяржанта напаткала* (В. Шніп); *Ну так, цяпер я экспанат. Але, калі хтосьці з вас скажа: «Sic transit Gloria mundi»* (Так мінаецца зямная слава), *я запырачу. Хіба рацыя наракаць мне на свой лёс?* (У. Арлоў).

Усе носьбіты беларускай мовы павінны засцерагаць беларускае маўленне ад неапраўданага выкарыстання рускіх моўных сродкаў ва ўмовах беларуска-рускага білінгвізму. Так, у друку можна сустрэць: *аснавапаложнік*, *вучыцель*, *шутка*, што абсалютна недапушчальна. Аднак у мастацкіх тэкстах могуць выкарыстоўвацца матываваныя русізмы. Напрыклад, у аповяданні Я. Коласа «Соцкі падвёў» русізмы выступаюць сродкам маўленчай характарыстыкі персанажаў. У маўленні ўрадніка, стражніка, прыстава сустракаюцца такія рускія словы (з беларускім акцэнтам), як *праступнік*, *чэсць*, *звольце*, *праступнае саобщаства*, *звініце* і інш.

Патрабаванне мэтазгоднасці, умеранасці ў выкарыстанні запазычаных слоў не абазначае ганенне на іншамоўную лексіку. Без многіх запазычаных слоў мова проста не зможа выконваць камунікатыўную функцыю (асабліва навуковы стыль, дзе большасць тэрмінаў – запазычаныя словы). Часта запазычаная лексіка

неабходна літаратурнай мове як стылістычны сродак маляўнічага адлюстравання побыту іншых народаў або як найбольш дзейсны сродак выражэння думкі. Аднак неапраўданае ўжыванне шматлікіх запазычаных слоў шкодзіць любому стылю мовы.

Пытанні і заданні для самакантролю

1. Назавіце асноўныя прычыны запазычвання слоў з іншых моў.
2. Дайце азначэнне паняццяў *экзатызм*, *варварызм*.
3. Якія функцыі выконваюць запазычаныя словы ў мастацкіх тэкстах?

9.10. Канцылярызмы, моўныя штампы, моўныя стандарты

Канцылярызмы – характэрныя для афіцыйна-справавога стылю моўныя адзінкі (словы і выразы), а таксама элементы афіцыйна-дзелавога стылю, выкарыстаныя ў стылістычна чужым для іх кантэксце:

- т. зв. расшчэпленыя выказнікі: прыбіраць – *праводзіць ўборку*; азеляняць – *пачаць выконваць работу па азеляненні*;
- лексічныя сродкі, якія маюць тыповую для афіцыйна-дзелавога стылю афарбоўку: *вышэйназваны, пражываць*;
- аддзеяслоўныя назоўнікі: *выяўленне, атрыманне, знаходжанне, стварэнне*;
- аддзеяслоўныя назоўнікі з прыстаўкамі *не-, неда-*: *недавыкананне, недабор, недакорм*;
- дзеепрыметнікі залежнага стану: *(было) прадугледжана, разгледжана, выканана*;
- адыменныя прыназоўнікі: *па лініі, у межах, у сілу, у справе, у мэтах, у разрэзе* і г. д.

Ужыванне канцылярызмаў не ў афіцыйна-справавым стылі сведчыць пра няўменне аўтара праводзіць стылістычную дыферэнцыяцыю, дарэчна карыстацца ўсімі моўнымі сродкамі. Увядзенне без патрэбы канцылярызмаў зніжае культуру вуснага і пісьмовага маўлення, таму важна арыентавацца ў маўленчай сітуацыі, пазбягаць падобных выразаў па-за тэкстам дакумента. Напрыклад, у сказе *У пытанні паляпшэння харчавання ў сталовай вялікае значэнне мае прысядзібная школьная гаспадарка* канцылярызмы

надаюць расплывісты сэнс, фармулёўкі гучаць недакладна, таму патрабуецца праўка: *Дзякуючы прысядзібнай школьнай гаспадарцы палепшылася харчаванне ў школьнай сталовай.*

Моўнымі штампамі называюць модныя словы і выразы, якія атрымалі шырокае распаўсюджанне: *атрымаць прапіску, белая (чорная, мяккая і інш.) золата*. Моўным штампам можа стаць любы часта ўзнаўляльны моўны сродак, метафары, азначэнні, якія страцілі вобразнасць з-за частага паўтору, збітыя рыфмы. Да моўных штампаў адносяць таксама парныя словы (або словы-спадарожнікі): *крытыка + рэзкая, сустрэча + дзелавая, мерапрыемства + праведзенае*.

Канцылярызмы і штампы пазбаўляюць маўленне прастаты, эмацыянальнасці, надаюць яму казённы характар, зніжаюць уздзеянне слова, маскіруюць банальныя думкі.

Ад моўных штампаў неабходна адрозніваць **моўныя стандарты** – гатовыя, узнаўляльныя ў мове сродкі выражэння, якія выкарыстоўваюцца для дакладнай перадачы інфармацыі. Моўныя стандарты выкарыстоўваюцца ў розных функцыянальных стылях, не выклікаюць негатыўных адносін, дапамагаюць эканомна выражаць думкі: *духоўныя патрабаванні, сустрэча ў вярхах, сілавая структура* (публіцыстычны стыль); *напісана на актуальную тэму, паводле рукапіснай (друкаванай, аўтарытэтай) крыніцы* (навуковы стыль); *прызначыць на пасаду, накласці спагнанне* (афіцыйна-справавы стыль).

Пытанні і заданні для самакантролю

1. Якія моўныя адзінкі называюцца *канцылярызмамі*?
2. Растлумачце сутнасць паняцця *моўны штамп*.
3. Чым моўныя стандарты адрозніваюцца ад моўных штампаў?

9.11. Стылістычнае выкарыстанне тропаў

Кожны мастацкі твор – гэта мысленне вобразамі, якое дасягаецца пры дапамозе **тропаў** (ад грэч. *tropos* ‘паварот, зварот, вобраз’) – слоў, ужытых у пераносным значэнні.

Метафара (ад грэч. *metaphora* ‘перанос’) – гэта новая семантычная функцыя слова, заснаваная на пераносе назвы з аднаго прадмета на другі. Такі перанос магчымы з-за падабенства іх знешніх адзнак, форм, уласцівасцей і г. д.: *Калі ж над водамі*

пярсецёнкам узыходзіў месяц малады, – тады глядзелася сасонка ў люстэрка сіняе вады (П. Трус).

У залежнасці ад часціны мовы, якая метафарызуецца, метафары падзяляюцца на дзеяслоўныя і назоўнікавыя.

Найбольш пашыраныя **дзеяслоўныя метафары**: *Дзеці весела звіняць галасамі* (К. Чорны); *Дзень выдаўся ясны, з нізкім асеннім, але прыветным сонцам, што заблыталася ў рэдзенькай сетцы бярозавага веця* (В. Адамчык).

Назоўнікавыя метафары бываюць двух тыпаў: уласна назоўнікавыя і генітыўныя (з лац. *genitivus* – ‘родны склон’).

Уласна назоўнікавыя метафары па структуры аднакампанентныя: *...а ў галаве ўсё пульсавала, білася нейкая жылка, што ўжо не першы раз падточвала сыпкі Імпалеў бераг: нашто вярнуўся ў Верасава* (В. Адамчык). **Генітыўныя метафары** па структуры двухкампанентныя, дзе адно слова, выступаючы ў розных склонавых формах, выражана метафарычным назоўнікам і з’яўляецца сінтаксічна галоўным, а другое (сінтаксічна залежны назоўнік) ужываецца ў родным склоне і мае, як правіла, прамое значэнне: *Раніца яшчэ дыхае начной прахалодай, на полі – асабліва на лагчынах – шызыя астраўкі туману* (І. Навуменка); *Мне ўяўляецца ростань полем пустым, неабсяжным, а мы на краях процілеглых з табой каласкі ўспамінаў старанна збіраем* (Г. Каржанеўская).

У беларускай мастацкай літаратуры надзвычай шырока выкарыстоўваецца адзін з відаў метафары – **увасабленне** (празапапея). У аснове гэтага тропа – наданне ўласцівасцей жывых істот неадусаўлёным прадметам ці адцягненым паняццям: *Лес махае галавою, дуб, нахмурыўшыся, спіць, вольха шэпча з лешчыною, беразняк кусты смяшыць* (Цётка); *Восень шла ў сырм тумане, восень клыпа ла ўгары, восень песні пела зрана, восень ныла ўвечары* (Я. Колас).

Метанімія (ад грэч. *metonymadzo* ‘пераймяноўваць’) – троп, заснаваны не на падабенстве, а на сумежнасці паняццяў: *На дом асадніцкі сярдзіта Глядзелі моўчкі Петрушы [жыхары вёскі]* (Я. Колас); *На варту ў Верасаве выходзілі па дзве хаты засаб* (В. Адамчык); *І гэты тупат, беганіна і нейкая глухая валтузня на калідоры. Што гэта значыць? Маўчала і наструнена слухала гэтую цішыню на калідоры, падазроную валтузню ўся камера* (В. Адамчык). У гэтых прыкладах лексемы *Петрушы*, *хата*, *камера* складаюць аснову прасторавай метаніміі: населены пункт, будынак, памяшканне – людзі, якія там знаходзяцца, жывуць.

Вядомы таксама іншыя тыпы метаніміі:

– назва дзеяння пераносіцца на яго вынік: *з самай раницы пачынаецца праца і прыміце маю сціпную працу*;

– прадмет, з’ява абазначаюцца па імені яго стваральніка, кіраўніка або ўладальніка: *Бурбоны вяртаюцца ў Парыж, на трон вяртаюцца Бурбоны; Не было Марата і Рабесп’ера, не было якабінца П’ера; Ленінскі розум ведаў даўно: рэвалюцыю робіць не зло, а дабро (А. Вяцінскі)*;

– назва матэрыялу ўжываецца замест назвы вырабаў з яго: *ваза з крышталю і ўразіла і запомнілася ўсім выстава крышталю завода «Нёман»*;

– імя аўтара замяняе назву яго твораў: *творы Шапэна і на ўсю вуліцу грывіць Шапэн; вершы Багдановіча і ўвесь вечар гучаў Багдановіч*.

Асобны від метаніміі – **антанамасія** (ад грэч. *antonomasia* ‘перайменаванне’) – троп, заснаваны на ўжыванні ўласных імён у значэнні агульных назоўнікаў: *Усе мяцяжы і паўстанні, усе пятлюры і калчакі, кулацкія бунты і банды крыміналістаў – работа адных рук (С. Грахоўскі); Працы ў зорках – акіян бязмерны, важна, што мы здолелі пачаць. Сотні новых Юрыяў і Германаў у калысках ярасна крычаць (П. Панчанка)*.

Сінекдаха (ад грэч. *synecdoche* ‘суаднесенасць’) – троп заснаваны на ўжыванні назвы часткі замест цэлага, замене множнага ліку адзіночным, агульнага (родавага) прыватным (відавым) і наадварот. Многія вучоныя разглядаюць сінекдаху як разнавіднасць метаніміі, паколькі ў аснове гэтых двух тропаў – сумежнасць паняццяў.

Сінекдаха заснавана на колькаснай сумежнасці:

1) назвы частак цэла чалавека ўжываюцца са значэннем ‘чалавек’: *Дзве рукі ў паласатых рукавах моўчкі забралі міску і лыжку (Я. Брыль); Хораша рукі дзіцячыя дружаць, хораша пляць на чароўнай рацэ... Я іду, а рука мая тужыць, душа мая тужыць на нечай руцэ (А. Вяцінскі)*;

2) адзіночны лік ужываецца замест множнага і наадварот: *Ва-явалі. Хацелі выжыць. Каб выжыць, і немца білі – ён жа знішчыць усіх хацёў, немец (Т. Бондар); Якія толькі стагоддзі цябе не хрысцілі ў сваіх Дняпрах, а ты язычнікам так і застаўся. Човен (Р. Барадулін)*;

3) назва адзення ўжываецца замест назвы чалавека: *А Галыга да сярмягі зварачаецца з смяшком: «Ну, што скажа пан музыка,*

саматужны мой Шапен?» (Я. Колас); *Паварочваю галаву ў бок паралонавых куртачак, але яны ўжо згрудзіліся на лаўцы, зліўшыся ў адну чырвоную пляміну* (Т. Бондар);

4) назва агульнага (родавага) паняцця пераносіцца на прыватнае (відавое) і наадварот: – *Дзе ружжо? Падавай яго сюды, мязавец! – крычыць начальства і нагамі тупае* (Я. Колас); *Вечарамі засаўка тая даволі часта прыпаднімалася, і ўлада – гер вахман, калі быў цвярозы, зіркаў адтуль на сваіх падначаленых* (Я. Брыль).

У беларускіх літаратурных творах шырокаўжывальны троп – **параўнанне**. Параўнанне заснавана на супастаўленні двух кампанентаў (аб'екта і суб'екта параўнання) па іх падабенстве: *А там за возерам, як струнка, пралегла роўненька чыгунка* (Я. Колас); *Цяпер ён (Міця) пабег у лезнявіцкі шчытнік – зірнуць, ці не выскачылі з-пад слізкае кастрыцы жоўценькія, як кветкі, лісіцы* (В. Адамчык).

У залежнасці ад сродкаў сувязі параўнанні падзяляюцца на злучнікавыя і бяззлучнікавыя. Найбольш пашыраныя **злучнікавыя параўнанні**. Яны афармляюцца пры дапамозе злучнікаў *як, нібы, быццам, бы, нібыта, быццам бы, што, чым, як бы і інш.*: *Пад столлю вялізнай залы гучала мяккая, як ручаіна, пявучая, як голас птушкі, гнуткая і цвёрдая адначасова, лаканічная мова* (У. Караткевіч).

Сярод **бяззлучнікавых параўнанняў** часцей сустракаецца творны склон назоўніка (аб'ект параўнання) з пераносным значэннем, які адначасова абазначае якасць дзеяння суб'екта і яго метафарычную характарыстыку. Сродкам сувязі паміж суб'ектам і аб'ектам **творнага параўнання** выступае дзеяслоў: *І панскі дом з ласіным рогам на Міхася глядзеў астрогам* (Я. Колас); *Над вуліцай цёмна-сіняй дарогай плыло <...> нізкае неба* (В. Адамчык).

Эпітэт (ад грэч. *epitheton* 'прыдатак') – гэта азначэнне, якое метафарычна характарызуе, ацэньвае прадметы ці з'явы: *Ночкай зоры глядзяць залатыя* (Я. Купала); *Даўно абляцелі дрэвы, даўно стала жалезнай гразь на палявых дарогах, а снегу ўсё не было* (У. Караткевіч).

Функцыі эпітэтаў найчасцей выконваюць: 1) прыметнікі: *Зялёныя сосны з медзянымі стваламі стройна цягнуцца ўвысь* (В. Іпатава); *Малочна-залацістае святло палілося на цёмную раку* (Л. Дайнека); 2) дзеепрыметнікі: *Ігумен выйшаў на мур і ўбачыў проста перад брамай расхрыстанага пана з ашклянелымі вачыма*

(У. Караткевіч); 3) прыслоўі: *Цёмная вада пняшчотна казытала шчокі* (Л. Дайнека); 4) прыдаткі, выражаныя адзіночнымі назоўнікамі: *Я кожны дзень бяруся за пярэ – і прылятаюць думы-пчолы* (К. Буйло).

Да эпітэтаў не адносяцца так званыя лагічныя, бязвобразныя азначэнні, што называюць такую прымету прадмета, якая адрознівае яго ад іншых, такіх самых прадметаў. Эпітэт жа ацэньвае, характарызуе прадмет, выражае адносіны аўтара да яго. Напрыклад, у сказе *Па адзін бок дарогі стаялі больш ёлкі, але такія цёмныя і панурыя, што нічога добрага не казалі майму сэрцу* (Я. Колас) слова *цёмныя* ўжыта з прамым значэннем, *панурыя* – з пераносным; значыць, першае – лагічнае азначэнне, другое – эпітэт.

Перыфраз (ад грэч. *periphrasis* ‘пераказ’) – апісальны выраз, які вобразна называе і характарызуе прадмет, прымету, дзеянне, што звычайна абазначаюцца адным словам: *Дуж ты, дуб стары, Сын вякоў сівых!* (Я. Колас); *Спачатку высока-высока ў небе з’яўляюцца шэрыя, нават адчуваеш – халаднаватыя ўжо!* – *воблакі, якія ў нас называюць шэрымі коньмі восені* (Я. Сіпакоў).

Не ўсе перыфразы маюць метафарычны характар, ёсць і такія, у якіх захоўваецца прамое значэнне слоў, што яе ўтвараюць: *горад на Нямізе* (Мінск), *горад над Нёманам* (Гродна), *людзі ў белых халатах* (медыкі), *цар звяроў* (леў), *сынаў сын* (унук) і г. д.

Перыфразы шырока выкарыстоўваюцца ў розных стылях, але пераважная сфера іх ужывання – мастацкая літаратура і публіцыстыка. У публіцыстычным стылі выкарыстоўваюцца звычайна традыцыйныя ўстойлівыя перыфразы: *сталёвыя магістралі* (чыгунка), *чорнае золата* (нафта), *стэпавы карабель* (камбайн), *блакітныя дарогі* (рэкі), *другі хлеб* (бульба), *беларускае мора* (возера Нарач), *блакітнае паліва* (газ), *прадзедаў зямля* (радзіма) і інш.

Гіпербала (ад грэч. *hyperbole* ‘перабольшанне’) – вобразны выраз, у якім рэзка перабольшваецца пэўная якасць або ўласцівасць чаго-небудзь: *Рукі мазалямі пакрыты век цэлы. Мазалёў тых хапіла б, каб усіх гультаёў надзяліць. Варта абхапіць далонямі кацёл вады зледзянелай – і кацёл вады закіпіць* (А. Наўроцкі); *Мая далонь – пляцоўка касмадрома, з якой увысь стартуюць караблі* (П. Макаль).

Лігота (ад грэч. *litotes* ‘прастата’) – вобразны выраз, у якім празмерна змяншаецца пэўная якасць або ўласцівасць чаго-небудзь.

Літоту яшчэ называюць адваротнай гіпербалай, ці гіпербалай наадварот: *Сабралі ўраджай. Хочаш прывезці яго – мурашку ў воз запрагай* (А. Наўроцкі); *Неўладкаваны чалавечы дом жывая кропля чорнага сусвету – Зямля мая, зялёнае гняздо, адкуль вылётваюць і птушкі і ракеты* (П. Панчанка).

Пры дапамозе гіпербалы і літоты, якія нельга разумець літаральна, аўтары выяўляюць эмацыянальныя (станоўчыя або адмоўныя) адносіны да таго, пра што гавораць. Гэтыя вобразныя сродкі мовы характэрны для фальклорных твораў, у якіх яны выступаюць як адзін з асноўных стылістычных прыёмаў стварэння характару.

Іронія (ад грэч. *eironeia* ‘прытворства, насмешка’) – выраз, у якім прыхаваная насмешка хаваецца за знешняй пачцівасцю выказвання. Іронія часта выкарыстоўваецца ў творах вуснай народнай творчасці – прыказках і прымаўках, загадках, анекдотах і інш.: *на чужой старане і рак рыба; ці то свінні елі, ці шляхта папасвалася; весела як рыбцы на кручку; прыйшоўся як вол да карэты*.

Алегорыя (ад грэч. *allegoria* ‘іншасказанне’) – мастацкі выраз, у якім абстрактнае паняцце перадаецца праз канкрэтны вобраз. Яшчэ ў старажытнасці быў вядомы шэраг алегарычных вобразаў: вагі (правасуддзе), сэрца (любоў), крыж (вера) і г. д.

Алегарычныя вобразы пашыраны ў фальклорных творах, дзе жывым істотам, з’явам прыроды надаюцца якасці, уласцівыя чалавеку. Напрыклад, хітрасць перадаецца праз вобраз лісы, баязлівасць – праз вобраз зайца, мудрасць – праз вобраз савы, упартасць – праз вобраз асла, працавітасць – праз вобраз каня і г. д. Такія літаратурныя жанры, як байка, казка, прытча, амаль цалкам пабудаваны на алегорыі (напрыклад, «Казкі жыцця» Я. Коласа).

Пытанні і заданні для самакантролю

1. Дайце азначэнне паняцця *троп*.
2. У чым заключаецца сутнасць *метафары*? Прывядзіце прыклады дзеяслоўных і назоўнікавых (уласна назоўнікавых, генітыўных) метафар.
3. Якая разнавіднасць метафары называецца *ўвасабленнем*?
4. У чым заключаецца сутнасць *метаніміі*?

5. На чым заснавана *антанамасія* як лексічны сродак выразнасці?

6. У чым заключаецца сутнасць *сінекдахі*? Па якой прычыне многія лінгвісты разглядаюць сінекдаху як разнавіднасць метаніміі?

7. На чым заснавана *параўнанне* як вобразны сродак? Прывядзіце прыклады злучнікавых і бяззлучнікавых параўнанняў.

8. Растлумачце сутнасць такіх вобразных сродкаў, як *эпітэт*, *перыфраза*, *гіпербала*, *літота*, *іронія*, *алегорыя*. Прывядзіце прыклады названых тропай.

ПРАКТЫЧНЫЯ ЗАДАННІ

Заданне 1. Спішыце. Няправільныя варыянты словазлучэнняў адрэдагуйце. Памылкі патлумачце.

1) Станоўчы характар, дадатны электрод, станоўчае сальда, дадатныя эмоцыі; 2) здзейсніць перавод грошай, ажыццявіць выкананне плана, здзейсніць гераічны ўчынак, здзейсніць службовы падлог, ажыццявіць продаж; 3) раскрыць вокны, раскрыць вочы, разгарнуць кнігу, адчыненыя дзверы, адкрыць сход, раскрыты часопіс, адкрыць нешта новае, распачаць спрэчку; 4) апынуцца ў кабінэце, аказацца непадрыхтаваным, апынуцца ў цяжкім становішчы, апынуцца на месцы старшыні, аказацца ў доме адпачынку; 5) згубіць час, страціць здароўе, згубіць важны дакумент, згубіць пасаду, страціць дэталі.

Заданне 2. Выберыце той варыянт, які найбольш падыходзіць кантэксту. Выбар патлумачце.

1) Па якім (шляху – маршруце) ідзе гэты аўтобус?; 2) Яна прыйшла ў касцюме Снягуркі на навагодні (карнавал – баль – свята – пір); 3) Добра, калі дзіця занятае (справай – заняткам – работай – працай); 4) Садавіну лепш купляць на (базары – рынку); 5) Калі ты (пачаў – стаў) займацца спортам?; 6) Ты ведаеш, Сяргей (кінуў – перастаў – скончыў) курыць; 7) Андрэй (кінуў – перастаў – скончыў) курыць у пакоі; 8) (Вадзіцель – шафёр) трамвая з пасажырамі не размаўляе; 9) Люблю чытаць (легенды – міфы – казкі) Старажытнай Грэцыі; 10) На ўроку мы чыталі рускія народныя (легенды – міфы – казкі); 11) Раніцай я вельмі спяшаўся на працу, але ўсё-такі (здолеў – паспеў) паснедаць; 12) Мы пойдзем у

царкву і там (распішамся, пажэнімся, абвянчаемся); 13) Яны браты, але па характары зусім (іншыя – розныя – другія); 14) Мы вырашылі падрыхтаваць табе (падарунак – сюрпрыз – прыз); 15) Дзядуля напісаў завяшчанне і ўсю маёмасць раздзяліў паміж (спадкаемцамі, нашчадкамі, паслядоўнікамі).

Заданне 3. У якіх словазлучэннях дапушчаны памылкі? Адказ патлумачце.

Свая аўтабіяграфія, ваенная акупацыя, мемарыяльны помнік, настальгія па радзіме, памятны сувенір, прамысловая індустрыя, свабодная вакансія, лістапад месяц, першы дэбют, вясёлы інцыдэнт, мясцовы першабытнік, двойчы дубляваць, адзіная ахілесавы пяты, сатырычная карыкатура, спецыфічная асаблівасць, інаўгурацыя рэстарана, менталітэт мясцовасці, загадзя прадчуваць, спускацца ўніз.

Заданне 4. Падбярэце сінонімы да выдзеленых назоўнікаў.

Раман вядомага *аўтара*, вялікая *бяда*, сустрэча *сяброў*, жорсткая *бітва*, смелы *баец*, сакрэтная *папера*, шкодны *ўплыў*, аднесціся з *увагай* да працы, вопытны *вадзіцель*, складанае *пытанне*, разбіць *ворага*, прыйсці да *высновы*.

Заданне 5. Да наступных слоў падбярэце сінонімы, якія абазначаюць больш выражаную прымету.

Вільготны, вялікі, вядомы, нядобры, цёмны, невялікі, поўны, пажылы, нецікавы.

Заданне 6. Спалучыце з дадзенымі назоўнікамі прыметнікі стары і пажылы.

Чалавек, сабака, конь, дрэва, дом, сябар, мэбля, кніга, кватэра, жанчына, настаўнік.

Заданне 7. Замяніце выдзеленыя словы сінонімамі, пастарайцеся надаць выказванню большую эмацыянальнасць.

1) Гэтая карціна *здзівіла* мяне; 2) Пейзаж быў вельмі *прыгожы*; 3) Незнаёмец здаўся яму чалавекам *нядобрым*; 4) Мікалай Сцяпанавіч *хацеў* паспець, ён ішоў хутка; 5) Ірына *радавалася*; 6) Дзяўчына *плакала*, молячы аб дапамозе; 7) Так паступіць мог толькі *неразумны* чалавек; 8) Каб разабрацца ў гэтым, трэба шмат *працаваць*; 9) Не спрабуйце мяне *падмануць*; 10) Можна прапанаваць шмат варыянтаў рашэння гэтай *праблемы*.

Заданне 8. Падбярэце сінонімы да выдзеленых слоў.

1) У дзевятнаццатым стагоддзі жылі многія вядомыя *пісьменнікі*; 2) *Зноў* прыйшла суседка; 3) Хачу *апублікаваць* свае вершы ў газеце ці часопісе; 4) Чаму ён сёння такі *сумны*? 5) Як

мы *дабяромся* назад, калі адпусцім машыну? 6) Калі хварэш, *вельмі сумна* сядзець увесь час дома; 7) Давай *адзначым* твой дзень нараджэння ў рэстаране; 8) Мы не елі цэлы дзень, але *абсалютна* не прагаладаліся; 9) На гэтых спаборніцтвах наша каманда абавязкова павінна *выйграць*; 10) Прабач, я цябе ў цемры не *заўважыў*.

Заданне 9. Прааналізуйце прыведзеныя прыклады з вершаў, знайдзіце ў іх словы, аднолькавыя паводле напісання. Вызначце тып моўнай аманіміі.

1) У галовах маіх светлых сноў стаялі Купалле, Купалка, Купала. Маці мяне купала. Спявала пра ноч на Івана Купалу (*Р. Барадулін*); 2) Хлеб, напэўна, нікому не горкі, толькі горкая праўда зямлі. Дзед з жыццёвай спускаецца горкі, ужо не свецяць яму мазалі (*А. Пысін*); 3) ...Бадзёрая, ружовашчокая, пупышкай лускае тугою, дасвеццем з салаўямі шчоўкае – і не вітаецца з тугою (*Р. Барадулін*); 4) А паром на прывязі. Толькі крыкні: «Прывязі!» (*Р. Барадулін*); 5) Хоць хвайнякоў кучаравых не абмінае бур, ды не чарнеюць травы ў страху ад чорных бур (*А. Лойка*); 6) Сопкі скончацца – і бераг перакуліцца ў праліў. Тут стаяў калісьці Берынг і ў праліў віно праліў (*А. Сербантовіч*); 7) Прытомлены жыццёваю дарогай, сам у сябе заглядвай з асцярогай: а раптам раб там? (*Р. Барадулін*); 8) Мора так бушуе, аж ляцім на рыф мы. Вось такі пачатак толькі дзеля рыфмы (*С. Шушкевіч*); 9) І моляцца хто каму: адзін – іконе, другі – Мамоне, хто Хрысту, хто Будзе. Так было, так будзе (*Р. Барадулін*); 10) У той сталоўцы на рагу вам ветліва дадуць рагу. Шкада, што мяса ў тым рагу, як у каровы на рагу (*ЛіМ*).

Заданне 10. Прачытайце вершаваныя загадкі з кнігі К. Крапівы «Загадкі дзеда Кандрата». Вызначце, на выкарыстанні якіх аманімічных груп яны засноўваюцца.

1) Розных бабак шмат на свеце. Тры з іх добра я прымеціў: Біў адну я малатком, Еў другую з малаком, А трэцяя бабка – Карэньчык ды шапка.	2) Журавель лунае Той, што крылы мае, А другі, бяскрылы, Напружвае сілы, Каб дастаць вадзіцы Слаўнай маладзіцы.	3) Я касой траву кашу У зялёным лузе, А другую я нашу Пастаянна ў пузе. Трэцюю, я вам скажу, Носіць мая дочка, На чацвёртай я ляжу – Грэюся ў пясочку.
---	--	--

Заданне 11. Знайдзіце выпадкі памылковага ўжывання слоў-паронімаў. Выпраўце сказы.

1) Турсевіч прымкнуў да рэактыўнай партыі; 2) Міхал працаваў ляснічым у князя Радзівіла; 3) Ёсць сярод іх людзі зусім нецікавыя па сваім духоўным узросце; 4) Пры дапамозе слова пісьменнік стварае карціны прыроды і быту, раскрывае характары людзей, паказваючы самыя складаныя душэўныя перажыткі; 5) Твар сябра стаў нейкі адметна адушаўлены; 6) Бескарысная дапамога таварышаў падтрымлівала мяне ў цяжкія хвіліны жыцця; 7) Настаўнік выходзіў у сваіх гадавальных павегах да старэйшых людзей; 8) Пляменнік імкнуўся хутчэй атрымаць даходлівае месца ў горадзе; 9) Запаведны звычай перадаваўся з пакалення ў пакаленне; 10) Усю ноч ля купальнага агню гучаць песні, ладзяцца карагоды, гульні.

Заданне 12. Замест кропак устаўце антонімы, неабходныя для правільнай пабудовы антытэзы.

1) Мы можам сказаць пра чалавека, што ён часцей бывае добры, чым ..., разумны, чым ..., часцей энергічны, чым ..., і наадварот (*Л. Талстой*); 2) Людзі вечна памыляліся і будуць памыляцца ў тым, што яны лічаць справядлівым і ... (*Л. Талстой*); 3) Спяць і багатыя, і ..., і мудрыя, і ..., і добрыя, і ... (*А. Чэхаў*); 4) Цягнулася жыццё – як і ва ўсіх, хто жыве, – багатае доўгімі нягодамі і (*М. Шолахаў*); 5) Мы называем эгаістам таго, хто супрацьпастаўлены ... (*І. Арэнбург*).

Для даведак: радасць, альтруіст, бедны, злы, дурны, апатычны, несправядлівы, кароткі.

Заданне 13. Падбярыце антонімы да прыметнікаў.

- 1) Ясныя вочы: пахмурныя; туманныя; мутныя; непагодлівыя.
- 2) Пусты чалавек: поўны; наліты; цікавы; разумны.
- 3) Светлы ўспамін: цёмны; каламутны; сумны; брудны.
- 4) Мяккі клімат: цвёрды; марозны; чэрствы; суровы.
- 5) Ціхае дзіця: бурнае; хуткае; шумнае; гучнае.

Заданне 14. Падбярыце прыметнік, антанімічны ўсім прыметнікам рада.

1) Звычайны выпадак, часты госць, звычайныя здольнасці, густы хмызняк; 2) шумны клас, хуткая рака, аглушальны стрэл, гучная гаворка; 3) сур'ёзная літаратура, цяжкая сумка, складаная задача, моцны сон; 4) чорная сукенка, цёмны пакой, сумныя ўспаміны, каламутны ручай; 5) цвёрды падмурак, пераканаўчы аргумент, добры студэнт, магутны матор.

Заданне 15. Параўнайце сказы з апавяданняў М. Лынькова ў дзвюх рэдакцыях. Чаму пісьменнік замяніў асобныя словы іншымі?

1. Высока-высока ў небе ляціць немаведама куды самотная павучынка.

2. Дзед Ігнат здымае свае паўпудовыя сподкі, дастае капшук.

1. Высока-высока ў небе ляціць немаведама куды самотная павуцінка.

2. Дзед Ігнат здымае свае паўпудовыя рукавіцы, дастае капшук.

Заданне 16. Складзіце слоўнічак на 10–15 слоў, якія ёсць у гаворцы вашай вёскі (сяла). Калі вы жывяце ў горадзе, то выпішыце дыялектныя словы з любога дыялектнага слоўніка.

Заданне 17. Падрыхтуйце літаратурны пераклад верша «Формула любові» М. Ісакоўскага з рускай мовы на беларускую. Патлумачце, якую стылістычную функцыю ў вершы выконвае навуковая тэрміналогія.

Студент-математик забросил давно

Зачёты и комнату низкую.

Студент-математик сказал «Решено!»,

Увлёкшись высокой лингвисткою.

Прекрасное чувство не может расти,

Не может гореть в неизвестности,

И вот на бульваре скрестились пути

Биномов Ньютона и русской словесности.

Студент-математик дышал горячо,

Шагая дорожками торными,

И думал: «Какое крутое плечо!

Какие прелестные... формулы!..»

Невольно родятся в соседстве таком

И терпкая грусть, и глухое томление...

Четыре затяжки сухим табаком

И – можно идти в наступление!

– Наташа! – сказал он без дальних затей, –

– Наташа, родная, желанная!

Изранил меня треугольник страстей,

Заела любовь многогранная.

Я целую зиму, в метель и в мороз,
 Ходил не своими дорожками.
 И бредил я запахом чёрных волос,
 Скитаясь у вас под окошками.

Меня от мороза бросало в озноб,
 Лицо принимало окраску кирпичную,
 И я начинал вытанцовывать дробь,
 Сначала простую, потом десятичную.

И часто от странных приёмов таких
 Шарахались в сторону мирные жители;
 Презрительной кличкой «Пропаций жених»
 Встречали меня в общежитии.

Хотел я бежать из родной стороны
 В леса ли, в болота ли, в степи ли
 И видел ночами тревожные сны –
 Кошмары в тринадцатой степени.

И всё же я думал о Вас без конца,
 Забывши друзей и приятелей,
 И всё же мечтал, чтобы наши сердца
 Свести к одному знаменателю.

Наташа! Мы счастливы будем вдвоём!
 Наташа! Любовь моя первая!..
 Лингвистка сказала, что этот приём –
 Всего лишь простая гипербола.

Заданне 18. Падбярэце беларускія сінонімы да выдзеленых запазычаных слоў.

1) У лабараторыі *рэгулярна* праводзяцца *эксперыменты*;
 2) Мая сяброўка *калекцыянуе* паштоўкі з відамі Парыжа;
 3) На ўроку мы прачытаем толькі *фрагмент* з рамана «Людзі на балоце» І. Мележа; 4) У нас была *дыскусія* на тэму мастацтва;
 5) *Натуральны* колер яе валасоў – рыжы; 6) *Рэкамендую* табе паехаць у падарожжа;
 7) Я знайшоў старыя *фатаграфіі*; 8) Нашы адносіны заўсёды былі *стабільнымі*; 9) Словы «сарафан», «алмаз», «чаравік» па *этымалогіі* цюркскія; 10) *Арыгіналы* дакументаў захоўваюцца ў сейфе;
 11) У цябе вельмі багатая *фантазія*!; 12) *Экстрэмальныя* сітуацыі дастаўляюць шмат перажыванняў;
 13) Дзяржава *кампенсавала* страты; 14) Псіхолагі б'юць трывогу з нагоды *суіцыду* падлеткаў;
 15) Трэба ўважліва сачыць за *дынамікай* захворвання.

Заданне 19. У сказах з маўлення карыстальнікаў камп'ютараў і мабільных тэлефонаў знайдзіце жарганізмы, растлумачце іх значэнне; адрэдагуйце сказы, ужыўшы агульнаўжывальныя словы.

1) Цэлых пяць гадзін тусіў у інэце; 2) Гэта прога не можа быць карыснай для мяне; 3) Штосьці я не магу дазваніцца, таму трэба праверыць палкі; 4) Відаць, у мяне ляснуўся венік; 5) Сайт не дае магчымасці зліваць інфармацыю; 6) Калі ласка, дайце тэлефон: у мяне галодная трубка; 7) Кабура вельмі якасная і не перашкаджае на рабочым месцы; 8) Цяжка сказаць, ты ламер або чайнік; 9) Бачыце, набыў жалеза і радуецца гэтаму; 10) Трэба разабрацца, што здарылася з клавай і монікам.

Заданне 20. Прачытайце тэкст, знайдзіце ўстарэлыя словы і вызначце, з якой мэтай ужываюцца яны ў мастацкім творы.

Развітаўшыся з Пуцятаю, князь сеў на каня і ў суправаджэнні трох дружыннікаў паспяшаў дагнаць сям'ю. Зараз жа пасля ад'езду князя ў дзядзінец пачалі заходзіць і заязджаць заможныя сем'і і ўсе іншыя пасадскія людзі. Пуцята размяшчаў людзей на вуліцах дзядзінца, у княжацкім садзе, у цвінтары сабора. Двор княжацкі таксама стаў месцам, дзе лоўчых і паляўнічых, а таксама ахвочых людзей з пасадскіх рамеснікаў і дваровых халопаў навучалі, як валодаць зброяй. А іх было звыш васьмісот мужчын, што вельмі ўсцешыла старога ваяводу (*Паводле Я. Дылы*).

Заданне 21. Якія неалагізмы называюцца індывідуальна-аўтарскімі? Прачытайце наступныя сказы і прааналізуйце мэтазгоднасць выкарыстання выдзеленых слоў.

1) У небе зорачка нясмела над гэтым лесам **цемралістым** зірнула вокам **прамяністым** (*Я. Колас*); 2) Ляці, мая думка... Аб днях **святлістых**, аб днях **прамяністых** на ліры іграй (*К. Буйло*); 3) І думкі ўсплываюць іншыя: ...пра гэту **раскрытую** на бяскрайні абсяг ноч (*В. Карамзаў*); 4) Ты побач і ўсё той жа – як шпак у **развяснелым** садзе! (*Н. Мацяш*); 5) Прапахлы багуном, імшарамі, іду, **нагрыблены**, дамоў (*Ю. Свірка*).

Заданне 22. Якую стылістычную функцыю выконваюць у наступным кантэксце запазычаныя словы?

З цёмнай кухні ў хату ўвайшла высокая, бравая дзеўка гадоў дваццаці, задорна паўнагрудая, з харошай усмешкай на крыху запоўных губах. Мокрыя светлыя валасы пад стракатай хусцінкай,

ватоўка расшпілена на сіняй, у белы буйны гарошак сукенцы, моцныя, стройныя ногі ў бліскучых, толькі што з вады, гумавых ботах.

– Купалысь, Наталачка? – пакланіўся наш матарыст.

– А ўжэ ж, Раманачка! – адказала дзяўчына.

– А плэчыкі так без мяне і ны змылы?

– Вой, дывысь!.. Зараз унука будуць, а він... Ану, куды лезеш з рукамы?

– Колы ж бо я, Наталачка, толькі пабачу вашу чудэсну маладу красу, так бедныя гочы моі...

– То, можа, хоць полячку? Пасля купання вам...

– А вы, дідусю, нэ ўладэтэ?

Падражніўшыся трохі, Раман і Наталка ўзяліся за рукі, далоньмі пад локці, і, як толькі з пласцінкі пачулася полька, пайшлі (*Я. Брыль*).

Заданне 23. Прачытайце сказы. Назавіце выпадкі ўжывання метафары, метаніміі, сінекдахі.

1) Яшчэ раз аглянулася клінаватая бародка, пераступіўшы па-рог, і крыкнула: – Ты не ўвайдзеш ад нашых рук! (*П. Пестрак*); 2) Вецер прабіваўся праз вокны і сцены і разгульваў па пакоях вольна, як гаспадар (*Я. Колас*); 3) Раніцой прыйшоў да мяне Сёня з кіслым выглядам – не то засмучаны, не то нечым занепакоены (*І. Шамякін*); 4) У кабіне сядзелі шафёр і мужчына ў сінім фрэнчы, таўсты і лысы. Сіні фрэнч выскачыў з кабіны на падножку (*В. Карамазу*); 5) Некалькі дзён Курані хваляваліся, пераказваючы адзін аднаму на розныя лады, як нахаба-воўк напаў на Пракопавага каня (*І. Мележ*); 6) Над шырокім прыцьмелым прасторам драмала зімовая ноч і снавалі ў вышыні зялёныя, белыя, сінія зоркі (*В. Быкаў*); 7) Глянь на зямлю залатую, пяшчотную, сумную, чыстую, нехта па ёй вандруе, у паветра ўзнімаючы лісце (*У. Караткевіч*); 8) Сяджу ў пакоі каля цёплай грубы. Шыпіць пласцінка. Ў сэрцы многа дум. Кручу: – Над домам флюгер ёсць у любай. І Шуберт падзяляе ціхі сум (*У. Караткевіч*); 9) Паўлюк часта перачытваў Купалу, Шаўчэнку, Пушкіна, лічыў іх сваімі першымі і найлепшымі настаўнікамі (*М. Лужанін*); 10) «Каменскага зубрыў і Песталоці, Макаранку асвойваў па ахвоце» (*У. Верамейчык*).

Заданне 24. Успомніце, які троп называецца аксімаранам. Знайдзіце выпадкі яго ўжывання ў сказах.

1) Хвіліны мучэння, хвіліны пакуты... Ўліваю натхненне, як чарку атруты... Салодкай атруты, як распачы стогн над беленькім

сткруткам змярцвелых лясоў (З. Астапенка); 2) Што ні адна людская немач не ззяе гэткай мукай немай, жахлівым гэткім хараством (У. Жылка); 3) Не пакідай мяне, мой светлы сум, з табой мне хораша на адвячорку хадзіць і слухаць лесу ціхі шум, пакуль суцэмак не запаліць зорку (Н. Гілевіч); 4) Калі і маўчанне – гукала як адказ, што ёсць ад бед паратаванне, ёсць. Любасць, гэткая, бы ў нас (Н. Мацяш); 5) Эх! Іграй жа той, хто можа: плакаць будзе весялей (Я. Купала); 6) Трывогай сэрца супакоіцца (Н. Арсеннева); 7) Душу мне грэе золкі холад (Н. Арсеннева); 8) Ці доўга было гэта? Можа, хвіліна, можа, паўвека, а можа, больш... Але пакінула ты, дзяўчына, смутную радасць і светлы боль (М. Лужанін); 9) Бывае цёплы халадок і бывае халоднае цяпло – у прыродзе, як у чалавечых сэрцах (І. Шамякін); 10) Так не справіўся гром бы і маланка – наўрад, як гуманная бомба, міласэрны снарад (В. Вітка).

Заданне 25. Вызначце, якія тропы выкарыстоўваюцца ў наступных кантэкстах. Акрэсліце іх стылістычную ролю.

1) Ціха спалі дрэвы ў змроку шэрым, і ўздыхала сонная шаша (В. Вітка); 2) Срэбнаю пацеркай на нітцы затрымцеў і песняю разліўся ў альховым кусце салавей (В. Вітка); 3) Яшчэ няспелае, дачаснае ўпала ніцам і запалала лета краснае ўсё ў суніцах (В. Вітка); 4) Каструбаваты радок, а які гарачы, змалку родны, як баразна (В. Вітка); 5) Няма раўні маім ранетам, па дрэўцу іх садзіў штогод. Яны ў сярэдзіне ўжо лета салодкія, нібыта мёд (А. Астрэйка); 6) Агонь хітруе. Ён не адразу ўступае ў дзяціную гульню. Спачатку ён нібыта ўпарціцца. Лізне вузенькім гарачым язычком сухую галінку, глытне паветра і раптам зноў нібыта захліпнецца (А. Васілевіч); 7) Усё вакол знаёмае да болю: збягаюць незабудкі да вады, сядзе бусел важна на таполю, ад ластавак абвіслі правады (Г. Бураўкін); 8) Ледзь на ўсходзе золак зарумяніцца, злёгка небакрай пакратае, пеўні ў Рызе будзяць раніцу, прачынаецца ўся Латвія (В. Вітка); 9) Беглі ў гэты самы час маленькія зайкі, узяліся і – ураз развінцілі гайкі. Тады гусі і сініцы знялі вежу, гусеніцы. Наскублі яны сям-так з паганага «тыгра» шэрсці шматок. Вось табе і хвалёны танк – ледзь хапіла вавёрцы на малаток (В. Вітка); 10) Усхапіўся верабей, адважны задзіра, як падыме крык: – Не смей зневажаць мундзіра! Загрудкі мядзведзя – цап: ведай, з кім заняўся! Ледзьве з вераб'іных лап Мішка ўратаваўся (В. Вітка).

Заданне 26. Растлумачце значэнне прыведзеных перыфразаў, звярніце ўвагу на іх стылістычную афарбоўку. Пры неабходнасці выкарыстайце слоўнік Г. М. Малажай «Беларуская перыфраза».

А. Араты і сейбіт літаратурнай нівы, астраном літаратурнага неба, бацька нашай прозы, вялікі Адам, вялікіх песень маг і сэрцаў валадар, лоцман кніжнага мора, падданы паэзіі, зэльвенская пустэльніца, пясняр Нарачы, беларускі Крылоў, паляўнічы на старасветчыну, беларускі гімн чыстаму каханню.

Б. Зямля Калумба, зямля Сервантэса, зямля Тараса, край кабарны, зямны халадзільнік, краіна старых традыцый, край блакітных азёр, краіна ўзыходзячага сонца, калыска цывілізацыі, краіна статуі Свабоды, янтарны край, краіна кляновага ліста, краіна мільёна сланоў.

10. ФРАЗЕАЛАГІЧНАЯ СТЫЛІСТЫКА

10.1. Прадмет і задачы фразеалагічнай стылістыкі

Фразеалагізмы – гэта ўстойлівыя, узнёўляльныя, не менш як двухкампанентныя моўныя адзінкі, якія спалучаюцца са словамі свабоднага ўжывання і маюць цэласнае значэнне, не роўнае суме значэнняў іх кампанентаў (калі іх разглядаць на ўзроўні слоў): *белая варона, махнуць рукой, кату па пяту*.

Фразеалагічныя адзінкі ў мове з’яўляюцца яркім стылістычным сродкам, паколькі ў сваёй семе ў большасці выпадкаў разам з намінатыўным утрымліваюць і ацэннае значэнне.

Фразеалагічная стылістыка – гэта лінгвістычная дысцыпліна, якая вывучае выкарыстанне ўстойлівых моўных адзінак, вызначае іх стылістычныя асаблівасці, выяўляе прыёмы фразеалагічнага наватарства пісьменнікаў.

Асноўныя задачы фразеалагічнай стылістыкі:

- ацэнка выкарыстання фразеалагічных адзінак у кантэксце;
- выпрацоўка рэкамендацый нарматыўнага фразеаўжывання;
- вывучэнне стылістычнага выкарыстання ўстойлівых адзінак;
- раскрыццё пытанняў творчага ўжывання фразеалагізмаў у літаратурным маўленні.

Пытанні і заданні для самакантролю

1. Што з’яўляецца прадметам вывучэння фразеалагічнай стылістыкі?
2. У чым заключаюцца задачы фразеалагічнай стылістыкі?

10.2. Стылістычная афарбоўка фразеалагізмаў

Фразеалагізмы ўзнікаюць для выражэння разнастайных мадальных ацэнак і адносін да выказвання. У сэнсавай структуры фраземы прысутнічае стылістычнае значэнне, якое складаецца з двух кампанентаў: *функцыянальна-стылістычнай афарбоўкі*, якая паказвае на прыналежнасць да адпаведнага стылю, і *эмацыянальна-*

экспрэсіўнай афарбоўкі, якая надае выказванню ўрачыстасць, іра-нічнасць, жартаўлівасць і іншыя адценні значэння.

Паводле функцыянальна-стылістычнай канатацыі ўстойлівыя адзінкі мовы падзяляюцца на дзве групы: 1) функцыянальна замацаваныя за пэўнымі стылямі; 2) функцыянальна не замацаваныя за канкрэтным стылем.

У першай групе вылучаюцца кніжныя, размоўныя і прастамоўныя фраземы. Як адзначае І. Я. Лепешаў, кніжныя фразеалагізмы (іх каля 3%) выкарыстоўваюцца ў публіцыстычным, навуковым і мастацкім стылях. У «Слоўніку фразеалагізмаў» І. Я. Лепешава такія фраземы падаюцца з паметай *кніжн.*: *пятая калона, калос на гліняных нагах, вежа са слановай косці, вузкае месца, мафусаілаў век, кануць у лету, альфа і амега, дамоклаў меч.*

Самы шырокі стылявы пласт складаюць размоўныя фраземы (67%), якія выкарыстоўваюцца ў мастацкай літаратуры і бытавых зносінах. У слоўніку І. Я. Лепешава яны маюць памету *разм.*: *сядзець на чамаданах, пахадзіла рука, з месца ў кар'ер, ставіць крыж, хадзіць (стаяць) на задніх лапках, ні дня ні ночы, біць язык аб зубы.*

Да найбольш зніжанай часткі фразеалагізмаў адносяцца прастамоўныя (каля 12%), якія найчасцей ужываюцца ў вусным маўленні і ў мове персанажаў мастацкай літаратуры. «Слоўнік фразеалагізмаў» падае іх з паметай *прост.*: *заліваць пушку, адчыняць ілбом дзверы, лезці на ражон, ставіць мазгі на месца, трасцу з хваробай, вушы развесішы, разводзіць тары-бары, блёкату наеўся, бяльмо на воку, як аблупленага.*

Да функцыянальна не замацаваных за канкрэтным стылем фразеалагізмаў (каля 18%) адносяцца ўстойлівыя выразы, якія страцілі кніжны каларыт, выйшлі за межы кніжных тэкстаў і зараз шырока ўжываюцца ў гутарковым маўленні (*белая пляма, глядзець у корань, лебядзіная песня, не за гарамі*).

Паняцце функцыянальнай незамацаванасці не атаясамліваецца з паняццем стылістычнай нейтральнасці. Функцыянальна не замацаваныя фразеалагізмы, як правіла, вызначаюцца эмацыянальна-экспрэсіўнай афарбоўкай: *свет цэлы, жывое слова, ад шчырага сэрца (душы), трымаць сябе ў руках, далёка хадзіць не трэба, уздыхнуць на поўныя грудзі, вастрыць зброю.*

Пры характарыстыцы эмацыянальна-экспрэсіўнай афарбоўкі ўлічваюцца ацэначнасць, эмацыянальнасць і экспрэсіўнасць. Некаторыя

фраземы выражаюць адабрэнне (*брацца за розум, па душы, узыходзячая зорка*), неадабрэнне (*калоць вочы, душа мохам абрасла, корчыць гультая*), іранічнасць (*калені дрыжаць, жабе па калена, ганяць гусей*). Многія фраземы сумяшчаюць функцыянальна-стылістычную і эмацыянальна-экспрэсіўную афарбоўку: *і блізка не стаяў* (разм., пагард.), *трымаць высока сцяг* (кніжн., узнёсл.).

Пытанні і заданні для самакантролю

1. Назавіце кампаненты стылістычнага значэння фраземы.
2. На якія групы падзяляюцца ўстойлівыя адзінкі паводле функцыянальна-стылістычнай канатацыі?
3. Прывядзіце прыклады кніжных, размоўных і прастамоўных фразем.
4. Якія фразеалагізмы адносяцца да функцыянальна не замацаваных за пэўнымі стылямі? Прывядзіце прыклады.
5. Прывядзіце прыклады фразеалагізмаў з эмацыянальна-экспрэсіўнай афарбоўкай і фразеалагізмаў, якія сумяшчаюць функцыянальна-стылістычную і эмацыянальна-экспрэсіўную афарбоўку.

10.3. Мнагазначнасць, аманімічнасць, сінанімічнасць, варыянтнасць, антанімічнасць фразеалагізмаў

З’ява **мнагазначнасці** ўласціва як словам, так і фразеалагізмам, аднак у фразеалогіі яна бяднейшая і менш выражаная, чым у лексіцы. Каля 15% фразеалагізмаў беларускай мовы мнагазначныя.

Пераважная большасць полісемантычных фразеалагізмаў мае па два значэнні: *сабакам сена касіць* – ‘бядзяцца дзе-небудзь, займаючыся пустой ці невядома якой справай’, ‘знаходзіцца невядома дзе, хаваючыся ад сям’і’; *першая скрыпка* – ‘найбольш уплывовая асоба’, ‘вядучая роля’; *глядзец у рот* – ‘уважліва і лісліва, угодліва слухаць каго-небудзь’, ‘зайздросцячы, уважліва сачыць за тым, хто есць, п’е.

Трохзначныя, чатырохзначныя фразеалагізмы сутракаюцца значна радзей. Напрыклад: фразема *па самае (-ыя) годзе* мае тры значэнні: ‘спаўна, як толькі можна (рабіць што-небудзь, дастацца каму-небудзь і інш.)’; ‘вельмі строга (караць, біць і пад.)’; ‘вельмі

глыбока (уваліцца, праваліцца куды-небудзь)'; устойлівая адзінка *ўбірацца ў сілу* ўключае чатыры значэнні: 'станавіцца больш сталым'; 'хутка расці, буйна развівацца'; 'усталёўвацца, умацоўвацца'; 'умацоўваць сваё становішча'.

Пяцізначных фразеалагізмаў даследчыкамі вылучана толькі 7: *на ўсе застаўкі, на нагах, падымаць на ногі, ставіць на ногі, сам па сабе, на ўвесь рост, на руках*. А шэсць значэнняў, па назіраннях І. Я. Лепешава, мае толькі адзін выраз – *разяўляць рот*.

Для большасці полісемантычных фразем характэрна стылістычная аднароднасць значэнняў, якія з'яўляюцца аднолькавымі як з функцыянальна-стылістычнага, так і з эмацыянальна-экспрэсіўнага боку.

Аманімічныя фраземы – гэта моўныя адзінкі, аднолькавыя па сваім кампанентным складзе і структурнай арганізацыі, якія не маюць ніякай агульнасці ў значэннях і непадобныя па этымалагічных вобразах. Так, несумненнымі амонімамі з'яўляюцца фразеалагізмы *злёная вуліца* – 'строй салдат са шпіцрутэнамі' і *злёная вуліца* – 'свабодны шлях без перашкод і затрымак', паколькі яны ўзніклі ў розны час і маюць абсалютна розную семантыку.

Сінанімічныя адносіны характэрны для розных па гукавым складзе фразеалагізмаў, якія абазначаюць адзін і той жа аб'ект рэчаіснасці. Сінанімічнасць у фразеалогіі – з'ява пашыраная. Як адзначае І. Я. Лепешаў, сінанімічнымі адносінамі ахоплены 62% зафіксаваных фразеалагізмаў. Напрыклад, значэнне 'падманваць' маюць наступныя фразеалагізмы: *абуць у лапці, абвесці вакол пальца, вадзіць за нос, дурыць галаву, кампасціраваць мазгі, пускаяць пыл у вочы, туманіць галаву* і інш.

Сінанімічныя фраземы нярэдка адрозніваюцца ў стылістычных адносінах. Напрыклад, фразеалагізмы *выходзіць у людзі, выходзіць на арбіту, выбівацца ў людзі, далёка пайсці, пракладаць сабе дарогу, працярэбліваць сабе шлях* ужываюцца са значэннем 'дабівацца высокага становішча ў жыцці', але фразеалагізмы *працярэбліваць сабе шлях, выбівацца ў людзі* маюць дадатковае сэнсавае адценне 'настойлівымі намаганнямі', а фразеалагізм *выходзіць на арбіту* ўтрымлівае адценне 'станавіцца прыметным'. Устойлівы выраз *цьма цьмушчая* размоўны, сінанімічныя яму фраземы – *ад пуза* (прастамоўная), *не кот наплакаў, у кожнай кішэні па жмені* (размоўныя, жартаўлівыя), *дай божа* (размоўная, з афарбоўкай адабрэння).

Варыянтнасць – здольнасць аднаго і таго ж фразеалагізма выступаць у дзвюх, а то і болей разнавіднасцях, узаемазамяняльных у любым кантэксте: *Чорная кошка прабегла – чорны кот прабеж; насіць камень за пазухай – трымаць камень за пазухай – хаваць камень за пазухай*. Вылучаюць наступныя тыпы варыянтаў:

1) лексічныя: *гуляць (жартаваць) з агнём, дзясятая (сёмая) вада на кісялі, адлягло ад душы (сэрца)*;

2) марфалагічныя (разнавіднасці склонавых, лікавых і іншых форм аднаго з фразеалагічных кампанентаў): *есці вачамі (-ыма), лаві вецер (ветру) у полі,гнуць спіну (спіны)*;

3) словаўтваральныя (адрозніваюцца адзін ад другога словаўтваральнай структурай аднаго з кампанентаў): *адпускаць (напускаць) лейцы, выцягнуць (працягнуць) ногі, перамываць косці (костачкі, косткі)*;

4) фанетычныя (адрозніваюцца якім-небудзь гукам, нязначнымі асаблівасцямі ў агаласоўцы аднаго з кампанентаў): *шэрая (шарая гадзіна), на лбе (лобе) не напісана*;

5) акцэнтныя (адрозніваюцца месцам націску аднаго з фразеалагічных кампанентаў): *за'тычка (заты'чка) ва ўсе дзіркі, пля'скаць (пляска'ць) языком*;

6) канструктыўна-колькасныя (фразеалагізмы з факультатыўнымі кампанентамі ў складзе, якія ўжываюцца то ў поўным, то ў скарачаным выглядзе): *рассыпацца (дробным) макам, малочныя рэкі (з кісельнымі берагамі), браць (блізка) да сэрца*;

7) камбінаваныя (спалучаюць дзве і больш разнавіднасці вар'іравання): *мароз на скуры (спіне, целе) (прабягае, ходзіць, дзярэ)*.

Фразеалагічныя антонімы – выразы з палярна супрацьлеглым значэннем: *у роце расце – расце ў роце, не ў сваім розуме – пры сваім розуме, сваімі рукамі – чужымі рукамі, на словах – на справе, з інішага цеста – абое рабое, аднаго крою, аднаго поля ягада, адным лыкам шытыя, адным мірам мазаны*. Фразеалагізмы выступаюць як антонімы толькі пры ўмове, што яны маюць як супрацьлеглае значэнне, так і аднолькавую спалучальнасць са словамі свабоднага ўжывання: *цяжкі на пад'ём – лёгкі на пад'ём; іграць першую скрыпку – іграць другую скрыпку; блакітная кроў – чорная кастка; пальчыкі абліжаеш – хоць на сабаку вылі; заварыць кашу – расхлёбваць кашу; са спакойным сэрцам – з цяжкай душой; абрэзаць крылы – развязаць рукі*.

Пытанні і заданні для самакантролю

1. Наколькі ў фразеалогіі пашырана з’ява полісеміі? Прывядзіце прыклады мнагазначных фразеалагізмаў.
2. Якія ўстойлівыя адзінкі адносяцца да фразеалагізмаў-амонімаў?
3. Наколькі ў фразеалогіі пашырана з’ява сінаніміі? Прывядзіце прыклады фразеалагізмаў-сінонімаў.
4. Якія вылучаюцца тыпы фразеалагічнай варыянтнасці?
5. Якія фразеалагізмы можна лічыць антанімічнымі? Прывядзіце прыклады фразеалагізмаў-антонімаў.

10.4. Стылістычныя функцыі фразеалагізмаў.

Творчыя прыёмы выкарыстання фразеалагізмаў

Фразеалагізмы ў мастацкім і публіцыстычным маўленні выконваюць разнастайныя функцыі:

1) **лаканізацыі маўлення**: многія фразеалагізмы характарызуюцца тым, што сваім невялікім кампанентным складам перадаюць багаты сэнсавы змест, робяць маўленне сціслым, але ёмістым, лаканізуюць яго: *замятаць сляды* ‘спрытна знішчаць ці ўтойваць тое, што можа быць доказам віны’;

2) **вобразнага выказвання**: такую функцыю выконваюць фразеалагічныя адзінствы, якія маюць жывую ўнутраную форму або вобразнае ўяўленне, якое спадарожнічае фразеалагічнаму значэнню: *скакаць пад дудку, плысці па цячэнні, трымаць камень за пазухай, асінае гняздо*;

3) **ацэначную**: сутнасць гэтай функцыі праяўляецца ў здольнасці фразеалагічных адзінак даваць станоўчую ці, часцей, адмоўную ацэнку асобе або прадмету: *кроў з малаком* – ‘вельмі прыгожы’, *скура ды косці* – ‘вельмі худы, змарнелы’;

4) **эмацыянальную**: фразеалагічныя адзінкі здольны выражаць пэўныя пачуцці і эмоцыі чалавека: *Знай нашых! Не можа быць! Сэрца заходзіцца!*;

5) **стварэння гумару і сатыры**: фразеалагізмы набываюць гумарыстычную афарбоўку часцей у тых выпадках, калі пісьменнік не традыцыйна ўжывае іх, а творча выкарыстоўвае, абнаўляе гэтыя выразы, змяняючы форму і змест ці толькі змест:

«Дык вось, як мы тут жывём: працуем, часам сумуем, але ве-шаць насы каманда ў нас не падавалася. Думаю, што і ў да-лейшым насы будуць на месцы, а мо падымуцца яшчэ і вышэй» (М. Лынькоў);

б) **маўленчай характарыстыкі персанажа**: фразеалагізмы з’яўляюцца своеасаблівым знакам прыналежнасці персанажаў да пэўнага асяроддзя, дапамагаюць раскрыць найбольш тыповыя яго рысы. Так, у апавяданнях М. Лынькова «Баян», «На вялікай хвалі» жаргонныя выразы тыпу *бузу вадзіць* («верхаводзіць у несумлен-ных справах»), *туфту заражаць* («лоўка падманваць, хітрыць»), *бузу церці* («паводзіць сябе задзірыста, уносіць бязладдзе») высту-паюць маўленчай характарыстыкай былых зладзеяў, раскрываючы тым самым іх характары.

Найчасцей фразеалагізмы ўжываюцца ў нарматыўнай, звы-чайнай форме і з замацаваным за імі зместам. Аднак нярэдка пісь-меннікі з мэтай дасягнення гумарыстычных, іранічных ці саты-рычных эфектаў або для характарыстыкі мовы персанажаў творча абнаўляюць фразеалагізмы, змяняюць іх традыцыйную форму ці абыгрываюць змест. Шматлікія прыёмы творчага выкарыстання фразеалагізмаў можна аб’яднаць у дзве групы:

1) структурна-семантычныя змяненні, калі знарок пару-шаецца форма фразеалагізма і гэтым самым закранаецца яго змест;

2) семантычныя змяненні, пры якіх кампанентны склад фразе-алагізмаў застаецца непарушным.

Існуе шэраг творчых прыёмаў структурна-семантычных змя-ненняў фразеалагізмаў:

1) **змяненне лексічнага складу фраземы пры захаванні яе семантыкі**: «падагнаныя» пад кантэкст фразеалагізмы гучаць па-новаму, узмацняецца іх эмацыянальна-экспрэсіўнае ўздзеянне на чытача. Параўнаем наступныя выразы – традыцыйныя і абыгра-ныя аўтарамі: *не па Сеньку (Хомку, Юрку) шапка* «зусім немагчы-ма, вельмі цяжка (рабіць што-небудзь)» – *не па маёй лапцы ру-кавіца (З. Бядуля)*; *у сабакі вачэй пазычаць* «траціць сумленне, со-рам, набірацца нахабнасці» – *пазычаць вачэй у свінні (І. Карэнда)*; *куды Макар цялят не ганяў* «вельмі далёка, у вельмі аддаленае або цяжкадаступнае месца (ехаць, трапіць і інш.)» – *куды і Алах вяр-блюдаў не ганяў (С. Бязлепкіна)*;

2) ускладненне фразеалагізма словам свабоднага ўжывання: *Няхай праветрыца, праверыць нашы, як ён кажа, «мышалоўкі», паспытае мінёрскага хлеба (Я. Брыль); Выгнаная з роднай хаты бядою, яна служыла ў гарадскіх чыноўнікаў і, з горкай працы рук, дапамагала брату-палітвязню (Я. Брыль). Азначэнні мінёрскі, горкая канкрэтызуюць вобразны сэнс устойлівых выразаў;*

3) скарачэнне колькасці кампанентаў фраземы: *Пане, кажу яму, ён ні за што вас, як муху, плясне (Я. Брыль); Ён чуў цяпер сяброўскі дружны смех, і здаецца, дарэчы было б праваліца (Я. Брыль). Выразы *ні за што, праваліца* – скарачаныя адзінкі *ні за што ні пра што, праваліца* скрозь зямлю;*

4) утварэнне фразеалагічнай зейгмы – спалучэнне ў канструкцыі з фармальна аднароднымі членамі лагічна неспалучальных паняццяў: *дзяцей водзяць за руку, дарослых – за нос; Бруднай рукой залез у кішэню і ў душу.*

Змяненне сэнсу фраземы пры захаванні сталага лексічнага складу адбываецца ў тым выпадку, калі спалучэнне слоў **ужываецца ў кантэксце адначасова і як устойлівы зварот, і як свабоднае словазлучэнне**: *Цяпер усе на вёсцы, абы размова зайшла пра Ганьчынага бацьку, кажуць, што ён сабакам сена косіць. Ганька не можа зразумець, чым сабакам спатрэбілася столькі сена, што бацька так доўга косіць і ўсё не вяртаецца. І наогул, чаму сена – сабакам? У іх вёсцы ні адзін сабака сена не есць (А. Васілевіч).* Тут абыгрываецца значэнне фразеалагізма *сабакам сена косіць* ‘знаходзіцца невядома дзе, хаваючыся ад сям’і’ і свабоднае спалучэнне *касіць сена сабакам*. Яшчэ прыклад: *Пра бондара казалі, што ў яго не хапае клёпкі (М. Лынькоў).* Камічны эфект узнікае ў сувязі з сумяшчэннем значэння фразеалагізма *клёпкі не хапае* ‘характарыстыка недалёкага чалавека’ і свабоднага словазлучэння *не хапае клёпкі* (клёпка – ‘дэталі бочкі’).

Пытанні і заданні для самакантролю

1. Пералічыце асноўныя функцыі фразеалагізмаў у мастацкім і публіцыстычным маўленні.

2. Назавіце найбольш распаўсюджаныя прыёмы творчага выкарыстання фразеалагізмаў.

10.5. Фразеалагічная норма.

Нематываваныя адхіленні ад фразеалагічнай нормы

Фразеалагічная норма – такое ўжыванне фразеалагізмаў, якое прынята ў маўленчай практыцы і замацавана ў адпаведных слоўніках.

У маўленчай практыцы за кожным фразеалагізмам замацавана пэўнае значэнне (ці некалькі значэнняў), кампанентны склад, структурная арганізацыя, лексіка-граматычная спалучальнасць са словамі ў сказе.

Найбольш распаўсюджаныя нематываваныя адхіленні ад літаратурнай нормы наступныя:

1) ужыванне фразеалагізма з неўласцівым яму значэннем: *яму пашанцавала, ён трапіў пальцам у неба* (*пальцам у неба* – ‘адказваць неўпапад’);

2) ненарматыўная спалучальнасць: *пагаварылі душа ў душу* (трэба *пагаварылі па душах*; фразеалагізм *душа ў душу* спалучаецца са словамі *жыць, пражыць, зажыць*);

3) памылкі словаўтваральнага характару: *на сваіх двух* (трэба *на сваіх дваіх*);

4) парушэнні марфалагічных уласцівасцей фразеалагізма: *мора па калені* (трэба *мора па калена*), *як чорт ладана* (трэба *як чорт ладану*), *на горкае яблыка* (трэба *на горкі яблык*);

5) скажэнне структуры фразеалагізма: *да святога ніколі* (трэба *на святое ніколі*), *кату пад пяту* (трэба *кату па пяту*);

6) памылкі ў пастаноўцы націску на асобных кампанентах: трэба адрозніваць акцэнтныя варыянты ў межах нормы (*зачараванае кола* – *зачарованае кола*) ад парушэння акцэнталагічнай нормы (напрыклад, *правільна закідаць шапкамi, кiдаць цень, што з гусi вада, як з крыжа зняты*);

7) падмена кампанента: *сэрца слязьмі абліваецца* (трэба *сэрца крывёю абліваецца*), *першай пробы* (трэба *высокай пробы*);

8) нематываванае пашырэнне кампанентнага складу: *нарадзіўся ты ў ішчаслівай кашулі* (трэба *нарадзіўся ў кашулі*);

9) кантамінацыя фразеалагізмаў: *стары воўк + стрэляны верабей* = *стары верабей*, *абвесці вакол пальца + вадзіць за нос* = *абвесці вакол носа*;

10) паслоўны пераклад устойлівых выразаў: перакладаючы тэксты, трэба падбіраць у сваёй мове адпаведныя або блізкія па

значэнні спалучэнні, даслоўны пераклад разбурае фразеалагізм, калечыць мову. Прыкладаў таму безліч: *куфэрак проста адкрываецца* (ЛіМ) – лепш *разгадка была простая* (рус. *ларчик просто открывался*); *каціся на ўсе чатыры бакі* (Звязда) – лепш *каціся куды хочаш* (рус. *катись на все четыре стороны*); *як з рога багацця* (ЛіМ) – лепш *як з рога дастатку* (рус. *как из рога изобилия*).

Пытанні і заданні для самакантролю

1. Дайце азначэнне паняцця *фразеалагічная норма*.
2. Прывядзіце прыклады найбольш распаўсюджаных нематываваных адхіленняў ад фразеалагічнай нормы.

ПРАКТЫЧНЫЯ ЗАДАННІ

Заданне 1. Вызначце функцыянальна-стылістычныя разрады прыведзеных фразеалагізмаў. Адзначце тыя фразеалагізмы, якія маюць экспрэсіўна-ацэначную афарбоўку. Растворыце паходжанне названых кніжных фразем.

Вежа са слановай косці, несці свой крыж, кацялок варыць, маг і чарадзей, з вуснаў у вусны, новае слова, мазоліць вочы, нарадзіцца пад шчаслівай зоркай, дабры бабры, апошні з магікан, на адным дыханні, імя (каму) легіён, сляпое кацяня, надзець на сябе хамут, з малатка, далёка пайсці, двухаблічны Янус, гарыць у руках, траянскі конь, намыліць шыю, слоў не пазычае, лёгкая рука, кракадзілавы слёзы, як фенікс з попелу, круціць хвостом, хварэць на кішаньковыя сухоты, рука ў руку, іскра божая.

Заданне 2. Замяніце выдзеленыя словы і словазлучэнні фразеалагізмамі.

- 1) Грошай у майго суседа *вельмі мала*; 2) Ад нашага дома да гэтай крамы *зусім блізка*; 3) Універсітэт ад цэнтра знаходзіцца *далёка*; 4) Хлопчык *хутка* бег па вуліцы; 5) Аляксандр сёння *прачнуўся рана*; 6) Я ведаю яго *добра*; 7) Вучань *ўвесь ўрок старанна* працаваў; 8) Студэнт цэлы семестр *нічога не рабіў*; 9) Табе трэба *запомніць* гэтыя правілы паводзін; 10) Не трэба *нікаго падманваць*; 11) Мая жонка *вельмі любіць усё перабольшваць*; 12) Мой прыяцель *знік* шмат гадоў таму; 13) З гэтай дзяўчынай мы пагаварылі

сам-насам; 14) Сяргей – вельмі дасведчаны чалавек; 15) Трэба заўсёды быць уважлівым.

Заданне 3. Вызначце сэнс фразеалагізмаў, якія ўзыходзяць да антычнай міфалогіі, раскрываючы змест адпаведных фактаў экстралінгвістычнай рэчаіснасці. Прывядзіце свае прыклады фразеалагізмаў антычнага паходжання.

Праметэеў агонь, арыядніна ніць, асядлаць Пегаса, аўгіевы стайні, ахілесавы пяты, гордзіеў вузел, геркулесавы слупы, звязваць сябе вузамі Гіменей, дамоклаў меч, данайскія дарункі (дарункі данайцаў), залаты дождж, кануць у Лету, траянскі конь, між (паміж) Сцылай і Харыбдай, скрыня Пандоры, лаўры спаць не даюць, пальма першынства, пець дыфірамбы (спяваць дыфірамбы), пракрустава ложа, пажаць (пажынаць) лаўры, яблык разладу, танталавы мукі (пакуты), бяздонная бочка (бочка Данаід).

Заданне 4. Вызначце правільныя значэнні фразеалагізмаў. Патлумачце іх паходжанне.

Альфа і амега: 1) вялікае і малое; 2) аснова ўсяго; 3) самае значнае і не вартае ніякай увагі. **Бярозаю ліцца:** 1) быць ласкавым; 2) расці прыгожым; 3) горка плакаць. **Вярзці грушы на вярбе:** 1) многа абяцаць; 2) гаварыць небыліцы; 3) памыляцца. **З кірмашу ехаць:** 1) блізіцца да канца свайго жыцця; 2) быць у вясёлым настроі; 3) ехаць аднекуль з вялікімі торбамі. **Іграць першую скрыпку:** 1) фальшывіць; 2) быць ганарлівым; 3) займаць галоўнае становішча. **Курыць фіміям:** 1) гаварыць няпраўду; 2) надзвычай узвялічваць, льсціва праслаўляць; 3) гаварыць незразумела, блытана. **Мець мух у носе:** 1) быць капрызлівым; 2) на некага злавацца; 3) пра таго, хто не любіць мыцца. **На грэчаскія календы:** 1) вельмі даўно; 2) ніколі; 3) па вялікіх святах. **Нарадзіцца ў дзіравым корабе:** 1) пра бруднага, неахайна апранутага; 2) быць лайдаком, не любіць працаваць; 3) быць нешчаслівым, няўдачлівым. **Падкінуць агню ў хату:** 1) пасварыць некага з некім; 2) прыспешваць у нечым; 3) зрабіць некаму добрую справу. **Сена на асфальце:** 1) няпраўда, лухта; 2) гараджанін у першым пакаленні; 3) нешта прыемнае, зручнае. **У сабакі вачэй пазычыўшы:** 1) адчуваць сваю вінаватасць у нечым; 2) злосна, пагрозліва; 3) страціць сумленне, сорам, набрацца нахабнасці. **Хоць вады напіся:** 1) вельмі прыгожы; 2) спакойны, памяркоўны; 3) тоўсты, падобны да бочкі. **Як гусь на бліскавіцу:** 1) злосна; 2) радасна; 3) здзіўлена.

Заданне 5. Вызначце аўтарства прыведзеных уласна беларускіх фразем, карыстаючыся «Этымалагічным слоўнікам фразеалагізмаў» І. Я. Лепшава.

Асадзі назад, ездзіць па левым баку, жаба ў каляіне, кветкі з чужых палёў, наставіць акуллары, ні бэ ні мя, хварэць на пана, выдраць лысаму валасы, як дзядзька ў Вільні, ружовы туман.

Заданне 6. Вызначце прыёмы індывідуальна-аўтарскага выкарыстання фразем.

1) Паліна знікла на цэлы тыдзень, і Ягор хадзіў нібы апушчаны ў мутную ваду – збіты з панталыку, здзіўлены, нават абураны (*В. Быкаў*); 2) «Што? – гледзячы на сабаку, пытаецца гаспадар. – У каго мне, скажы, вачэй пазычаць?» (*Ф. Янкоўскі*); 3) Бэндэ тройчы перакруціўся ў сваім пракруставым лежбішчы вульгарызму (*А. Лойка*); 4) Адзінай платай [за начлег – В. Р.] былі апаবাদанні, легенды, выпадкі рэальныя і несусветныя, выпадкі, ад якіх кроў ледзянее, як ад гогалеўскага Вія (*У. Караткевіч*); 5) Праўда, даючы волю языку, ён ніколі не даваў волі рукам (*Б. Сачанка*); 6) «Добра, калі пушок расце на крыльцах, а ў цябе ці не прыліп да рыльца, га?» – ужо здалёк адказаў Косця (*В. Адамчык*); 7) Мар'я, аднак, як і Ляксея, была лёгкая не толькі на ногі, але і на язык (*У. Рубанаў*); 8) Што й гаварыць, у кватэры без Пашы лепей і не заставацца: адзінота, глушыня такая – хоць воўкам вый, хоць савай кугакай, ніхто не пачуе, сядзіш, быдта ў копанцы якой, усімі забытая, непатрэбная (*А. Масарэнка*); 9) Патрэбна мне тая экскурсія, як папу гармошка, але настаўнікі... (*У. Глушакоў*); 10) Памятайце: з ксяндзом трымайцеся натуральна, з асцярогай і сур'ёзна, бо ён на лоўлі душ не аднаго сабаку згрыз (*М. Віж*).

Заданне 7. Знайдзіце памылкі ў выкарыстанні фразеалагізмаў.

1) Тут усё ў парадку рэчаў; 2) Мы з ім сышліся душа ў душу; 3) На яго месцы другі зрабіў бы з мяне горкае яблыка; 4) П'янаму мора па калені; 5) Мы з ёю сябры – не разлі вада; 6) Ён баяўся жонкі як чорт ладана; 7) Ты нікому гэту фількіну грамату не паказвай; 8) Жыццё ўздымала, брала на шчыт адных, таўкло, змешвала з гразню другіх; 9) Ты нарадзіўся ў шчаслівай кашулі; 10) Зазыба цяпер бачыў Драніцу нібыта наскрозь.

11. СЛОВАЎТВАРАЛЬНАЯ СТЫЛІСТЫКА

11.1. Прадмет і задачы словаўтваральнай стылістыкі

Беларуская мова характарызуецца наяўнасцю словаўтваральных рэсурсаў, якія валодаюць яркай стылістычнай афарбоўкай. Гэта абумоўлена развітой сістэмай словаўтварэння, прадуктыўнасцю ацэначных суфіксаў і функцыянальна-стылістычным замацаваннем некаторых словаўтваральных мадэлей.

Словаўтваральная стылістыка – гэта лінгвістычная дысцыпліна, якая вывучае стылістычныя рэсурсы словаўтварэння.

Асноўныя задачы словаўтваральнай стылістыкі:

- аналіз словаўтваральных сродкаў, якія выкарыстоўваюцца для ўтварэння адзінак з пэўнай эмацыянальна-экспрэсіўнай афарбоўкай;
- аналіз словаўтваральных сродкаў, якія надаюць адзінкам пэўную функцыянальна-стылістычную афарбоўку;
- стылістычны аналіз словаўтваральных сінонімаў і варыянтаў.

У стылістычным плане словаўтварэнне выклікае цікавасць у наступных выпадках:

1) калі вытворнае слова набывае стылістычную афарбоўку, не ўласціваю матывавальнаму слову: *дача* – *дачушка* (пам.-ласк.); *інжынер* – *інжынерка* (праст.);

2) калі афіксацыя спрыяе функцыянальна-стылістычнай замацаванасці слова: *асушка* – *асушэнне* (кніжн.), *служба* – *служэнне* (высок.), *сталовая* – *сталоўка* (разм.);

3) калі асаблівасці словаўтварэння абмяжоўваюць сферу выкарыстання слова: *свісцець* – *світаць* (*усіх наверх*) (праф.);

4) калі словаўтварэнне выкарыстоўваецца як крыніца маўленчай экспрэсіі пры стварэнні аказіяналізмаў: *лістабой*, *ветравей*, *яснавокасць*, *харашба* (Р. Барадулін); *міжчасце*, *прадчасце*, *белалынны* (А. Разанаў).

Пытанні і заданні для самакантролю

1. Што з'яўляецца прадметам вывучэння словаўтваральнай стылістыкі?

2. У чым заключаюцца асноўныя задачы словаўтваральнай стылістыкі?

11.2. Словаўтваральныя фарманты і тыпы словаўтварэння як стылістычныя сродкі

У задачы словаўтваральнай стылістыкі ўваходзіць апісанне стылістычна афарбаваных афіксаў і разгляд стылістычных магчымасцей словаўтваральных тыпаў.

Словаўтваральная стылістыка абумоўлена найперш словаўтваральнай сінаніміяй афіксаў, якія надаюць словам розныя стылістычныя і семантычныя адценні: *голос – галасок – галасочак, дом – домік – дамок, белы – беленькі – бялюткі, добры – добранькі*.

Афіксы могуць надаваць словам **функцыянальна-стылістычную** афарбоўку (*балбатун, скакуха, сляпак, палітыкан* – размоўныя словы) і **эмацыянальна-экспрэсіўную** афарбоўку (*горад – гарадок – гарадочак, брат – браток – браточак, сястра – сястрычка*).

Стылістычная афарбоўка словаўтваральных сродкаў найбольш ярка праяўляецца ў стылістычна супрацьпастаўленых аднакарэнных сінанімах: *чытальня – чыталка, парыльня – парылка; чытанне – чытка, дабаўленне – дабаўка*. У прыведзеных сінанімічных парах другія словы маюць размоўную афарбоўку, якую надае ім суфікс *-к-(а)*.

Прыналежнасцю кніжных стыляў з’яўляюцца шматкампанентныя складаныя словы (*гандлёва-прамысловы, грамадска-палітычны*), абрэвіатуры (*Белдзяржуніверсітэт, лясгас, ВДНГ, ВАК*), складанні з каранёвымі інтэрнацыянальнымі марфемамі (*тэрмометр, авіяперавозкі, гідраэнергетычны*), афіксальныя ўтварэнні з запазычанымі афіксамі (*антыгены, аўтаматызм*).

Адценне размоўнасці надаюць словам суфіксы *-ік-, -ун-, -к-, -оўк-* (*завочнік, пяюн, вяхорка, стажыроўка*); розныя спосабы ўсячэння (*прымітыў, кіло, спец*); суфіксацыя як сродак сцяжэння ў адно слова неаднаслоўных найменняў рознай структуры (*раствор брыльянтавай зелені – зялёнка, таварны цягнік – таварняк*). Акрамя гэтага, тут шырока ўжываюцца найменні асоб жаночага полу: *брыгадзірыха, пяюха, прафесарка*. Адметнасцю размоўнага стылю з’яўляецца сумяшчэнне намінатыўнай і ацэначнай функцыі да названага прадмета.

Некаторыя словаўтваральныя тыпы пры тоеснасці значэння не заўсёды аднародныя ў стылістычных адносінах. Адзін і той жа тып можа быць аднесены да розных сфер у залежнасці ад прыватных словаўтваральных значэнняў. Напрыклад, назоўнікі жаночага роду з суфіксам *-лк(а)*, матываваныя дзеясловам, са значэннем ‘машына, механізм, прылада’ прадуктыўныя ў сферы тэхнічнай тэрміналогіі (*надпорка, малацілка*), а са значэннем ‘памяшканне, прызначанае для выканання дзеяння’ – у размоўным маўленні (*сушылка, раздзявалка*).

Сярод словаўтваральных тыпаў вылучаюцца **нейтральныя**, якія аднолькава прадуктыўныя ва ўсіх сферах: утварэнне прыслоўяў пры дапамозе суфікса *-а*, які далучаецца да стылістычна нейтральных асноў (*смела, шчыра, глыбока*); утварэнне дзеясловаў, якія абазначаюць непаўнату дзеяння, з прэфіксам *неда-* (*недасаліць, недавыканаць*) і інш.

Пытанні і заданні для самакантролю

1. Па якой прычыне словаўтваральныя фарманты і тыпы словаўтварэння разглядаюцца лінгвістамі як стылістычныя сродкі?
2. Прывядзіце прыклады стылістычна супрацьпастаўленых аднакарэнных сінонімаў. Патлумачце іх стылістычныя адрозненні.
3. Ці замацаваны словаўтваральныя тыпы за канкрэтнымі функцыянальнымі стылямі?

11.3. Стылістыка словаўтварэння назоўнікаў

Эмацыянальна-экспрэсіўнай афарбоўкай валодаюць суфіксы суб’ектыўнай ацэнкі назоўнікаў. Ад назоўнікаў, нейтральных у эмацыянальна-экспрэсіўным плане, можна ўтварыць словы, якія маюць яркае ацэначнае значэнне. Да такіх адносяцца суфіксы *-эйк-а* (*-ейк-а*), *-к-а*, *-ачк-а*, *-ечк-а*, *-ус-я*, *-аньк-*, *-еньк-а* (*-эньк-а*), *-ынк-а*, *-ушк-а*, *-ык-*, *-ік-*, *-ок-*, *-атк-* (*-ятк-*), *-улк-*, *-ц-* з памяншальна-ласкальным значэннем, звычайна з адценнем станоўчай ацэнкі.

Асабліва шырока выкарыстоўваюцца суфіксы з памяншальна-ласкальным адценнем у творах для дзяцей: *У міску – Валерку, Дзяніску ў талерку налівае мама суп з малака, з аўсяных круп*

(Л. Пранчак); *Дзед пытаецца ў Анюткі: – Ты чаго надзьмула губкі? Хто пакрыўдзіў Аню, дзеці? Адказалі дзеці: – Вецер! Пацягнуў яе за коску і растрас усю прычоску* (Л. Пранчак).

Некаторыя суфіксы з эмацыянальна-экспрэсіўнай афарбоўкай надаюць прастамоўны характар выказванню. Да такіх адносяцца суфіксы *-эч-а*, *-ыск-а* і інш.: *Халадэча на двары – люты на календары* (Л. Пранчак); *Даўно ўжо тыя ж дні й не тыя, і я, патрэпаны, не той. Як жудасна вятрыска вые, нібы над згубаю маёй* (У. Жылка).

Суфіксы *-осць-(-асць-)*, *-ств-* надаюць назоўнікам абстрактна-кніжны характар. Пры канцэнтрацыі такіх назоўнікаў у тэксце часам ствараецца адцягненны, «халодна-рэалістычны» вобраз: *Праз сонечны яго пагляд душа заўважае халоднасць, і дзіўную трывог нязгоднасць, і ў цвярозасці разлад. Праходзіць ён па-над зямлёй, і да зямлі самой бяспечнасць. І ўсё ж глухая бессардэчнасць да працы й клопату людзей* (У. Жылка).

Пераважна ў **гутарковым маўленні** ўжываюцца:

– назвы асоб жаночага полу па прафесіі, пасадзе, званні, роду заняткаў, утвораныя пры дапамозе суфіксаў **-к-(а)**, **-ых-(а)**, **-іх-(а)**: *сакратарка, кандуктарка, мастачка; старасціха, каваліха, дырэктарыха;*

– назвы асоб жаночага полу з суфіксамі **-ух-(а)**, **-юх-(а)**: *пяюха, пястуха, крыкуха;*

– назоўнікі агульнага роду з суфіксамі **-іл-(а)**, **-ыл-(а)**: *зубрыла, граміла;*

– назвы асоб мужчынскага полу з суфіксамі **-ун-**, **-юн-**: *хітрун, лясун, піскун, Сашуня;*

– аддзеяслоўныя назоўнікі з суфіксамі **-анк-(а)**, **-янк-(а)**: *гулянка, неспадзяванка;*

– аддзеяслоўныя назоўнікі з суфіксамі **-ачк-(а)**, **-ячк-(а)**: *балачка, выбівачка;*

– назоўнікі, утвораныя на аснове абрэвіятур і суфіксацыі: *сімка, эсэмэска;*

– назоўнікі, утвораныя сцяжэннем многаслоўных спалучэнняў і суфіксацыяй: *атамка* (атамная электрастанцыя), *легкавушка* (легкавы аўтамабіль).

Пераважна ў **кніжным маўленні** ўжываюцца:

– аддзеяслоўныя назоўнікі з суфіксамі **-нн-(е)**, **-анн-(е)**, **-енн-(е)**: *паведамленне, выхаванне, зберажэнне;*

- аддзеяслоўныя назоўнікі з суфіксамі **-ацы(я)**, **-ізацы(я)**: *глабалізацыя, уніфікацыя, газіфікацыя*;
- неадушаўлёныя назоўнікі з суфіксам **-аж**: *дрэнаж, ажыятаж, фіксаж, трэнаж*;
- асабовыя назоўнікі з суфіксамі **-ант-**, **-энт-**, **-ент-**, **-янт-**: *экскурсант, рэцэнзент, дуэлянт, прэтэндэнт*;
- назоўнікі з прыстаўкамі **звыш-**, **контр-**, **дыс-**, **проці-** і інш.: *звышмера, контрідэя, дыспрапорцыя, процідзеянне*.

Пытанні і заданні для самакантролю

1. Назавіце спосабы і сродкі, пры дапамозе якіх утвараюцца назоўнікі, што ўжываюцца пераважна ў гутарковым маўленні?
2. Пры дапамозе якіх суфіксаў і прыставак утвараюцца назоўнікі, што ўжываюцца пераважна ў кніжным маўленні?

11.4. Стылістыка словаўтварэння прыметнікаў

Для словаўтварэння прыметнікаў таксама характэрна выражэнне разнастайных ацэначных значэнняў пры дапамозе афіксацыі. Да найбольш прадуктыўных тыпаў экспрэсіўна афарбаваных суфіксаў адносяцца памяншальна-ласкальныя, павелічальна-ўзмацняльныя і суфіксы непаўнаты якасці.

Пераважна ў **гутарковым маўленні** ўжываюцца:

- якасныя прыметнікі з суфіксамі **-еньк-**, **-эньк-**, **-аньк-**, **-енечк-**, **-юсеньк-**, **-усеньк-**, **-юсенечк-**, **-усенечк-**, **-юпасеньк-**, **-юпасенечк-**: *залаценькі, даражэнькі, маленечкі, малюсенькі, бялюсенькі, малюпасенькі*;

- якасныя прыметнікі з суфіксамі **-эзн-**, **-ізарн-**, **-эразн-**: *велічэзны, велізарны, таўшчэразны*;

- складаныя прыметнікі, утвораныя спосабам паўтору: *доўгі-доўгі, стары-стары, прыгожы-прыгожы*;

- якасныя прыметнікі з прыстаўкай **раз-**: *развясёлы, разіудоўны*.

Пераважна ў **кніжным маўленні** ўжываюцца прыметнікі:

- з суфіксамі **архі-**, **ультра-**, **звыш-**: *архіважны, ультрамодны, звышніцыятыўны*;

- утвораныя складаннем асноў: *лесанаркавы, гандлёва-прамысловы, навукова-тэхнічны*.

Пытанні і заданні для самакантролю

1. Назавіце найбольш прадуктыўныя сродкі ўтварэння стылістычна афарбаваных прыметнікаў.
2. Прыведзіце прыклады стылістычна афарбаваных прыметнікаў.

11.5. Стылістыка словаўтварэння

дзеясловаў, займеннікаў, лічэбнікаў, прыслоўяў

Функцыянальна-стылістычную афарбоўку надаюць дзеясловам афіксы, пры дапамозе якіх выражаецца значэнне аднакратнасці ці шматкратнасці дзеяння, а таксама некаторыя іншыя.

Так, пераважна ў **гутарковым маўленні** ўжываюцца дзеясловы:

– з суфіксамі **-ну-**, **-ану-**: *махнуць, шмыгнуць, крутануць, штурхануць*;

– з суфіксамі **-ыва-**, **-іва-**: *сіжываць, слыхіваць*;

– з прыстаўкай **папа-**: *папахадзіў, папапісаў, папаскакаў*;

– дзеясловы, утвораныя ад займеннікаў, выклічнікаў, гукапераймальных слоў: *якаць, тыкаць, охаць, войкаць, гэкаць*;

– дзеясловы на **-іць (-ыць)**, утвораныя ад назоўнікаў: *бюлетэніць, тэмпературыць*;

– некаторыя дзеясловы са значэннем высокай ступені інтэнсіўнасці дзеяння, утвораныя спалучэннем нейтральных асноў з нейтральнымі афіксамі: *падзарабіць, забегацца, абхахатацца*.

Сярод займеннікаў ёсць такія, якія дзякуючы суфіксам атрымліваюць экспрэсіўную афарбоўку: *нічагуткі, нічагусенькі, нашанскі, такоўскі*. Усе яны стылістычна зніжаныя.

Лічэбнікі, як правіла, не ўтвараюць экспрэсіўных форм з дапамогай афіксацыі. Выключэнне складаюць толькі тыя, якія сумяшчаюць значэнне лічэбнікаў і іншых часцін мовы. Так, словы *мільён, мільярд*, якія захоўваюць граматычныя прыметы назоўнікаў, могуць утвараць формы суб'ектыўнай ацэнкі: *мільёнчык, мільярдзік*.

У стылістычным словаўтварэнні прыслоўяў адлюстроўваюцца заканамернасці тых часцін мовы, з якімі яны суадносяцца (перш за ўсё назоўнікаў, прыметнікаў, займеннікаў): *радочкам, даўнютка, раненька, па-нашанску*.

Словаўтваральныя рэсурсы мовы неабходна мэтанакіравана выкарыстоўваць для найбольш дакладнага выражэння думкі. Выбар

афіксаў, ужыванне той ці іншай словаўтваральнай мадэлі можа атрымліваць у кантэксце прынцыпова важнае значэнне.

Пытанні і заданні для самакантролю

1. Якія афіксы надаюць функцыянальна-стылістычную афарбаванасць дзеясловам?

2. Прывядзіце прыклады стылістычна афарбаваных займеннікаў, лічэбнікаў, прыслоўяў.

ПРАКТЫЧНЫЯ ЗАДАННІ

Заданне 1. Вызначце функцыянальна-стылістычную прыналежнасць слоў па адметнасцях іх словаўтварэння; размяжуйце кніжныя, гутарковыя, прастамоўныя словы.

Асіметрычны, ангінома, акліматызацыя, алагізм, вячорка, войкаць, гіпергукавы, газіроўка, гіпертрафіраваны, дырэктарыха, ірэальны, пазаштатны, халадрыга, кіношны, лятучка, планшэтнік, мабільнік, мамкаць, уніфіцыраваць, рубануць, паназапіхваць, самаабслугоўванне, махануць, наменклатура, Чаплініяда, паназбіраць.

Заданне 2. Прачытайце ўрыўкі з тэкстаў, акрэсліце стылістычную ролю выдзеленых назоўнікаў.

1) На паверхні дождж і вецер свішча, і заглядваць страшна пад абрыў: там жыве дзясяткі год **самішча**, што і радаслоўную забыў (*В. Гардзеі*); 2) Во **падлюга**, во **хітрун**. Гэта ж каб назалиць больш, дык ён знарок паставіў вулей пад мой плот... – бурчаў сабе пад нос Саўка (*Б. Сачанка*); 3) Вялікага клопату Якаў не меў, гадуючы іх [сыноў – В. Р]: раніцай **Якавіха** высыпала на стол чыгун-вядзёрнік бульбы ў мундзірах, налівала міску малака – садзіцесья і ешце (*М. Лобан*); 4) І загрымеў Лецечка, як, пэўна, больш ненавісны Веры Канстанцінаўне, як чалавек, прозвішча якога яна ўжо ведала, у кабінет **дырэктарыхі** (*В. Казько*).

Заданне 3. Утварыце там, дзе магчыма, стылістычна нейтральныя формы назоўнікаў жаночага роду.

А. Актывіст, гід, гуманіст, дырэктар, настаўнік, педагог, дэкан, рэктар, лектар, акадэмік, школьнік, вучань, мастак, паэт, артыст,

спявак, танцор, канцэртмайстар, афіцыянт, інжынер, матэматык, журналіст, біёлаг, генетык, фізік, лабарант, хімік, філолаг, адвакат, юрыст, пракурор, следчы, суддзя, генерал, дэпутат, дэлегат, бягун, баскетбаліст, змагар, доктар.

Б. Вярблюд, кот, певень, казёл, асёл, баран, бык, леў, слон, воўк, заяц, тыгр.

Заданне 4. Падбярыце да назоўнікаў жаночага роду адпаведныя назоўнікі мужчынскага роду. Адзначце выпадкі адсутнасці родавых пар.

Салістка, студэнтка, балерына, манікюрша, акушэрка, санітарка, масажыстка, даярка, ткачыха, сядзелка, машыністка, баскетбалістка, гоншчыца, чэмпіёнка.

Заданне 5. Утварыце назоўнікі са значэннем асобы.

Як можна назваць чалавека лянівага, поўнага, грубага, зайздроснага, добрага, ваяўнічага, смелага, нежанатага.

Заданне 6. Утварыце назоўнікі мужчынскага і жаночага роду са значэннем асобы, матываваныя наступнымі словамі. Адзначце сярод іх экспрэсіўна афарбаваныя словы.

Двор, зайздрасць, няволя, дапамога, плётка, фокус; ерась, меланхолія, проза, сатыра, тэорыя, фізіка, хімія; бедны, добры, здаровы, тоўсты; бегаць, балбатаць, крычаць, маўчаць, скакаць; граміць, зубрыць, гуляць, мяняць; рабіць, працаваць.

Заданне 7. Параўнайце наступныя пары назоўнікаў, вызначце іх стылістычную афарбоўку.

Голад – галадуха, гулянне – гулянка, сталовая – сталоўка, холад – халадэча, асушка – асушэнне, варка – варэнне, буксоўка – буксаванне, гартоўка – гартаванне, наступ – наступленне, конка – кананне, расход – расходванне, служба – служэнне, фармоўка – фармаванне (фарміраванне), шпаклёўка – шпакляванне.

Заданне 8. Выпішыце прыметнікі з суфіксамі, якія надаюць словам розныя ацэначныя значэнні; значэнні патлумачце.

1) Высока ў небе воблака плыве, плыве бялюткае, адно ў блакіце (*Н. Гілевіч*); 2) Сорам наш ты [сэрца маці – В. Р.] насіла вялізарным горам (*Н. Гілевіч*); 3) Я ўвесь бы народ ваш прадставіў к герою. Усіх бы прадставіў: і старцаў сівенькіх, і бабак старэнькіх, і дзетак маленькіх, – усіх, што не сталі ў бядзе на каленькі (*Н. Гілевіч*); 4) Я проста ненавіджу палахліўцаў і аб'яўляю «ціхенькім» вайну (*Г. Бураўкін*); 5) Ты не сляпіў вачэй. Быў просты ва

ўсе вякі твай родны ўзор: гаёў бялюткая бяраста, густы блакіт лясных азёр (*Г. Бураўкін*).

Заданне 9. Утварыце ад прыметнікаў формы суб'ектыўнай ацэнкі, пастаўце ў іх націскі.

Родны, светлы, добры, лёгкі, малады, сівы, кароткі, стары, разумны, шэры, сухі, крывы, мяккі, слабы, малы.

Заданне 10. Прывядзіце прыклады кніжных слоў, утвораных пры дапамозе:

1) прыставак а-, анты-, архі-, паза-, гіпер-, дэ-, інтэр-, квазі-, пост-, псеўда-, звыш-, транс-, экстра-;

2) суфіксаў -аж, -ізірава-, -ізм-, -асць-, -ств-, -ант-, -ом-, -іт-(-ыт-).

Практыкаванне 11. З дапамогай розных афіксаў утварыце формы экспрэсіўных дзеясловаў; пакажыце іх функцыянальна-стылістычную прыналежнасць. Прыдумайце з імі словазлучэнні, сказы.

Узор. Бегаць – дабегаешся (разм.), пазбягаюць (разм.), забягаць (разм.), адбегаць (разм.).

Ездзіць, збіраць, ляжаць, працаваць, смяяцца, стаяць, гуляць.

12. МАРФАЛАГІЧНАЯ СТЫЛІСТЫКА

12.1. Прадмет і задачы марфалагічнай стылістыкі

Марфалагічная стылістыка – гэта лінгвістычная дысцыпліна, якая разглядае стылістычныя нормы ўжывання граматычных форм слоў, а таксама даследуе выяўленчыя магчымасці часцін мовы.

Асноўныя задачы марфалагічнай стылістыкі:

- вывучэнне выкарыстання пэўных часцін мовы ў розных стылях і функцыянальна-сэнсавых тыпах маўлення;
- вызначэнне стылістычнай актыўнасці тых ці іншых лексіка-граматычных катэгорый назоўнікаў, прыметнікаў, лічэбнікаў, займеннікаў, дзеясловаў, прыслоўяў;
- ацэнка варыянтных форм часцін мовы, апісанне асаблівасцей іх ужывання ў тэкстах рознага характару;
- аналіз экспрэсіўнай функцыі часцін мовы, апісанне вобразна-выяўленчых магчымасцей марфалагічных сродкаў.

Стылістычныя рэсурсы марфалогіі не такія багатыя, як лексічныя, таму што граматычныя катэгорыі і граматычныя формы з’яўляюцца агульнымі для ўсіх стыляў, жанраў і тыпаў мовы і не маюць выразнай функцыянальна-стылістычнай дыферэнцыяцыі. Тым не менш асобныя стылі ў большай ці меншай ступені адрозніваюцца паміж сабой тымі або іншымі марфалагічнымі сродкамі. Гэтыя сродкі вызначаюцца своеасаблівай суаднесенасцю з асобнымі стылямі і складаюць стылістычныя рэсурсы марфалогіі.

Пытанні і заданні для самакантролю

1. Што з’яўляецца прадметам вывучэння марфалагічнай стылістыкі?
2. У чым заключаюцца асноўныя задачы марфалагічнай стылістыкі?

12.2. Стылістыка назоўніка

Назоўнік займае важнае месца ў складзе марфалагічных рэсурсаў беларускай мовы. Гэта абумоўлена яго семантычнымі

ўласцівасцямі, колькаснай перавагай над іншымі часцінамі мовы і патэнцыяльнымі вобразна-выяўленчымі магчымасцямі.

Стылістычная характарыстыка назоўніка прадугледжвае:

1) аналіз асаблівасцей выкарыстання назоўнікаў у розных функцыянальных стылях;

2) вывучэнне стылістычнага выкарыстання агульных і ўласных назоўнікаў;

3) даследаванне стылістычных адрозненняў назоўнікаў з няўстойлівай родавай прыналежнасцю, а таксама вобразна-выяўленчых магчымасцей катэгорыі роду назоўнікаў;

4) выяўленне стылістычных асаблівасцей катэгорыі ліку назоўнікаў;

5) апісанне семантыка-стылістычных асаблівасцей дублетных склонавых форм.

12.2.1. Выкарыстанне назоўнікаў у розных стылях. Асабліва вялікую патрэбу ў звароце да назоўнікаў маюць кніжныя стылі: у іх пастаянна ўзнікае неабходнасць наймення ўстаноў, асоб, прадметаў дзейнасці людзей, іх дзеянняў (якія часта абазначаюцца аддзяслоўнымі назоўнікамі). Іменны характар маўлення ў найбольшай ступені ўласцівы афіцыйна-дзелавому стылю; навуковы стаіць на другім месцы; у публіцыстычным стылі з назоўнікамі (пры пэўных умовах) могуць канкураваць дзеясловы; у мастацкім маўленні частотнасць ужывання назоўнікаў прыметна зніжаецца (тут яна ў два разы меншая, чым у афіцыйна-дзелавым стылі). Важна тое, што назоўнікі ў афіцыйна-дзелавым і навуковым стылях ужываюцца толькі ў прамым значэнні: іх метафарычнае пераасэнсаванне немагчыма.

12.2.2. Агульныя і ўласныя назоўнікі, іх экспрэсіўныя якасці. Стылістычнае выкарыстанне ўласных імён заключаецца ў наданні ім характарыстычных экспрэсіўных якасцей, калі асоба не толькі называецца, але і характарызуецца пэўным чынам. Падобнае выкарыстанне ўласных імён звычайна сустракаецца ў мастацкім і публіцыстычным стылях. Шматлікія ўласныя імёны ў творах класікаў беларускай літаратуры маюць спецыфічнае нацыянальна-беларускае адценне. *Якім Сарока, Паўлінка, Лявоніха, Янка Здольнік, Мікіта Зносак, дзед Талаш, Мартын Рыль, Васіль Дзяцел, Ганна Чарнушка* – характэрныя беларускія імёны і прозвішчы.

У творах мастацкага і публіцыстычнага стыляў сустракаюцца прозвішчы-характарыстыкі, якія сваёй намінацыяй выразна

адцяняюць унутраную сутнасць носьбітаў гэтага прозвішча: *Гарлахвацкі, Жлукта, Язва* і інш. Многія прозвішчы-характарыстыкі сталі родавымі і ўжываюцца ў форме множнага ліку са станоўчай або адмоўнай экспрэсіяй (пры выяўленні станоўчых адзнак пішуцца з вялікай літары, пагардлівых адносін – з малой): *Заслонавы, Гастэлы, кручковы, піскулькіны, гарлахвацкія, шкуруанковы, тулягі, гітлеры, напалеоны*. Ужыванне ўласнага імені ў значэнні агульнага, родавага прынята называць **антанамасіяй**.

12.2.3. Стылістычныя асаблівасці выкарыстання роду назоўнікаў. Для абазначэння асоб па родзе іх дзейнасці, заняткаў, прафесій у беларускай мове існуюць карэлятыўныя формы назоўнікаў мужчынскага і жаночага роду тыпу *гітарыст – гітарыстка, настаўнік – настаўніца* і да т. п. Аднак не на ўсе выпадкі ёсць такія ўзаемазвязаныя формы, нярэдка ў названай функцыі ўжываюцца адпаведныя словы толькі ў форме мужчынскага роду, незалежна ад таго, асобу мужчынскага ці жаночага полу яны называюць. Напрыклад: *інжынер Алесь Круталевіч, інжынер Таццяна Круталевіч; дыспетчар паведаміў, дыспетчар паведаміла*.

У навуковым і афіцыйна-дзелавым стылях ужываюцца формы мужчынскага роду падобных назоўнікаў (*аўтар, доктар, сакратар*), а ў гутарковым, мастацкім і публіцыстычным стылях звычайна выкарыстоўваюцца іх словаўтваральныя варыянты жаночага роду (*аўтарка, доктарка, сакратарка*). Вядома, што гэтыя варыянты гутарковага паходжання. Але ў названых стылях якраз такім варыянтам аддаецца перавага, бо яны не маюць адцення афіцыйнасці і лепш упісваюцца ў натуральны, нязмушаны лад жывой гутаркі, эмацыянальна-вобразны лад мастацкага апавядання.

У гутарковым і мастацкім стылях сустракаюцца варыянты жаночага роду не толькі з суфіксам **-к-** (*аграномка, доктарка*), але і з суфіксам **-ш-** (*аграномша, доктарша*). Апошнія маюць ярка выражаны гутарковы характар. У мастацкіх творах яны ўжываюцца, як правіла, у мове персанажаў і або паказваюць іх адмоўныя адносіны да пэўнай асобы, або характарызуюць культурна-адукацыйны ўзровень самога персанажа. Акрамя таго, падобныя формы могуць абазначаць жонку чалавека адпаведнай прафесіі: *аграномша* (жонка агранома), *доктарша* (жонка доктара).

У беларускай мове сустракаюцца **варыянты родавых форм назоўнікаў**. Так, раўнапраўныя формы жаночага і мужчынскага роду маюць назоўнікі *клявіш і клявіша, салат і салата, сахарын і*

сахарына, топаль і таполя і некаторыя іншыя. Аднак у апошні час пераважаюць формы жаночага роду.

Назоўнікі *санаторый, туфель* маюць устарэлыя варыянты *санаторыя, туфля* (ужываюцца пераважна ў мове персанажаў мастацкіх твораў і служаць сродкам іх характарыстыкі).

Толькі ў форме жаночага роду ўжываюцца назоўнікі *акруга, гонта, гусь, жырафа, замша, камода, кішэня, макарона, па'ра, плацкарта, спазма, ухаба, цыкорыя, шпона* і інш.

Пад уплывам рускай мовы нярэдка парушаецца форма роду назоўнікаў тыпу *ахапак, боль, сабака, жаль, насып, пыл, продаж, цень, шынель* і інш. Пільнасці патрабуе таксама вызначэнне роду абрэвіятур і нескланяльных запазычаных назоўнікаў.

Субстантываваныя нязменныя словы адносяцца да ніякага роду: *гучнае «ўра», апошняе «бывай», тваё «я»*. Слова «*дзякуй*» (без двукосся) у этыкетным ужыванні фіксуецца пераважна ў форме мужчынскага роду.

Пад уплывам народна-паэтычнай творчасці ў мастацкай літаратуры як элемент стылізацыі дапускаецца парушэнне ў выкарыстанні роду назоўнікаў: *Прыйшла Ілля, нарабіла гнілля. Але Гаўрош, крыху больш дасведчаны, патлумачыў, што гэта метода такая (П. Васючэнка)*.

12.2.4. Стылістычнае выкарыстанне ліку назоўнікаў. Пэўнымі стылістычнымі магчымасцямі вызначаецца катэгорыя ліку назоўнікаў. Найбольш відавочна гэта праяўляецца ва ўжыванні адзіночнага ліку ў значэнні множнага, а множнага – у значэнні адзіночнага.

Адзіночны лік у значэнні множнага часцей за ўсё выкарыстоўваецца ў навуковым стылі:

а) пры абазначэнні мноства аднародных прадметаў, калі адзіночны лік набывае адценне зборнасці: *У нашых прэсных водах водзіцца мянтуз* (маецца на ўвазе не адзін мянтуз, а ментузы);

б) пры абазначэнні канкрэтнага віду тых ці іншых прадметаў, што ўяўляюць цэлы клас (род, сямейства і г. д.): *Акунь – прагна дραπεжная рыба; Хвошч – шматгадовая расліна*.

Афіцыйна-дзелавому стылю ўласціва выкарыстанне са значэннем зборнасці ці абагульнення форм адзіночнага ліку назваў асоб па прафесіі, родзе дзейнасці, сацыяльным становішчы: *Арандатар мае права адкрываць ва ўстановах банка рахункі для грашовых аперацый*. Са значэннем абагульнення адзіночны лік у значэнні множнага выкарыстоўваецца таксама ў гутарковым стылі: *Сёння чамусьці шчупак не клюе*.

Ужыванне назоўнікаў адзіночнага ліку ў абагульнена-зборным значэнні ўласціва і публіцыстычнаму маўленню. Часта гэты стылістычны прыём выкарыстоўваецца ў загаловах газетных і часопісных артыкулаў, назвах рубрык: «*Аграном і поле*», «*Рускае поле*», «*Для чаго чалавек вучыцца?*», «*Праз сэрца мастака*», «*Чытач прапануе*».

У мастацкім стылі адзіночны лік у значэнні множнага ўжываецца з мэтай вылучыць, падкрэсліць і вобразна адлюстраваць той ці іншы прадмет, з'яву і г. д.: *Глядзіш, бывала, і здаецца, што скрозь сцяну галін жывую, скрозь гэту тканку маладую ні **мыш**, ні **пташка** не праб'еца* (Я. Колас).

Формы множнага ліку назоўнікаў таксама могуць станавіцца стылістычна актыўнымі ў пэўных кантэкстах. Стылістычныя магчымасці формы множнага ліку абмежаваны пераважна тымі семантычнымі групамі назоўнікаў, якія звычайна ўжываюцца ў форме адзіночнага ліку. Так, некаторыя рэчыўныя (*вада, соль, спірт* і інш.), абстрактныя і адцягненыя (*тэмпература, чытанне* і да таго пад.) назоўнікі ў шырокім ужытку маюць форму адзіночнага ліку. Але ў навуковым і афіцыйна-дзелавым стылях рэчыўныя, абстрактныя і адцягненыя назоўнікі ўжываюцца ў множным ліку, што сведчыць пра кніжны характар маўлення: *вада – мінеральныя воды, соль – калійныя солі, спірт – аднаатомныя спірты; тэмпература – высокія тэмпературы, чытанне – Багдановічавы чытанні*.

У навуковым стылі, а таксама ў прафесійным маўленні вельмі распаўсюджаны формы множнага ліку назоўнікаў, якія ўжываюцца ў спецыяльным значэнні (*магутнасці, хуткасці, рэжымы, рамонты, энергіі, нафты, чарназёмы, торфы*): *Фізіка высокіх **энергій** і касмічных прамянёў*. Гэтыя формы множнага ліку ўсведамляюцца як функцыянальна прымацаваныя: *Вялікую ўвагу мы звяртаем на ўкараненне **высокаўраджайных гатункаў моцных пшаніц**; Наша прадукцыя – **бензіны і бітумы** розных марак*.

У публіцыстычным стылі асобныя абстрактныя назоўнікі ў форме множнага ліку падкрэсліваюць шматразовасць ці аднатыпнасць з'яў: *ініцыятыва – мірныя ініцыятывы, рэжым – прагрэсіўныя рэжымы*.

У мастацкім і гутарковым стылях форма множнага ліку можа паказваць не на мноства прадметаў, а на адзін, вылучаючы яго, аднак, асаблівай экспрэсіяй: *Суседа нашага ўсё на **міліцыях** водзяць і водзяць; Чаму вас толькі ў **інстытутах** вучаць!; Няма ў мяне часу на **тэатрах** хадзіць*.

Адцягненыя назоўнікі ў множным ліку нярэдка паказваюць на канкрэтныя праявы якасцей, дзеянняў: *Ён стаў пералічваць прыгажосці роднай краіны*. Назоўнікі, якія абазначаюць эмоцыі, настроі, адчуванні, у множным ліку атрымліваюць адценне канкрэтнасці і інтэнсіўнасці праявы пачуцця: *жахі вайны, радасці і смуткі першага кахання*.

Індывідуальныя імёны і прозвішчы людзей маюць форму адзіночнага ліку, але ў навуковым, публіцыстычным і мастацкіх стылях для абазначэння тыповых з'яў грамадскага жыцця яны могуць ужывацца ў множным ліку: *Гэта ж не сакрэт, што за спінаю гарлахвацкіх, калі тыя надзелены ўладай, такія людзі, як Зёлкін, адчуваюць сябе вельмі ўпэўнена* (Д. Бугаёў).

У мастацкай літаратуры дапускаецца парушэнне ў выкарыстанні ліку назоўнікаў: *У чалавекаў, што мітусіліся ўнізе, не было часу адарваць галаву ад зямлі* (А. Кудравец); *Не, сыночак, і сёлета не было. Далёка. Ён жа ўсё яшчэ на сваіх Сібірах катаецца...* (Я. Сіпакоў).

12.2.5. Стылістычныя асаблівасці дублетных склонавых форм назоўнікаў. Развіццё скланення – гэта жывы, актыўны працэс, які прыводзіць да з'яўлення варыянтных канчаткаў, што атрымліваюць пэўную афарбоўку і даюць магчымасць стылістычнага адбору. Маркіраваныя склонавыя канчаткі нярэдка становяцца крыніцай маўленчай экспрэсіі ў мастацкім маўленні.

Склонавыя формы могуць быць узаемазамяняльнымі (*форм – формаў, норм – нормаў*), а могуць мець функцыянальна-стылістычную афарбоўку. Варыянтнасць склонавых форм назоўнікаў абумоўлена ўзаемадзеяннем кніжнай мовы і жывога народнага маўлення. Для навуковага, афіцыйна-дзелавога і публіцыстычнага стыляў у большай ці меншай ступені характэрна ўнармаванасць склонавых канчаткаў назоўнікаў. А ў мастацкім і гутарковым стылях пад уздзеяннем народных гаворак і прастамоўя назіраецца варыянтнасць склонавых форм, пры якой асобныя словы ці групы слоў сустракаюцца з канчаткамі дыялектнага або размоўна-гутарковага характару:

1) назоўнік *дача* ўжываецца з канчаткам **-ы** ў давальным і месным склонах адзіночнага ліку: *сказаў дачцы, жыў пры дачцы* (літаратурная норма – *даццэ*);

2) агульныя назоўнікі II скланення мужчынскага роду з цвёрдай асновай і назоўнікі ніякага роду ўжываюцца з канчаткам **-у** ў месным склоне адзіночнага ліку: *на лугу, на масту, у быту, на маршруту, на тэлефону, на полю, на бездарожжжу* (літаратурная

норма – на лузе, на мосце, у быце, на маршруце, на тэлефоне, на бездарожжы);

3) назоўнікі III скланення *гразь, далонь* ужываюцца з канчаткамі **-ёй (-ёю), -яй (-яю)** у творным склоне адзіночнага ліку: *гразёй (-ёю), далоняй (-яю)* (у кніжных стылях – *граззю, далонню*);

4) назоўнікі *гектар, грам, кілаграм, апельсін, памідор* і інш. ужываюцца з нулявым канчаткам у родным склоне множнага ліку: *пятнаццаць гектар, дзесяць грам, пяць кілаграм, многа апельсін, памідор* (у кніжных стылях – *гектараў, грамаў, кілаграмаў, апельсінаў, памідораў*);

5) назоўнікі *грошы, дзверы* ўжываюцца з канчаткам **-мі** ў творным склоне множнага ліку: *грашмі, дзвярмі* (кніжная афарбоўка – *грашамі, дзвярамі і грашыма, дзвярыма*);

6) назоўнікі *дзеці, людзі* ўжываюцца з канчаткам **-ямі** ў творным склоне множнага ліку: *дзецямі, людзьмі* (кніжная афарбоўка – *дзецьмі, людзьмі*);

7) назоўнікі *вочы, вушы* ўжываюцца з канчаткам **-у** ў месным склоне: *у ваччу, у вушшу* (кніжныя варыянты – *у вачах, у вушах*); з канчаткам **-ыма** ў творным склоне: *вачыма, вушыма* (кніжныя варыянты – *вачамі, вушамі*).

Гэтыя і некаторыя іншыя скланавыя формы перадаюць натуральны лад жывой гутаркі. У творах мастацкай літаратуры яны звычайна выкарыстоўваюцца ў мове дзеючых асоб і з’яўляюцца сродкам іх характарыстыкі.

Яркім стылістычным сродкам з’яўляецца форма клічнага склону, якая не ўласціва сучаснай сістэме скланення беларускай літаратурнай мовы, але ўжываецца ў асобных стылях і надае выказванню розныя адценні: у мастацкім і гутарковым – непасрэднасці, пяшчоты, лагоднасці; у публіцыстычным, а таксама ў мастацкім – рытарычнасці, узнёсласці, урачыстасці: *Слухай, дружа, і вучыся* (Я. Колас); *Бачыш, княжа, законы, лясы, сенажаць, – ім пакорны я толькі з гусямі* (Я. Купала).

Пытанні і заданні для самакантролю

1. Акрэсліце асноўныя асаблівасці выкарыстання назоўнікаў у розных функцыянальных стылях.

2. У чым заключаецца стылістычнае выкарыстанне ўласных назоўнікаў?

3. Раскажыце пра асаблівасці выкарыстання ў розных функцыянальных стылях карэлятыўных форм назоўнікаў мужчынскага і жаночага роду са значэннем асоб па спецыфіцы дзейнасці, заняткаў, прафесій.

4. У чым заключаецца стылістычнае выкарыстанне форм ліку назоўнікаў?

5. Чым выклікана варыянтнасць склонавых форм назоўнікаў? Прывядзіце прыклады склонавых форм дыялектнага або размоўна-гутарковага характару.

12.3. Стылістыка прыметніка

У сістэме марфалагічных рэсурсаў беларускай мовы прыметніку адводзіцца значнае месца. Багатая і гнуткая сістэма прыметнікаў стварае рознабаковыя вобразна-выяўленчыя магчымасці, якія рэалізуюцца эстэтычнай функцыяй гэтай часціны мовы. У той жа час не менш важнае значэнне мае інфарматыўная функцыя прыметнікаў, якія выкарыстоўваюцца для звужэння аб'ёму паняццяў, абазначаных назоўнікамі. Неабходнасць у канкрэтызацыі значэння, выражанага назоўнікам, робіць прыметнік патрэбным ва ўсіх стылях.

Стылістычная характарыстыка прыметніка прадугледжвае:

1) аналіз асаблівасцей выкарыстання прыметнікаў у розных функцыянальных стылях;

2) апісанне стылістычных асаблівасцей поўнай і кароткай форм прыметніка;

3) апісанне стылістычных асаблівасцей форм ступеней параўнання;

4) апісанне семантыка-стылістычных асаблівасцей дублетных склонавых форм.

12.3.1. Выкарыстанне прыметнікаў у розных стылях.

Прыметнікі абазначаюць прымету прадмета, таму выкарыстоўваюцца ва ўсіх стылях мовы, але асобныя іх семантыка-граматычныя разрады адрозніваюцца паміж сабой частатой выкарыстання.

У навуковым і афіцыйна-дзелавым стылях, што вызначаюцца дакладнасцю і строгай лагічнасцю выкладу думак, выразна пераважаюць адносныя прыметнікі, якія выконваюць найперш класіфікацыйную функцыю.

У мастацкім і гутарковым стылях, дзе прыметнікі выкарыстоўваюцца перш за ўсё як сродкі вобразнасці і экспрэсіўна-ацэначнай характарыстыкі, пераважаюць якасныя прыметнікі.

12.3.2. Поўная, кароткая, усечаная формы прыметнікаў.

У беларускай мове прыметнікі і ў функцыі азначэння, і ў функцыі выказніка выкарыстоўваюцца пераважна ў поўнай форме. Усечаныя (сцягнутыя) і кароткія формы сустракаюцца часцей за ўсё ў вуснай народнай творчасці, паэтычных творах, фразеалагізмах, прыказках і прымаўках: *Мне ўсё дорага тут, любя, родна, прыгожа* (П. Броўка); *У радасці і ў горы весел матрос* (А. Гурло).

Некалькі прыметнікаў могуць мець кароткую форму ў функцыі выказніка: *гатовы, згодны, павінен, рад* (адз. л., м. р.), *гатова, згодна, павінна, рада* (адз. л. ж. р. і н. р.), *гатовы, згодны, павінны, рады* (мн. л.). У жаночым і ніякім родзе адзіночнага ліку і ў множным ліку поўныя формы такіх прыметнікаў успрымаюцца стылістычна абмежаванымі (напрыклад, не выкарыстоўваюцца ў афіцыйна-дзелавым стылі): *Фірма павінна падпісаць кантракт* (не *павінная*); *Мы гатовы ўзяць на сябе абавязкі* (не *гатовыя*).

12.3.3. Стылістычныя адметнасці форм ступеней параўнання. Якасныя прыметнікі могуць мець вышэйшую і найвышэйшую ступені параўнання, якія паказваюць на праяўленне прыметы ў большай ці ў меншай ступені. Формы ступеней параўнання могуць быць простымі (сінтэтычнымі) і складанымі (аналітычнымі).

Простыя формы **вышэйшай ступені параўнання** тыпу *мацнейшы, прыгажэйшы, цвёрдзейшы* ўжываюцца ў розных стылях мовы і з'яўляюцца стылістычна нейтральнымі, а складаныя формы тыпу *больш моцны, больш прыгожы, больш цвёрды* часцей выкарыстоўваюцца ў навуковым стылі. Напрыклад: *Вада больш шчыльная за наветра*. Увогуле паралельнае выкарыстанне простых і складаных форм вышэйшай ступені параўнання сустракаецца ў розных стылях, аднак у гутарковым усё ж колькасна пераважае першая з іх, а ў навуковым – другая.

Стылістычнае адрозненне простага і складанага форм **найвышэйшай ступені параўнання** іншае: простая форма тыпу *найсвяцейшы, найкарацейшы* часцей сустракаецца ў мастацкім і публіцыстычным стылях, а складаная форма тыпу *самы светлы, самы кароткі* ўжываецца ва ўсіх стылях.

Складаная форма са словам *найбольш* мае кніжны характар і звычайна выкарыстоўваецца ў навуковым, публіцыстычным і

афіцыйна-дзелавым стылях: *Найбольш важныя пытанні былі абмеркаваны на агульным сходзе працоўнага калектыву.*

Як правіла, суфіксальныя прыметнікі ўтвараюць складаную форму параўнання: *эфектыўны – больш эфектыўны, самы эфектыўны.* Аднак у апошні час назіраецца тэндэнцыя ўтварэння простых форм ад суфіксальных прыметнікаў (*эфектыўнейшы, найэфектыўнейшы*). Такія формы лічацца некадыфікаванымі, і іх пажадана не выкарыстоўваць.

У мове мастацкай літаратуры і ў тэкстах публіцыстычнага і гутарковага стыляў часам сустракаюцца выпадкі ўжывання форм вышэйшай ступені параўнання для абазначэння гранічна высокай (ці гранічна нізкай) ступені якасці прадмета. Такое ўжыванне кампаратыва ўзнікла пад уплывам рускай мовы і называецца **элятывам** (ад лац. *elativus* ‘узвышаны’): *Мяне кліча ў госці мой друг лепшы – шэры дрозд, цудоўнейшы спявак (П. Панчанка); Ёсць зямля – прыгажэйшая ў свеце, магчыма (Н. Гілевіч).* Форма элятыва ў беларускай літаратурнай мове – парушэнне нормы. Замест яе варта ўжываць формы найвышэйшай ступені параўнання прыметнікаў: *найцудоўнейшы, найпрыгажэйшы.*

У мастацкіх творах часам ужываюцца формы вышэйшай ступені параўнання з суфіксам **-ей (-эй)**, якія характэрны для вышэйшай ступені параўнання якасных прыслоўяў: *У наступную хвіліну яна [Ганна – В. Р.] бачыць, што Мікалай вышэй ростам, вузей у плячах і не такі малады (Б. Сачанка); Даражэй за ўсё – свабода (Я. Колас).* У мастацкія творы такія формы пранікаюць з дыялектнай мовы, найчасцей яны сустракаюцца ў вершаваных творах, дзе вымагаюцца рытмікай і рыфмай верша. Выкарыстанне форм вышэйшай ступені параўнання прыметнікаў з суфіксамі **-ей (-эй)** – парушэнне нормы літаратурнай мовы.

Пры ўжыванні форм ступені параўнання прыметнікаў неабходна ўлічваць наступнае патрабаванне: нельга спалучаць кампаненты дзвюх форм вышэйшай ступені параўнання – простаі і складанай. Напрыклад, няправільнымі будуць канструкцыі *больш цяплейшае надвор’е, менш святлейшы пакой.* Памылковай з боку граматыкі з’яўляецца словаформа, утвораная шляхам далучэння да якаснага прыметніка прыстаўкі най-: *найдарагі, найласкавы.* Як вядома, прыстаўка **най-** выкарыстоўваецца для ўтварэння простаі формы найвышэйшай ступені параўнання прыметніка (далучаецца да простаі формы вышэйшай ступені параўнання): *найдаражэйшы, найласкавейшы.*

Некаторыя варыянты простых форм ступеней параўнання ад-розніваюцца па значэнні. Так, прыметнікі *малодшы, старшы* з'яўляюцца часткамі ў назвах пасадаў і званняў (*малодшы сяржант, старшы выкладчык*) і ў некаторых іншых выпадках (*малодшыя і старшыя класы, малодшая сястра*, але: *старэйшы брат*); пры ўказанні на ўзрост выкарыстоўваюцца формы *маладзейшы, старэйшы*.

12.3.4. Стылістычныя асаблівасці дублетных склонавых форм прыметнікаў. Прыметнікам (а таксама дзеепрыметнікам, парадкавым лічэбнікам) у мастацкім і публіцыстычным стылях уласцівы словаформы роднага склону адзіночнага ліку з двухскладовым канчаткам **-ое, -ае (-яе)**: *Бяру ў прыгаршні празрыстае вады – і сонца трапяткое ў руках* (П. Панчанка); *Каханая, мне трыццаць пяць – век вертуознае ігры! І я хачу цябе кахаць, струну выводзячы з імглы* (Л. Дранько-Майсюк).

У сучасных граматыках па беларускай мове словаформы на **-ое, -ае (-яе)** разглядаюцца як стылістычна маркіраваныя формы, характэрныя для тэкстаў гутарковага стылю і мовы мастацкай літаратуры (асабліва паэтычнай мовы).

Пытанні і заданні для самакантролю

1. Акрэсліце асноўныя асаблівасці выкарыстання прыметнікаў у розных функцыянальных стылях.
2. Якія стылістычныя адметнасці назіраюцца ў выкарыстанні поўных, кароткіх і ўсечаных форм прыметнікаў?
3. Раскажыце пра стылістычныя адметнасці ў выкарыстанні простых і складаных форм ступеней параўнання якасных прыметнікаў у розных функцыянальных стылях.
4. Чым выклікана варыянтнасць склонавых форм прыметнікаў? Прывядзіце прыклады склонавых форм, характэрных для тэкстаў гутарковага стылю і мастацкай літаратуры.

12.4. Стылістыка займенніка

Стылістычная характарыстыка займенніка прадугледжвае:

- 1) аналіз асаблівасцей выкарыстання займеннікаў у розных функцыянальных стылях;

2) апісанне стылістычных магчымасцей лексіка-граматычных разрадаў займеннікаў;

3) апісанне стылістычных магчымасцей катэгорыі ліку і варыянтных форм.

12.4.1. Выкарыстанне займеннікаў у розных стылях. Асабліва шырока займеннікі выкарыстоўваюцца ў гутарковым стылі. Гэта тлумачыцца тым, што для суразмоўцаў істотным з’яўляецца факт, паведамленне пра які можа афармляцца простымі, няпоўнымі, элептычнымі сказамі з шырокім выкарыстаннем мімікі, жэстаў, што, у сваю чаргу, надае маўленню непасрэднасць, эмацыянальнасць і экспрэсіўнасць. У гутарковым стылі сэнс паведамлення залежыць ад інтанацыі, актуалізатарам якой часцей за ўсё з’яўляецца менавіта займеннік. Таму займеннік – надзвычай прыдатны матэрыял пры арганізацыі кантакту паміж людзьмі.

У **кніжных стылях** займеннікі нейтральныя паводле стылістычнай афарбаванасці і ўжываюцца радзей, чым у гутарковым стылі.

12.4.2. Стылістычныя магчымасці лексіка-граматычных разрадаў займеннікаў, катэгорыі ліку і варыянтных форм. Стылістычныя ўласцівасці займеннікаў найбольш ярка выяўляюцца ў сінанімічных заменах асабовых і варыянтных форм прыналежных займеннікаў.

Асабовы займеннік **ты** ў гутарковым і мастацкім стылях нярэдка ўжываецца ў абагульнена-асабовым або няпэўна-асабовым значэнні, калі тое, пра што гаворыцца, можа адносіцца да любой асобы, да кожнага: *Па дарозе ты з кашом у лес шыбуеш ціха-чом* (Я. Колас). Таксама ў гутарковай мове і ў мове мастацкай літаратуры займеннік **ты** можа выкарыстоўвацца ў значэнні займенніка 3-й асобы: *Крапівою б каторага, каб ты сесці паўгода не мог!..* (Я. Брыль).

У гутарковым стылі займеннік **ён** можа ўжывацца ў значэнні займенніка **ты**, калі выказваецца пагарда да каго-небудзь: *Усе працуюць, а ён, бачыш, лынды б’е*.

У навуковым і публіцыстычным стылях замест займенніка **я** ўжываецца займеннік **мы**, каб падкрэсліць сумеснасць аўтара і чытача, лектара і аўдыторыі (т. зв. «аўтарскае мы», або «мы сціпласці»): *Цяпер мы спынімся на некаторых пытаннях, якія раней не асвятляліся ў друку*.

У гутарковым стылі, калі той, хто гаворыць, як бы аб'ядноўвае сябе са сваім суразмоўнікам, займеннік **мы** замест *ты (вы)* можа выкарыстоўвацца для выражэння спагадлівых або жартаўлівых ці іранічных адносін да каго-небудзь: «Ну, як мы сёння сябе адчуваем?» – *звярнуўся доктар да Андрэйкі; Ого, якія мы недаступныя. Дыплом атрымаў і заганарыўся...*

У афіцыйна-справавым стылі з мэтай падкрэсліць афіцыйны характар зносін у дачыненні да якой-небудзь асобы ўжываецца займеннік **Вы** (як правіла, пішацца з вялікай літары). Гэтым займеннікам выражаюцца таксама ветлівасць і павага да таго, да каго звяртаюцца (замест займенніка *ты*). Пры пачцівых адносінах да групы людзей у пісьмовай форме займеннік **Вы** (а таксама яго формы) пішацца з вялікай літары.

Прыналежныя прыметнікі **мой, мая** ў гутарковым стылі могуць выкарыстоўвацца са значэннем «*муж*», «*жонка*».

Сінанімічнымі з'яўляюцца формы прыметнікаў *маёй – мае, тваёй – твае, яго – ягоны, яе – ейны, сваёй – свае, наша – нашая, ваша – вашая, нашай – нашае, вашай – вашае, іх – іхні, наш – нашкі, гэты – гэны, ніхто – аніхто* і г. д. Першыя займеннікі кожнай пары ўжываюцца ва ўсіх стылях мовы і з'яўляюцца стылістычна нейтральнымі, а другія выкарыстоўваюцца ў гутарковым, мастацкім і публіцыстычным стылях, надаюць выказванню адценне непасрэднасці, размоўнасці.

У мастацкіх творах на гістарычную тэматыку сустракаюцца старажытныя формы займеннікаў, якія з асаблівай выразнасцю адцяняюць каларыт даўніны: *Князь, скрушліва схіліўшы галаву, маўчаў, а ён, баярын, выгаворваў: – ...Помніш, казалі табе: се не на добрае ёсць? (У. Арлоў).*

12.4.3. Асаблівасці ўжывання займеннікаў. Пры ўжыванні займеннікаў (асабліва займенніка *ён* у разнастайных родавых і лікавых формах) трэба захоўваць правіла: займеннік звычайна паказвае на бліжэйшы да яго (папярэдні) назоўнік таго самага роду і ліку; напрыклад: «*Дзіма паклаў руку пад матчыну галаву, прыўзняў яе [галаву – В. Р.], падлажыў пад плечы падушку*» (А. Якімовіч). Пры парушэнні гэтага правіла ўзнікае двухсэнсоўнасць: «*Калі пачалася навальніца, бабулька схавала галаву пад падушку і трымала яе да тае пары, пакуль яна не кончылася*». У газеце «Літаратура і мастацтва» пад загалоўкам «Звышчалавек» прыводзіўся ўрывак з ліста ў рэдакцыю: «*Бычкоў так кормяць даглядчыкі, каб да восені*

кожны з іх дасягнуў 300 кілаграмаў»; пад загалоўкам «Раскідваюць мужчын»: «Угнаенні на поле дастаўляюць мужчыны, дзе жанчыны адразу ж іх раскідваюць віламі». Падобныя памылкі на парушэнне лагічнай сувязі паміж займеннікам і назоўнікам, калі прыходзіцца задумвацца над тым, хто ж такі ён ці яна, сустракаюцца і ў мастацкіх, а таксама ў навуковых і публіцыстычных тэкстах.

Асабовыя займеннікі непажадана выкарыстоўваюць замест зборных назоўнікаў, якія маюць адзіночны лік, але ўказваюць на множнасць прадметаў (асоб): *Перадавікамі часта становіцца моладзь, бо яны неабыякавыя да лёсу аб'яднання людзі*. Назоўнік *моладзь* можна замяніць толькі займеннікам *яна*, а не *яны*. Лепш выкарыстаць у сказе канкрэтны назоўнік: *Перадавікамі часта становяцца маладыя людзі, бо яны неабыякавыя да лёсу аб'яднання*.

Памылкі могуць узнікаць пры ўжыванні зваротнага займенніка *сябе*: *Старшыня калгаса прапанаваў шафёру пад'ехаць да сябе* (да каго: старшыні або шафёра?). У падобных выпадках сказ неабходна перабудаваць так, каб ён не дапускаў двухсэнсоўнасці: *Старшыня калгаса прапанаваў шафёру пад'ехаць да праўлення*.

Аналагічная сітуацыя ўзнікае пры ўжыванні займенніка *свой*: *Прафесар напросіў асістэнта прачытаць свой рэферат* (не зразумела, чый рэферат: прафесара ці асістэнта). У тым выпадку, калі рэферат напісаў асістэнт, думку можна выразіць наступным чынам: *Прафесар напросіў, каб асістэнт прачытаў свой рэферат*. Калі ж рэферат напісаў прафесар, то сказ можа быць наступным: *Прафесар напросіў, каб асістэнт прачытаў яго рэферат*.

Калі ўказальны займеннік *гэты* можна суаднесці з некалькімі назоўнікамі папярэдняга выказвання, то ўзнікае незразумеласць: *Некаторыя студэнты прапускаюць заняткі, у выніку чаго група не можа выйсці ў пераможцы спаборніцтва і паехаць на фестываль. Аб гэтым нельга маўчаць*. Выпраўлены варыянт: *Нельга маўчаць аб тым, што некаторыя студэнты прапускаюць заняткі, у выніку чаго група не можа выйсці ў пераможцы спаборніцтва і паехаць на фестываль*.

Адмоўныя займеннікі *некага*, *нечага* не характэрныя для беларускай мовы, яны замяняюцца спалучэннямі *няма каго*, *няма чаго*: *Аб гэтым нечага* (праўка: *няма чаго*) *гаварыць*; *Больш чакаць некага* (праўка: *няма каго*). Нельга пакідаць без увагі і такія памылкі: *Дыхаць было няма чым* (праўка: *Не было чым дыхаць*).

Пытанні і заданні для самакантролю

1. Акрэсліце асноўныя асаблівасці выкарыстання займеннікаў у розных функцыянальных стылях.
2. Якія стылістычныя адметнасці назіраюцца ў выкарыстанні лексіка-граматычных разрадаў займеннікаў і катэгорыі ліку?
3. Прывядзіце прыклады варыянтных форм прыметнікаў, характэрных для тэкстаў гутарковага стылю і мовы мастацкай літаратуры.
4. Раскажыце пра асаблівасці выкарыстання асабовых займеннікаў, зваротнага займенніка *сябе*, прыналежага займенніка *свой*, указальных і адмоўных займеннікаў.

12.5. Стылістыка дзеяслова

З усіх часцін мовы дзеяслоў вылучаецца лінгвістамі як самая складаная і самая ёмістая. Дзеяслоў акумулюе велізарную патэнцыяльную сілу экспрэсіі, бо валодае шырокімі магчымасцямі апісання жыцця ў яе развіцці, руху.

Стылістычная характарыстыка дзеяслова прадугледжвае:

- 1) аналіз выкарыстання дзеясловаў і яго форм (дзеепрыметнікаў, дзеепрыслоўяў) у розных функцыянальных стылях;
- 2) стылістычную характарыстыку катэгорый ладу, часу, асобы і ліку дзеясловаў.

12.5.1. Выкарыстанне дзеясловаў у розных стылях. У афіцыйна-дзелавым стылі, які адрозніваецца ярка выяўленым іменным характарам маўлення, ужыванне дзеяслоўных форм зводзіцца да мінімуму. Перавага ў афіцыйна-дзелавым стылі апісальнага тыпу маўлення над апавяданнем і разважаннем вызначаюць яго статычнасць, выцясненне дзеяслоўных форм аддзеяслоўнымі назоўнікамі.

Навуковы стыль, якому ў цэлым таксама ўласцівы іменны тып маўлення, паўстае больш дзеяслоўным у параўнанні з афіцыйна-дзелавым. І хоць у навуковых тэкстах уласна апавяданне, падзейны план па аб'ёме нязначныя ў параўнанні з мастацкім маўленнем, але характарыстыка дзеянняў і працэсаў займае важнае месца.

Публіцыстычны стыль у параўнанні з іншымі кніжнымі стылямі валодае вялікімі магчымасцямі выкарыстання розных семантычных

груп дзеясловаў, хоць абмежаванні жанравага і тэматычнага характару стрымліваюць свабоду аўтарскага выбару.

Высокая частотнасць дзеясловаў уласціва мастацкаму маўленню; гэта сведчыць пра тое, што апавяданне займае ў мастацкіх тэкстах важнае месца.

12.5.2. Стылістычная характарыстыка катэгорый ладу, часу, асобы, ліку дзеясловаў. У гутарковым і мастацкім стылях шырока практыкуецца замена адной граматычнай формы дзеяслова другой з разнастайнымі стылістычнымі задачамі:

– абвесны лад ужываецца ў значэнні загаднага: *У 12.45 абавязкова прыйдзеш на семінар; Жыве Беларусь!*;

– умоўны лад ужываецца ў значэнні загаднага: *Пачытала б ты мне, дачушка;*

– цяперашні час ужываецца са значэннем будучага: *Летам едзем адпачываць;*

– прошлы час ужываецца са значэннем будучага: *Ну, я пайшла;*

– будучы час ужываецца са значэннем цяперашняга: *Памножым гэта на пяць. Атрымаем наступную колькасць;*

– будучы час ужываецца са значэннем прошлага: *Яна глядзела, глядзела, а потым як засмяецца;*

– 2-я асоба ўжываецца са значэннем 1-й: *Уваходзіш у краму – і выбіраеш!*;

– 1-я асоба мн. л. ужываецца са значэннем 2-й асобы адз. л.: *Ну, як здаём сесію?*;

– 3-я асоба адз. л. ужываецца са значэннем 2-й асобы адз. л.: *Ой, ідзе, нарэшыце!*

12.5.3. Дзеепрыметнік і дзеепрыслоўе як формы дзеяслова. Дзеепрыметнік – гэта неспрагальная форма дзеяслова, што абазначае прымету прадмета ці асобы паводле дзеяння: *падрыхтаваны рукапіс, рэкамендуемы да друку.*

Дзеепрыметнікі *незалежнага стану прошлага часу* ўтвараюцца ад асновы інфінітыва пры далучэнні да яе суфіксаў *-ш-*, *-ўш-*, *-л-*, а таксама канчаткаў прыметнікаў: *прынес-ці – прынёшы, прыляце-ць – прыляцеўшы, узмужне-ць – узмужнелы.*

Дзеепрыметнікі *незалежнага стану цяперашняга часу* ўтвараюцца ад асновы цяперашняга часу пры далучэнні да яе суфіксаў *-уч-*, *-юч-* (ад дзеясловаў I спр.), *-ач-*, *-яч-* (ад дзеясловаў II спр.), а таксама канчаткаў прыметнікаў: *руха-юць – рухаючыя сілы гісторыі, плану-юць – плануючыя органы.*

Дзеепрыметнікі *залежнага стану прошлага часу* ўтвараюцца ад асновы пераходных дзеясловаў закончанага трывання шляхам далучэння суфіксаў: *-н-, -ен-, -ан-, -т-* і канчаткаў прыметнікаў: *напісаны, абазрэты, раскіданы, засеяны, асветлены, накрышаны, пашыты*.

Дзеепрыметнікі *залежнага стану цяперашняга часу* ўтвараюцца ад асновы цяперашняга часу пераходных дзеясловаў незакончанага трывання пры дапамозе суфіксаў *-ем-, -ім-* і канчаткаў прыметнікаў: *кіру-юць – кіруемы, ствара-юць – ствараемы*.

У сучаснай беларускай мове найбольш пашыраныя і ўжывальныя дзеепрыметнікі прошлага часу незалежнага і залежнага стану з суфіксамі *-л-, -н-, -ан-, -ен-, -т-*: *пачарнелы, задуманы, вывучаны, прынесены, прышыты*. Дзеепрыметнікі прошлага часу незалежнага стану з суфіксам *-ш-, -ўш-* абмежаваны ва ўжыванні, пры магчымасці іх пажадана замяняць дзеепрыменікамі, што маюць суфікс *-л-*: *пажайцеўшая трава – пажайцелая трава, счарнеўшы снег – счарнелы снег, пачырванелыя рукі – пачырванелыя рукі, пераспеўшыя ягады – пераспелыя ягады*.

У сучаснай беларускай мове абмежавана выкарыстанне дзеепрыметнікаў з суфіксамі *-ач-, -яч-, -уч-, -юч-*. У значнай ступені гэта тлумачыцца тым, што яны па форме супадаюць з дзеепрыслоўямі і іх можна ўспрыняць двухсэнсава. Таму ў беларускай мове пазбягаюць ужывання дзеепрыметнікаў тыпу *пішучы, стукаючы, гаворачы*. Такія дзеепрыметнікі сустракаюцца пераважна ў навуковых працах і ў мове газет, як правіла, у складзе тэрмінаў.

Малаўжывальныя ў беларускай мове і дзеепрыметнікі з суфіксамі *-ем-, -ім-*. Зусім не характэрны для беларускай мовы зваротныя дзеепрыметнікі.

Дзеепрыслоўе – гэта нязменная форма дзеяслова, якая абазначае дадатковае дзеянне пры галоўным, выражаным дзеясловам-выказнікам: *Андрэй, пасядзеўшы, пайшоў на сцэну (П. Пестрак)*.

Дзеепрыслоўі незакончанага трывання ўтвараюцца ад дзеясловаў незакончанага трывання, а дзеепрыслоўі закончанага трывання – ад дзеясловаў закончанага трывання.

Дзеепрыслоўі незакончанага трывання ўтвараюцца ад асновы дзеясловаў цяперашняга часу I спражэння пры дапамозе суфікса *-учы- (-ючы-)*, а таксама ад дзеясловаў II спражэння пры

дапамозе суфікса **-ачы- (-ячы-)**: *пыв-уць – пыв-учы, спява-юць – спява-ючы, гавор-аць – гавор-ачы, воз-яць – воз-ячы*.

Дзеепрыслоўі закончанага трывання ўтвараюцца ці ад асновы інфінітыва, ці ад асновы прошлага часу пры дапамозе суфіксаў **-ўшы-** (пасля галосных), **-шы-** (пасля зычных): *перада-ць – перада-ўшы, сказа-ць – сказа-ўшы, прынес-ці – прынес-шы, скла-ў – скла-ўшы*.

У беларускай мове існуюць пэўныя правілы ўжывання дзеепрыслоўяў. У сказе дзеепрыслоўе і дзеяслоў-выказнік абазначаюць дзеянні адной асобы ці прадмета: *Церусіла поўнач людзям сны, пывучы висока над зямлёю (М. Лужанін)*. У гэтым сказе дзеяслоў-выказнік *церусіла* і дзеепрыслоўе *пывучы* абазначаюць дзеянне аднаго і таго ж прадмета – поўначы. Нельга ў адным сказе ўжываць дзеепрыслоўе і дзеяслоў-выказнік, што абазначаюць дзеянні розных асоб ці прадметаў. Гэта парушэнне літаратурнай нормы. Такія сказы няправільныя ў сэнсавых і стылявых адносінах: *Падыходзячы да вёскі, у нас сапсаваўся гадзіннік*. У гэтым сказе дзеяслоў-выказнік *сапсаваўся* адносіцца да дзейніка *гадзіннік*, а дзеепрыслоўе *падыходзячы* да гэтага дзейніка не адносіцца. Правільна пабудаваць гэты сказ трэба так: *Калі мы падыходзілі да вёскі, у нас сапсаваўся гадзіннік*.

У безасабовых сказах дзеепрыслоўе ўжываецца толькі тады, калі яно адносіцца да неазначальнай формы дзеяслова, г. зн. калі выказнік безасабовага сказа выражаецца спалучэннем безасабовага дзеяслова ці прэдыкатыўнага прыслоўя (*трэба, нельга, варта* і інш.) з інфінітывам: *Падводзячы вынікі работы за год, можна адзначыць несумненны прагрэс у вырашэнні многіх складаных пытанняў*. Калі ж у безасабовым сказе няма інфінітыва, дзеепрыслоўе ўжываць нельга: ~~*Прачытаўшы ўважліва аповяданне, мне здалося, што рэдактарскіх направак у ім няма; Падыходзячы да шкoly, мне стала цяплей*~~.

Пытанні і заданні для самакантролю

1. Акрэсліце асноўныя асаблівасці выкарыстання дзеясловаў у розных функцыянальных стылях.
2. Прыведзіце прыклады замены адной граматычнай формы дзеяслова другой са стылістычнымі мэтамі.
3. Якія дзеепрыметнікі найбольш пашыраны ў беларускай мове і ўжываюцца ва ўсіх стылях маўлення?

4. Выкарыстанне якіх дзеепрыметнікаў абмежавана навуковым і афіцыйна-дзелавым стылямі?

5. Раскажыце правіла пабудовы сказаў з дзеепрыслоўнымі зваротамі.

12.6. Стылістыка лічэбніка

Лічэбнік як часціна мовы, якая ўказвае на абстрактны лік, колькасць прадметаў і парадак іх пры лічэнні, знаходзіць шырокае прымяненне перш за ўсё ў кніжных стылях. У сілу сваёй семантычнай выключнасці лічэбнікі практычна не выкарыстоўваюцца ў метафарычным значэнні. За імі замацавалася рэпутацыя самай «сухой», пазбаўленай экспрэсіўнасці часціны мовы. І ўсё ж выключачь лічэбнік са складу стылістычных рэсурсаў немэтазгодна.

Стылістычная характарыстыка лічэбніка прадугледжвае:

1) стылістычны аналіз сінанімічных колькасна-іменных спалучэнняў;

2) характарыстыку варыянтных форм лічэбнікаў.

12.6.1. Сінанімія колькасна-іменных спалучэнняў. У сучаснай беларускай мове выкарыстоўваюцца розныя спосабы абазначэння колькасці, што з'яўляецца прычынай існавання колькасна-іменных спалучэнняў. Сярод іх вылучаюцца перш за ўсё спалучэнні са зборнымі і колькаснымі лічэбнікамі. Зборныя лічэбнікі маюць абмежаваную спалучальнасць з назоўнікамі і імкнуцца да вусна-гутарковай мовы; колькасныя ж лічэбнікі ўжываюцца без стылістычных абмежаванняў.

Зборныя лічэбнікі абазначаюць пэўную колькасць прадметаў як адно цэлае: *двое, абодва, абедзве, абое, трое, чацвёрта, пяцёра, шасцёра, сямёра, васьмёра, дзвяцера, дзясяцера*. Утвараюцца зборныя лічэбнікі ад асновы пэўнаколькасных лічэбнікаў з дапамогай суфіксаў *-ой-, -ёр-а, -ер-а*: *тры – трое, дзясць – дзясяцера*.

Зборныя лічэбнікі не маюць катэгорый роду і ліку. Яны ўжываюцца:

а) з назоўнікамі, што называюць маладых істот: *двое цялят, чацвёрта ягнят*;

б) з множналікавымі назоўнікамі: *трое сутак, двое акулераў*;

в) з назоўнікамі, якія называюць асоб мужчынскага полу: *пяцёра сяброў, васьмёра мужчын*;

г) з назоўнікамі людзі, дзеці, коні, свінні, гусі: *шасцёра дзяцей, сямёра гусей*;

д) з асабовымі займеннікамі *мы, вы, яны, усе*: *мы абое, усе дзвяцера*;

е) з субстантываванымі прыметнікамі: *трое дзяжурных, двое паляўнічых*.

Не спалучаюцца са зборнымі лічэбнікамі назоўнікі жаночага роду і неасабовыя назоўнікі мужчынскага роду: ~~*трое настаўніц запрошаны...*~~ (праўка: *тры настаўніцы*), ~~*заказалі двое сталюў*~~ (праўка: *два сталы*).

Могучь спалучацца як з колькаснымі, так і са зборнымі лічэбнікамі наступныя назоўнікі:

а) асабовыя назоўнікі мужчынскага роду: *два студэнты і двое студэнтаў*;

б) назвы маладых істот: *пяць цялят і пяцёра цялят*;

в) назоўнікі, якія маюць форму прыметнікаў (субстантываваныя): *тры ваенныя і трое ваенных*.

Перавага аддаецца колькаснаму лічэбніку пры спалучэнні з асобамі высокага службовага становішча: *тры міністры*, а не *трое міністраў*.

Множналікавыя назоўнікі маюць наступныя спалучальныя асаблівасці:

а) дапускаецца спалучэнне са зборнымі лічэбнікамі *двое, трое, чацвёрэ*; не дапускаецца – з колькаснымі *два, тры, чатыры*: *двое шчыпцоў, трое варот* (два ці дзве шчыпцы, тры вароты – памылковыя выразы);

б) дапускаецца спалучэнне паралельна са зборнымі лічэбнікамі *пяцёра – дзясцера* і колькаснымі *пяць – дзесяць*: *пяць нажніц і пяцёра нажніц*;

в) дапускаецца спалучэнне толькі з колькаснымі лічэбнікамі ад адзінаццаці і больш (акрамя састаўных, якія заканчваюцца на *два, тры, чатыры*): *сямнаццаць абцугоў, дзевяноста дзевяць сутак*;

г) у выпадку неабходнасці спалучэння з састаўнымі лічэбнікамі, якія заканчваюцца на *два, тры, чатыры* (нельга: *трыццаць тры сані*), выкарыстоўваюцца апісальныя выразы са словамі *у колькасці, на працягу*: ~~*Вынісаць са склада для рамонтных работ 43 абцугі*~~; праўка: *Вынісаць са склада для рамонтных работ абцугі*

ў колькасці сарака трох; ~~Дождж цягнуўся 22 суткі~~; праўка: *Дождж цягнуўся 22 дні і ночы або Дождж ішоў на працягу дваццаці двух сутак.*

Не лепшыя варыянты праўкі атрымліваюцца пры выкарыстанні слова *штука*: *Прададзена дваццаць чатыры штукі акулараў*; больш прымальны варыянт: *Прададзены акулары ў колькасці дваццаці чатырох.*

Зборныя лічэбнікі могуць выкарыстоўвацца пры лічэнні прадметаў парамі, а колькасныя – пры ўказанні на адзінкавыя прадметы: *двое туфляў* (дзве пары), *два туфлі* (дзве адзінкі).

Толькі зборныя лічэбнікі ўжываюцца з асабовымі займеннікамі: *Іх было трое* (нельга: тры); *Адказалі нам пяцёрым* (нельга: пяці).

Лічэбнік *абодва* спалучаецца з адушаўлёнымі і неадушаўлёнымі назоўнікамі мужчынскага або ніякага роду, *абедзве* – з адушаўлёнымі і неадушаўлёнымі назоўнікамі жаночага роду: *абодва студэнты, абодва практыкаванні, абедзве студэнткі, абедзве лініі*. Для абазначэння асоб і мужчынскага, і жаночага полу ўжываецца лічэбнік *абое*: *За выкананне плана адказвае абое* (г. зн. ён і яна).

12.6.2. Стылістычная характарыстыка варыянтных форм лічэбнікаў. Ужыванне лічэбнікаў нярэдка выклікае цяжкасці. Як правіла, сустракаюцца памылкі ў скланенні лічэбнікаў, ва ўжыванні склонавых форм назоўнікаў у колькасна-іменных спалучэннях.

Характэрнай рысай гутарковай мовы стала нескланяльнасць складаных і састаўных лічэбнікаў: сустрэча з 5574 байцамі звычайна чытаецца так з *пяць тысяч пяцсот сямюдзесяціу чатырма байцамі* (трэба: з пяціу тысячамі пяціустамі сямюдзесяціу чатырма байцамі).

У гутарковым маўленні састаўныя парадкавыя лічэбнікі таксама часта скланяюцца няправільна. Нярэдка можна пачуць у *тысячу дзевяцсот сорок пятым годзе* замест у *тысяча дзевяцсот сорок пятым годзе*; *пасля двухтысяча дзясятага года* замест *пасля дзве тысячы дзясятага года* (паколькі ў састаўных парадкавых лічэбніках скланяецца толькі апошні кампанент).

Колькасныя лічэбнікі *два, тры, чатыры* (і састаўныя, якія заканчваюцца на *два, тры, чатыры*) у назоўным і вінавальным склонах патрабуюць ужывання назоўнікаў, залежных прыметнікаў, парадкавых лічэбнікаў і займеннікаў у форме **назоўнага склону множнага ліку**: *чатыры метры, дваццаць тры хворыя,*

трыццаць два вучні, сорак чатыры ачкі; тры першыя класы, дзве паўгадавыя справаздачы, пяцьдзясят тры дарожна-транспартныя здарэнні. У беларускай мове на гэта патрабаванне не ўплывае род залежных назоўнікаў: *тры новыя сталы і тры новыя парты.*

Пасля колькасных лічэбнікаў ад *пяці* і больш (акрамя састаўных, якія заканчваюцца на *два, тры, чатыры*) залежныя словы ставяцца ў **родным склоне множнага ліку**: *восем пройдзеных этапаў, пятнаццаць ампер, восемдзясят пяць рабочых.*

Дробавыя лічэбнікі абазначаюць частку адзінкі або цэлы лік і частку адзінкі: *дзве трэція; пяць цэлых і дзевяць сотых.* Асабліва сцю дробавых лічэбнікаў з'яўляецца іх здольнасць спалучацца з рэчыўнымі і зборнымі назоўнікамі: *тры пятыя насельніцтва; адна восьмая даходаў.* Паводле структуры дробавыя лічэбнікі састаўныя. Яны ўтвараюцца з пэўнаколькаснага лічэбніка ў лічбіку і парадкавага лічэбніка ў назоўніку: *чатыры пятнаццатыя; дваццаць сотых.* Калі лічэбнікі выражаюць цэлы лік і частку цэлага, то пасля назвы цэлага ліку ўжываюцца злучнік *і* або прыметнік *цэлы*, а потым дробавы лічэбнік: *тры і пяць дзясятых; восем і тры сёмыя; тры цэлыя і пяць дзясятых; восем цэлых і тры сёмыя.* Пры абазначэнні дзесятковых дробаў выкарыстоўваецца спалучэнне *нуль цэлых*: *нуль цэлых і тры дзясятыя; нуль цэлых і восем сотых.*

Важна запомніць, што пры дробавых лічэбніках кіруемы назоўнік не павінен змяняцца пры скланенні колькасна-іменнага спалучэння: *адна дзясятая секунды, пяць і тры дзясятыя секунды; ад адной дзясятай секунды, да сямі дзясятых секунды* і г. д. Аднак нярэдка можна назіраць няправільнае ўжыванне форм назоўніка ў такіх, напрыклад, спалучэннях, як *на 126,7 працэнтаў, за 40,0 секунд* (правільна: *на 126,7 працэнта; за 40,0 секунды*).

Сярод дробавых лічэбнікаў выдзяляюцца словы ***паўтара, паўтары***, якія абазначаюць колькасць, што складаецца з цэлага і яго палавіны. Лічэбнік *паўтара* ўжываецца пры назоўніках мужчынскага і ніякага роду, *паўтары* – пры назоўніках жаночага роду: *паўтара года, паўтара вядра, паўтары тоны.*

Такім чынам, лічэбнік як часціна мовы адрозніваецца разнастайнасцю сінанімічных форм і стылістычных варыянтаў, якія за слугоўваюць пільнай увагі ў плане папярэджання марфалагастылістычных памылак.

Пытанні і заданні для самакантролю

1. Якія стылістычныя абмежаванні ёсць ва ўжыванні зборных лічэбнікаў?

2. Якія ненарматыўныя формы лічэбнікаў патрабуюць абавязковага выпраўлення пры літаратурным рэдагаванні?

ПРАКТЫЧНЫЯ ЗАДАННІ

Заданне 1. Вызначце, якое слова ў кожнай пары з'яўляецца нарматыўным, а якое – стылістычна маркіраваным.

Бакенбард – бакенбарда; банкнот – банкнота; батфорт – батфор-та; вальер – вальера; жэлацін – жэлаціна; жыраф – жырафа; зал – зала; клавіш – клавіша; кліпс – кліпса; лангуст – лангуста; мангуст – мангуста; манжэт – манжэта; перыфраз – перыфраза; плацкарт – плацкарта; спазм – спазма; туфель – туфля; эпалет – эпалета.

Заданне 2. Падбярыце да назоўнікаў дапасаваныя азначэнні. Запішыце словазлучэнні.

Вадэвіль, шаль, сажань, фальш, туфель(-ля?), гусь, макарон(-а?), рукапіс, яблык, запіс, рамонак, дзіця, Тбілісі, алібі, прафесар (Ма-слава), ампула, маэстра, марабу, манпансье, пано, Антарыя, Місісіпі, Ай-Петры, перапіс, накіп, зебу, брыво, пыл, дроб, жывапіс, насып, П'ер Рышар, ААН, сабака, дацэнт Багданава, турнэ, летапіс, ківі, рэзюмэ, Элен, Дэлі, Гобі, Лімбапо, кава, какава, распач.

Заданне 3. Вызначце род наступных назоўнікаў.

Слуга, цёзка, гуляка, стараста, суддзя, тамада, малайчына; засень, верф, какава, давер, жаль, вятрыска, ручышча, насішча, галасішча, зубішча, гарышча; Саша, Валя, Валера, ціхоня, сведка, соня, гарэза, падпявала, задзіра, шашкі, пюрэ, сапрана, боль, таксі.

Заданне 4. Устаўце замест кропак словы беспарадак/беспарадкі, парадак/парадкі.

1) У пакоі быў ...: усе рэчы раскіданыя; 2) На вуліцах горада пачаліся ...; 3) У цябе на стале вечны ...; 4) У іх доме заўсёды чыста, заўсёды ...; 5) На працы ў нас цяпер новыя

Заданне 5. Устаўце замест кропак словы *выбар/выбары*.

1) У краме вялікі (-ія) ... падарункаў да Новага года; 2) Раз у чатыры гады праводзіцца (-яцца) ... у парламент; 3) Бацькі хацелі

дапамагчы сыну ў ... спецыяльнасці; 4) Кожны студэнт займаецца ў якім-небудзь семінары па

Заданне 6. Знайдзіце ў сказах форму былога клічнага скло-ну. Патлумачце, які характар яна надае прыведзеным выказванням (зняважлівы, прастамоўна-фамільярны, падкрэслена ветлівы, паэтычна ўзнёслы ці інш.).

1) Дзякуй, хлопча, за ўвагу, Надта рады, мой каток! (*Я. Колас*); 2) А гэта ж, вяльможны пане, ваш новы ляснік, той самы Шэмет, што на мінулым тыдні парубшчыка з выкручанымі рукамі ў маёнтак прывёў (*М. Лобан*); 3) Ці табе не шкода, браце, родных ніў, тых лугоў, той сенажаці, што касіў? (*Л. Геніюш*); 4) Лесе мой пількаўскі, лесе! Што расшумеўся ты сёння, быццам паведаміць нешта мне незвычайнае хочаш (*М. Танк*); 5) Да багацця бяжыш, чалавеча, і не думаеш ты, нябога, што цябе даганяе галеча, а яна не пакіне нічога (*Р. Барадулін*).

Заданне 7. Паразважайце пра нарматыўнасць ужывання выдзеленых форм прыметнікаў у наступных урыўках.

1) Хто **рус**, хто **рыж** – нясі свой крыж. Здаровы ці хворы – пішы свае творы (*Л. Дайнека*); 2) Будзе радасна нам і светла піць нагбом з маладых крыніц азанованае паветра, **навальнічнейшае** з навальніц (*М. Лужанін*); 3) Пахаваў я бацьку, Нёман, тут на беразе тваім. Знаю, ты таксама плакаў, не было **бліжэй** сяброў (*М. Малаўка*); 4) Не філасофствуй багата. Жыццё **грубей** і **прасцей**. Жыццё – пастаянная страта зубоў, валасоў і надзей (*Л. Дайнека*); 5) Скрозь на буслянках завеі штодня Белыя селянца. Зябне ў **журблівых** садах цішыня, сум следам сцелецца (*А. Пісарык*); 6) Не будзь век кароткі-кароткі, **даўжэй** будзь і лет і зім... (*А. Лойка*); 7) Мінецца ўсё: пустая слава, мода, і застанеца толькі сэнс адзін тых слоў, каторым **саладзей** ад мёду банкетнага быў палявы палын (*А. Куляшоў*); 8) Вы не хварэйце толькі на зазнайства – **страшнейшую** хваробу ўсіх вякоў (*Ю. Свірка*); 9) Людское сэрца адчуваць, каб зрухі **самыя танчэйшыя** сваёй душой расшыфраваць (*Ю. Свірка*); 10) Не **бядней** мы за славуця еўропы, – проста надта заклапочаны народ... Нам баляць усе патравы і патопы, і шкадуем мы сябе на ўсякі зброд (*Е. Лось*).

Заданне 8. У сказах адзначце экспрэсіўна-стылістычныя асаблівасці субстантывавальных прыналежных займеннікаў.

1) Зараз павінен мой вярнуцца, дык скажы, што мы з Волькаю ў Дымаўку пайшлі (*К. Краніва*); 2) Мая ездзіла на тым тыдні ў

Мінск (*Я. Брыль*); 3) Куды ж ваш паехаў? (*А. Куляшоў*); 4) «Хто ты гэтка?» – «Свой, тутэйшы» (*Я. Купала*); 5) Я на пошце з жанчынай спаткаўся, і не выпадкова прынёс ёй адказы: свая ад свайго не ўцякла (*А. Куляшоў*).

Заданне 9. Прааналізуйце нарматыўнасць ужывання выдзеленых форм прыналежных займеннікаў.

1) Зеленюка ўжо не было. У **ягоным** пакоі непрыметна кінулася ў вочы халоднае бязладдзе (*А. Зарэцкі*); 2) Струны на скрыпачцы – яшчэ не ўсё, каб можна ад **ейных** песень аж плакаць (*В. Карамзаў*); 3) Сярод нас, хлопцаў, былі і дзяўчаты. **Іхняй** смеласці і рашучасці можна было зайздросціць (*з газеты*); 4) А людзі? Ведама як людзі, як кожны **наскі** чалавек (*Я. Купала*); 5) Казённыя вочы, звярыны гогат, пякельны лямант **іхняй** музыкі ... **іхняй** – толькі фашысцкай (*Я. Брыль*).

Заданне 10. Адзначце маўленчыя недахопы, якія ўзніклі ў выніку няправільнага ўжывання займеннікаў; выпраўце сказы.

1) Раней у музеі былі выстаўлены чучалы дыназаўраў, якія загінулі ў час вайны; 2) Прызнанне і поспех не перашкодзілі Мікалаю ў сваім выступленні заявіць аб сваёй нязменнай удзячнасці свайму настаўніку; 3) Калі ва ўніверсітэт прыходзіць моладзь, мы пераконваемся, наколькі розны ўзровень іх падрыхтоўкі; 4) У гэты дзень Клімовіч вывеў Джэка на прагулку з усімі сваімі медалямі; 5) У выхаваўчай працы трэба ўлічваць усю разнастайнасць запатрабаванняў новага пакалення і ў адпаведнасці з гэтым праводзіць выхаваўчую працу, уцягваць яго ў актыўную грамадска-палітычную дзейнасць; 6) Маці загадала сыну наліць сабе чаю; 7) Гаспадыня прапанавала жыхарам прайсці ў свой пакой; 8) Бацька сказаў дачцэ запрасіць яе сябровак да сябе; 9) Пісьменнік паказаў вобраз маці ў сваім развіцці; 10) Аўдыторыя прасіла паэта прачытаць яшчэ раз свой лепшы верш.

Заданне 11. Перакладзіце словазлучэнні і сказы з рускай мовы на беларускую. Адзначце розніцу ва ўжыванні некаторых займеннікаў у рускай і беларускай мовах.

Не от кого было получать письма; некому больше писать; больше ждать некого; выехать не на чем; некому выступить; не с кем поговорить; кое-кто из участников; сообщить кое-какие новости; успел кое с кем познакомиться и кое с кем переговорить; я кое-кого из вас, кажется, знаю; пусть приходит кто угодно.

Заданне 12. Адзначце выпадкі ўжывання адной формы асобы ці ладу дзеяслова замест другой. Адкажыце, якімі стылістычнымі мэтамі выклікана такая замена.

1) І як гэта вам падабаецца: ён яшчэ спрачаецца!; 2) Ну, як мы адпачываем?; 3) Ого, вось як мы сябе паводзім!; 4) Табе б адпачыць трохі гэтым летам; 5) Вам бы наведаць яго ў нядзелю; 6) Сядзіш, бывала, і думаеш, што жыццё ляціць; 7) Мы правялі даследаванне і прыйшлі да наступных высноў; 8) Мы, Мікалай Другі, загадалі пачаць бітву; 9) Устанеш, бывала, раніцай і пабяжыш на рэчку; 10) «Як нашы справы?» – «Стараемся, працуем».

Заданне 13. Перакладзіце словазлучэнні на беларускую мову.

Образующаяся соль; рассматриваемый опыт; невыполненный план; растущие расходы; понесённые издержки; налогооблагаемая прибыль; статья, содержащая результаты исследования; отображаемая информация; широко использующийся метод; программа, производящая действия, несанкционированные пользователем; водорастворимые жидкости, не замерзающие при низких температурах; обезжиренная печатная краска; устройство, передающее печатную краску на печатную форму; бумага с водостойким покрытием, содержащая ингибиторы коррозии и предназначенная для защиты металлических изделий от атмосферной коррозии.

Заданне 14. Знайдзіце памылкі ў выкарыстанні дзеепрыслоўяў. Перабудуйце сказы і запішыце іх.

1) Займаючыся ў секцыі, у хлопчыка заставалася мала часу; 2) Разважаючы такім чынам, паступова адпадалі розныя варыянты; 3) Я думаю, што, скончыўшы інстытут, мая мара збудзецца; 4) Слухаючы гэтыя паведамленні, мяне ўвесь час не адпускала адна думка; 5) Так, рыхтуючыся да паходу, праходзілі дні; 6) Рухаючы валік ў розных напрамках, лак раўнамерна размяркоўваецца па паверхні; 7) Яшчэ знаходзячыся ў камфартэльным вагоне, турыстаў па радыё знаёмяць з горадам, яго гістарычнымі і архітэктурнымі помнікамі; 8) Рыхтуючыся да вясенне-летняга сезона, у красавіку і траўні высаджваецца 850 000 кветак; 9) Даведаўшыся пра смерць паэта, Варвара Аляксандраўна так і не змагла акрыяць ад удару, хоць і пражыла яшчэ 10 гадоў, памёршы ва ўзросце трыццаці шасці гадоў; 10) Вызначыўшы гэтыя велічыні з астранамічных і геадэзічных назіранняў, на аснове формул выводзіцца ціск Зямлі.

Заданне 15. Дайце ацэнку ўжывання ў сказах зборных і колькасных лічэбнікаў; пры неабходнасці зрабіце замены колькасных лічэбнікаў на зборныя ці наадварот.

1) Чацвярым балерынам прапанавалі ўдзельнічаць у конкурсе; 2) Пакуль брыгада ўкамплектавана цалкам, але ў бліжэйшы час трое сыходзяць у дэкрэт, і працаваць стане цяжэй; 3) Падыдзем бліжэй да гэтых траіх студэнтаў, паслухаем, што яны гавораць; 4) Гэтыя дзвесце метраў, якія раздзяляюць абодва інстытуты, навучальны і даследчы, пераадолець не так і цяжка; 5) Мы з кампазітарам заўважылі, што ў абодвух песнях прыпеў амаль аднолькавы; 6) Над гэтай тэмай працуе пяцёра навуковых супрацоўнікаў, аб выніках яны дакладуць на нарадзе; 7) Дзякуючы рацыяналізацыі на новай лініі зараз занята замест семярых толькі пяць чалавек; 8) Час існавання ў космасе другога спадарожніка – 93 сутак; 9) Марыя Іванаўна скончыла двое спецыяльных курсаў; 10) Так і памерлі абое – бацька і сын, – не памірыўшыся.

Заданне 16. Раскрыйце дужкі, выбраўшы правільны варыянт; растлумачце свой выбар.

1) Радасна сустрэліся пасля доўгага расстання (два сябры – двое сяброў); 2) Добрыя людзі ўсынавілі (тры сіраты – трое сірот – траіх сірот); 3) У сям’і старога паляўнічага было (чатыры сыны – чацвёра сыноў); Усе (чатыры – чацвёра) таксама выдатныя паляўнічыя; 4) Іх (пяць – пяцёра) вучаніц харэаграфічнага вучылішча; 5) Бура не сціхала на працягу (трох – траіх) сутак.

Заданне 17. Знайдзіце памылкі ва ўжыванні колькасных лічэбнікаў (няправільнае скланенне, памылка ў выбары склонавых форм назоўніка ў колькасна-іменным спалучэнні, нематываванае адмаўленне ад скланення лічэбніка і інш.); адрэдагуйце сказы.

1) У мітыngu ўдзельнічала больш за 4,5 тысячы гараджан; 2) Пасля індэксацыі выдаткі выраслі да 12,5 трыльёнаў рублёў у месяц, а даходы не перавысілі 10,4 трыльёнаў; 3) Адміністрацыя абяцае завяршыць будаўніцтва трасы к 25 снежню; 4) Рамонт пла-навалі завяршыць да 1 красавіка двухтысяча дваццатага года; 5) Такая аплата працы дазваляецца пры ўмове, што агульная сума не перавышае трыста тысяч рублёў; 6) На лінейцы было тры першых класа; 7) Ужывайце штодня хоць бы 4 прадукта, багатых на біяфлаваноіды; 8) Рост дзяўчыны быў каля сто шэсцьдзясят трох сантыметраў; 9) Запасы гліны дазваляюць павялічыць вытворчасць у два з паловай раза; 10) Намінальная налічаная сярднямесячная зароботная плата склала 360,5 долараў ЗША.

13. СІНТАКСІЧНАЯ СТЫЛІСТЫКА

13.1. Прадмет і задачы сінтаксічнай стылістыкі

Сінтаксічная стылістыка – гэта лінгвістычная дысцыпліна, якая вывучае стылістычныя рэсурсы сінтаксісу. У цэнтры ўвагі сінтаксічнай стылістыкі функцыянальна-стылістычныя і экспрэсіўна-стылістычныя асаблівасці сінтаксічных канструкцый рознай будовы. Пры гэтым пад функцыянальна-стылістычнымі асаблівасцямі разумеецца замацаванасць сінтаксічных канструкцый за пэўнымі функцыянальнымі стылямі, а пад экспрэсіўна-стылістычнымі асаблівасцямі маюцца на ўвазе магчымасці разнастайных сінтаксічных канструкцый выражаць тонкія адценні зместу, перадаваць аўтарскія адносіны да сказанага, надаваць экспрэсіўную афарбоўку маўленню, вылучаць асобныя часткі выказвання.

Вельмі важны аспект сінтаксічнай стылістыкі – ацэнка дарэчнасці выкарыстання тых ці іншых сінтаксічных канструкцый у тэкстах пэўнага стылю, пры гэтым у цэнтры ўвагі знаходзіцца т. зв. *сінтаксічная сінанімія*.

Асноўныя задачы сінтаксічнай стылістыкі:

- выяўленне семантычных і стылістычных адрозненняў паміж варыянтнымі формамі, звязанымі з кіраваннем;
- даследаванне стылістычнага выкарыстання парадку слоў;
- ацэнка функцыянальна-стылістычнай замацаванасці разнастайных структурных тыпаў сказаў;
- апісанне стылістычных асаблівасцей выкарыстання аднародных членаў, пабочных і ўстаўных канструкцый, звароткаў, разнастайных спосабаў перадачы чужога маўлення;
- стылістычная ацэнка паралельных сінтаксічных канструкцый;
- аналіз сінтаксічных прыёмаў стварэння экспрэсіўнасці тэксту.

Пытанні і заданні для самакантролю

1. Што з'яўляецца прадметам вывучэння сінтаксічнай стылістыкі?
2. У чым заключаюцца асноўныя задачы сінтаксічнай стылістыкі?

13.2. Сінаніміка словазлучэнняў

У сінанімічнай функцыі ў беларускай мове выступаюць многія канструкцыі. Розніца паміж імі можа мець функцыянальна-стылістычны характар, а можа быць звязана з сэнсавымі адценнямі.

Функцыянальна-стылістычныя адрозненні дэманструюць наступныя канструкцыі:

быць (стаць, застацца, абраць) + наз. у Т. скл.: <i>быць пастухом</i> (нейтр.)	быць (стаць, застацца, абраць) + за + наз. у В. скл.: <i>быць за пастуха</i> (разм.)
забыць (забыцца) + пра + наз. у В. скл.: <i>забыўся пра хваробу</i> (нейтр.)	забыць (забыцца) + на + наз. у В. скл.: <i>забыўся на хваробу</i> (разм.)
даць (узяць, папрасіць) + наз. у В. скл.: <i>дайце веласіпед</i> (нейтр.)	даць (узяць, папрасіць) + наз. у Р. скл.: <i>дайце веласіпеда</i> (разм.)
назоўнік + назоўнік роднага склону (родны прыналежнасці): <i>спадчына Купалы і Коласа</i> (кніжн.)	прыналежны прыметнік + наз. у Р. скл.: <i>Купалавы і Коласавы творы</i> (разм.)

Прыназоўнікі **аб** і **пра** сінанімічныя ў многіх выпадках, адрозніваюцца ўжываннем. Прыназоўнік **аб** пераважае ў тэкстах навуковага і афіцыйна-справавога стылю, **пра** ўжываецца ва ўсіх стылях. Аднак стандарт афіцыйна-справавога стылю не дапускае варыянтнасці пры афармленні загатоўкаў дакументаў (загад, акт, пісьмо) або парадку дня ў пратаколах, дзе выкарыстоўваецца толькі прыназоўнік **аб**: *Аб зацвярджэнні каштарыса; Аб правярцы расходавання фінансавых сродкаў; Аб працягу рамонту станцыі*. У саміх тэкстах таксама пераважае прыназоўнік **аб**, які можа замяняцца на **пра** ў выпадку немілагучнасці: *аб абароце наркотыкаў – пра абарот наркотыкаў, аб абавязках – пра абавязкі*, але ў назве: *Закон «Аб абароне»*.

Прыназоўнік **з-за** (указвае на прычыну, якая перашкаджае ажыццяўленню чаго-небудзь) нельга замяняць на прыназоўнік

дзякуючы (указвае на прычыну, якая садзейнічае ажыццяўленню чаго-небудзь). Нельга: *Дзякуючы моцным дажджам, нельга нарыхтаваць якасныя кармы*, праўка: *З-за моцных дажджоў нельга нарыхтаваць якасныя кармы*. Таксама нельга замяняць прыназоўнік **дзякуючы** на прыназоўнік **за кошт** (яго значэнне ‘выкарыстоўваючы што-небудзь для якой-небудзь мэты’): *Якасць прадукцыі фірмы палепшылася за кошт укаранення сучасных тэхналогій*; праўка: *Якасць прадукцыі фірмы палепшылася дзякуючы ўкараненню сучасных тэхналогій*.

Асобнай гаворкі заслугоўваюць словазлучэнні з прыназоўнікамі **у (ў)** і **на**. Калі трэба абазначыць месца ўнутры чаго-небудзь, то ўжываецца прыназоўнік **у**, калі ж маецца на ўвазе месца на паверхні чаго-небудзь – прыназоўнік **на**. Звычайна прыназоўнік **на** ўжываецца і ў тых выпадках, калі гутарка ідзе пра тое, што адбываецца ў тым ці іншым месцы: *быў на вечары, на нарадзе, на канцэрце, на лекцыі, на семінары* і г. д.

Часта ўжыванне прыназоўнікаў **у** і **на** тлумачыцца толькі традыцыяй або захоўваецца па аналогіі. Правільна будзе сказаць: *вучыцца на 5-м курсе, на філалагічным факультэце, працаваць на заводзе, паехаць на Каўказ, на Украіну і вучыцца ў 5-м класе, ва ўніверсітэце, працаваць у рэдакцыі, прыехаць у Беларусь* (у паэтычнай мове ўжываецца таксама *на Беларусь*), *у Крым*.

Пры назвах дзяржаў, абласцей, гарадоў, сёл ужываецца прыназоўнік **у**: *у Германіі, у Кітаі, у Мінску, у Сібіры, у Гомельскай вобласці* (але: *на Гомельшчыне*), *у Данбасе* (але: *на Палессі*).

Пры назвах горнай мясцовасці ўжываецца прыназоўнік **на**: *на Каўказе, на Урале, на Паміры*, аднак пры тых назвах, якія маюць формы множнага ліку, выкарыстоўваецца прыназоўнік **у**: *у Альпах, у Гімалаях, у Кардыльерах, у Татрах, у Кодрах* (параўн. таксама: *у гарах Паміра, у гарах Цянь-Шаня*).

Назвы ўстаноў і іх аддзелаў часцей спалучаюцца з прыназоўнікамі **у**: *іду ў міністэрства, у міліцыю, у касу, у планавы сектар, у аддзел навукі*. Назвы прадпрыемстваў звязваюцца з прыназоўнікамі **на**: *на фабрыцы, на заводзе, на камбінаце, на шахце*, але: *у майстэрні, у цэху*. Некаторыя спалучэнні з прыназоўнікамі **на** характэрны для размоўна-прафесійнага ўжывання: *служу на флоце, працую на радыё, на кінастудыі* і г. д.

Пытанні і заданні для самакантролю

1. Прывядзіце прыклады сінанімічных словазлучэнняў, розніца паміж якімі мае функцыянальна-стылістычны характар.
2. Прывядзіце прыклады сінанімічных словазлучэнняў, розніца паміж якімі звязана з сэнсавымі адценнямі.
3. Як у словазлучэннях праяўляецца спецыфіка беларускай мовы ў параўнанні з рускай?

13.3. Стылістычнае значэнне парадку слоў

Парадак слоў у сказе можа мець стылістычнае значэнне, звязанае з дадатковымі сэнсавымі і экспрэсіўнымі адценнямі.

У беларускай мове, нягледзячы на значную свабоду парадку слоў, кожны член сказа мае звычайнае, уласцівае яму месца, якое вызначаецца структурай або тыпам сказа, сродкам сінтаксічнага выражэння гэтага члена, месцам сярод іншых слоў, што непасрэдна звязаны з ім, а таксама прыналежнасцю да пэўнага стылю.

На гэтай падставе адрозніваюць **прамы (звычайны) парадак слоў** і **адваротны**. Першы характэрны для навуковага і публіцыстычнага стыляў, другі часцей сустракаецца ў размоўным і мастацкім стылях. Пры адваротным парадку слоў найбольшы акцэнт прыпадае на той член сказа, які выносіцца ў пачатак або, наадварот, ставіцца ў канцы, параўн.: *Пісьменнік напісаў цікавую кнігу* (прамы парадак); *Цікавую пісьменнік напісаў кнігу* (інверсія); *Кнігу пісьменнік напісаў цікавую* (інверсія).

Да прыкладу, у сказах з прамым парадкам слоў прыметнік-азначэнне ставіцца перад назоўнікам, да якога дапасуецца: *Зялёныя кветачкі павыбіваліся ўжо на снег скрозь сухія выцвіўшыя лісці, і прынадныя пахі разлівала ў наветры маладая чаромха* (Я. Колас). Азначэнне, якое пастаўлена пасля азначаемага слова, успрымаецца як рэзка падкрэсленае: *Сачу за светам глухім, заваконным, за каркам бычыным і рылам суконным* (П. Панчанка).

Назоўнік-дапаўненне пры прамым парадку слоў стаіць пасля слова, якое ім кіруе: *На нашым прадпрыемстве разгарнулася барацьба за рэжым эканоміі*. Інверсія кіруемага слова выдзяляе, падкрэслівае яго: *Радзіме служыць салдат; Дачку маці выпраўляла*.

Акалічнасці часу і месца звычайна стаяць перад словам, ад якога залежаць. Часта імі пачынаецца сказ: *Учора ў нашай школе адбылася сустрэча з перадавікамі вытворчасці горада*. Постпазіцыя акалічнасці часу і месца садзейнічае іх сэнсаваму выдзяленню: *Ён прыехаў з камандзіроўкі ўчора; Інжынер прыехаў у вёску*.

Акалічнасць спосабу дзеяння звычайна стаіць перад дзеясловам, да якога адносіцца: *Ён выразна паглядзеў на таварыша*. Калі акалічнасць спосабу дзеяння стаіць пасля дзеяслова-выказніка, то яна мацней падкрэсліваецца: *Навальніца насоўвалася павольна, ды станоўка і настырна. Аголеныя дрэвы шумелі глуха, надрыўна (Я. Колас)*.

Акалічнасці прычыны і мэты менш выдзяляюцца ў прэпазітыўным становішчы, параўн.: *Ад злосці ён не мог вымавіць і слова і Ён не мог вымавіць і слова ад злосці; Для дасягнення пастаўленай мэты трэба прыкласці шмат намаганняў і Трэба прыкласці шмат намаганняў для дасягнення пастаўленай мэты*.

Такім чынам, дакладнасць і яснасць маўлення ў значнай меры залежаць ад правільнага выбару парадку слоў у сказе.

Пытанні і заданні для самакантролю

1. Які парадак слоў называецца прамым, а які адваротным?
2. У якіх функцыянальных стылях часцей сустракаецца адваротны парадак слоў?

13.4. Каардынацыя дзейніка і выказніка

Сучасныя аўтары, аналізуючы граматычныя формы галоўных членаў сказа, адмовіліся ад тэрміна *дапасаванне*, замяніўшы яго больш дакладным тэрмінам – *каардынацыя*. Гэтая граматычная сувязь больш шырокая і свабодная. Пры каардынацыі формы асобы, ліку, а ў прошлым часе і роду дзеяслова дыктуюцца назойнікам (займеннікам), што выступае ў ролі дзейніка: *Даследаванне праводзіцца. Абарона курсавых работ закончылася*. Каардынацыя галоўных членаў сказа падрабязна вывучаецца ў сінтаксісе сучаснай беларускай літаратурнай мовы. У задачы стылістыкі ўваходзіць толькі ацэнка варыянтаў форм выказніка, аналіз выкарыстання іх у розных стылях маўлення.

Стылістычны аспект у вивучэнні каардынацыі галоўных членаў сказа звяртае нас да праблемы выбару форм: 1) ліку выказніка пры дзейніку, выражаным словам ці спалучэннем слоў са значэннем колькасці; 2) ліку выказніка пры аднародных дзейніках; 3) роду выказніка пры дзейніках, выражаных назоўнікамі мужчынскага роду са значэннем прафесіі, роду дзейнасці.

У апошні час у навуковай літаратуры даюцца разнастайныя рэкамендацыі па выкарыстанні форм адзіночнага і множнага ліку выказнікаў. Адны вучоныя ўлічваюць у першую чаргу граматычную каардынацыю (*Большасць навучэнцаў добра справілася з заданнем* – выказнік мае форму адзіночнага ліку, паколькі дзейнік выражаны назоўнікам у форме адзіночнага ліку), іншыя – сэнсавую (*Большасць навучэнцаў добра справіліся з заданнем* – выказнік мае форму множнага ліку, паколькі абазначае дзейнасць мноства асоб). Некаторыя вучоныя правільнымі прызнаюць абодва варыянты, але праводзяць дыферэнцыяцыю з улікам адушаўлёнасці/неадушаўлёнасці назоўнікаў, актыўнасці/пасіўнасці, сумеснасці/раздзельнасці ажыццяўлення дзеяння, парадку слоў і інш.

Асноўныя выпадкі выкарыстання форм ліку выказніка адлюстраваны ў табл. 2.

Табліца 2

Выказнік у форме адзіночнага ліку	Выказнік у форме множнага ліку
Дзейнік выражаны колькасна-іменным спалучэннем	
1. Пры якім ёсць словы ўсяго, толькі : <i>Забраніравана было ўсяго тры месцы.</i>	1. Пры якім ёсць азначэнне ў форме множнага ліку або словы ўсе, гэтыя : <i>Гэтыя тры кнігі былі самымі дарагімі для мяне.</i>
2. У якім ёсць словы мінут, гадзін, дзён, тыдняў, месяцаў, гадоў, зім, летаў, вёснаў : <i>Мінула пяць гадоў.</i>	<i>Гэтыя пяць гадоў былі самымі плённымі.</i>
3. З састаўным лічэбнікам, які заканчваецца на адзін : <i>Дваццаць адзін студэнт з'явіўся на экзамен.</i>	<i>Усе дваццаць адзін студэнт удзельнічалі ў спаборніцтвах.</i>
4. У якое ўваходзіць назоўнік са значэннем пэўнай колькасці (пара, тройка, дзясятка, сотня, пяцёрка і інш.): <i>За адзін дзень была прададзена сотня новых падручнікаў.</i>	

Заканчэнне табл. 2

5. Дзеянне ўспрымаецца як цэласнае: <i>Пяць байцоў накіравана ў разведку</i> (заданне выконваюць групай).	2. Падкрэсліваецца раздзельнае ажыццяўленне дзеяння: <i>Пяць байцоў накіраваны ў разведку</i> (кожны з самастойным заданнем).
Дзейнік выражаны спалучэннем назоўніка няпэўна-колькаснага значэння (рад, шэраг, мноства, большасць, меншасць, большая частка) з назоўнікам роднага склону множнага ліку	
Калі абазначаецца дзеянне неадусаўлёных прадметаў ці падкрэсліваецца пасіўнасць дзеяння: <i>Рад парт быў настаўлены пасярэдзіне аўдыторыі; Шэраг супрацоўнікаў быў прыцягнуты да адказнасці; Большасць вяскоўцаў не мае сродкаў для будаўніцтва новага жылля.</i>	Калі дзейнік мае значэнне асобы або калі падкрэсліваецца актыўнасць (раздзельнасць) дзеяння: <i>Большасць удзельнікаў канферэнцыі ўжо выступілі; У другой палове чэрвеня большасць птушанят пакідаюць свае гнёзды; Мноства хмар распаўзліся ў розныя бакі.</i>
Дзейнік выражаны спалучэннем тыпу «назоўнік + з + назоўнік у Т. скл.»	
1. Калі неабходна паказаць, што асоба, абазначаная творным склонам, з'яўляецца другараднай: <i>Настаўнік з вучнем пайшоў на спаборніцтвы.</i>	Калі падкрэсліваецца роўнасць абедзвюх асоб: <i>Старшыня з намеснікам накіраваліся афармляць ведамасць.</i>
2. Пры наяўнасці слоў сумесна, супольна: <i>Мінгарвыканкам сумесна з грамадскай арганізацыяй «Беларускі саюз сацыяльных педагогаў і сацыяльных работнікаў» плануе стварэнне прытулку для начнога знаходжання асоб без пэўнага месца жыхарства.</i>	
Пры аднародных дзейніках	
1. Калі дзейнікі звязаны раздзяляльнымі злучнікамі і стаяць пасля выказніка: <i>Сёння будзе лекцыя ці семінар?</i>	1. Калі дзейнікі стаяць перад выказнікам: <i>Неба, вада і зямля пераліваюцца зіхатлівым бляскам.</i>
2. Калі дзейнікі звязаны злучнікамі <i>а, не толькі ...але і і інш.:</i> <i>Спатрэбіцца не толькі копія дыплама, але і сам дыплом.</i>	2. Калі дзейнікі маюць значэнне асобы: <i>Даўно не бачыліся Ніна і Аляксей.</i>

Калі дзейнік выражаны займеннікамі *хто, што, ніхто, нішто, нехта, хтосьці, хто-небудзь*, то выказнік ставіцца ў **адзіночным ліку**: *Хто быў знаёмы з ранейшымі пастаноўкамі рэжысёра, цяпер заўважыў адрозненні; Нішто не зможа стрымаць нашага стаера*. Адносны займеннік *хто* ў якасці злучальнага слова даданага сказа не перашкаджае выкарыстанню выказніка ў множным ліку: *Гэта настаўнікі пачатковых класаў, маладыя спецыялісты і тыя, хто мае (маюць) невысокую нагрузку*.

Калі пры дзейніку знаходзіцца прыдатак, то трэба дакладна вызначыць дзейнік і пасля гэтага ставіць выказнік у патрэбным ліку або ў родзе: *Возера Нарач было забруджана* (параўн: *Нарач была забруджана*: Нарач – ж. р.); *Плашч-палаткі прасушаны і здадзены на склад*.

Калі дзейнік выражаны ўмоўным найменнем, то выказнік дапасуецца да яго паводле граматычнага прынцыпу: *«Каласы пад сярпом тваім» былі напісаны У. С. Караткевічам у 60-я гады* (але: *Раман «Каласы пад сярпом тваім» быў напісаны У. С. Караткевічам у 60-я гады*). Пры нескланяльным найменні паказчыкам роду выказніка з'яўляецца значэнне назоўніка-дзейніка: *«Чэлсі» зноў атрымала перамогу* (каманда).

Нельга фармальна звязваць выказнік са словамі, якія растлумачваюць або ўдакладняюць дзейнік: *Нават у спрыяльныя летнія месяцы ў Кастрычніцкім раёне абласнога цэнтра амаль палова сем'яў не плацілі камунальныя плацяжы ў вызначаны тэрмін*; праўка: не плаціла, бо дзейнік – палова.

Род (і лік) выказніка пры дзейніках-абрэвіятурах вызначаецца іх апорным словам: *СНД засталося непадрыхтаваным да такіх змен*; праўка: засталася (апорнае слова – садружнасць); *ЕС прыпыніў кантакты з Іранам* (апорнае слова – саюз).

Пры дзейніку, які называе асобу па родзе заняткаў, прафесіі, званні, пасадзе, выказнік мае форму мужчынскага роду незалежна ад полу асобы: *прафесар прачытаў даклад, урач выпісаў рэцэпт*. Калі побач з такімі назоўнікамі ўжываецца ўласнае імя (прозвішча), то выказнік каардынуецца з уласным імем (прозвішчам), агульны назоўнік у такім разе выступае ў функцыі прыдатка: *Адвакат Іванова дала неабходную кансультацыю*.

Пытанні і заданні для самакантролю

1. Які від сувязі называецца каардынацыяй?
2. У якіх выпадках выказнік ужываецца ў адзіночным ліку?
3. Калі выказнік ужываецца ў множным ліку?
4. Ад чаго залежыць форма роду выказніка пры дзейніках-абрэвіятурах, пры дзейніках са значэннем прафесіі, роду заняткаў?

13.5. Стылістычнае выкарыстанне розных тыпаў сказаў

Вывучэнне стылістычнага выкарыстання розных тыпаў сказаў вылучае на першы план функцыянальна-стылістычны аспект. Для стылістычнай ацэнкі таго ці іншага тыпу сказа важна вызначыць яго ўжывальнасць у розных стылях маўлення.

Функцыянальныя стылі характарызуюцца выбіральнасцю ўжывання простых і складаных, аднасастаўных і двухсастаўных сказаў. Напрыклад, спецыфіка навуковага стылю (яго дакладнасць, лагічнасць, адцягнена-абагульнены характар) праяўляецца ў перавазе двухсастаўных сказаў, сярод аднасастаўных найбольш ужывальныя ў навуковых тэкстах абагульнена-асабовыя і няпэўна-асабовыя сказы.

Беларускі сінтаксіс дае мноства варыянтаў для выражэння адной і той самай думкі. Прадэманструем гэта наступнымі прыкладамі: 1) *Абавязак настаўніка – вучыць ...* 2) *Настаўнік павінен быць настаўнікам.* 3) *Настаўніку трэба вучыць.* 4) *Ты настаўнік – і будзь настаўнікам.* 5) *Ты настаўнік – ты і вучы!* 6) *Што ж настаўніку і рабіць, як не вучыць!* 7) *Каму ж вучыць, як не настаўніку?!*

Прыклады 1–3 могуць быць выкарыстаны ў кніжных стылях, прыклады 4–7 вылучаюцца яркай экспрэсіяй, якая надае ім падкрэслена гутарковы і прастамоўнай характар. Так суб'ектыўна-мадальныя значэнні дапаўняюць функцыянальна-стылістычны аспект у стылістычнай ацэнцы тыпаў сказаў.

Пэўна-асабовыя сказы ў параўнанні з двухсастаўнымі надаюць маўленню лаканізм, дынамічнасць, таму распаўсюджаны ў мастацкім і публіцыстычным стылях: *Люблю наш край – старонку гэту, дзе я радзілася, расла, дзе першы раз пазнала ічасце, слязу нядолі праліла (К. Буйло); «Не вер вачам сваім» (з газеты).*

Няпэўна-асабовыя сказы цікавыя ў стылістычным плане тым, што ў іх падкрэсліваецца дзеянне. Дынамізм стварае спрыяльныя ўмовы для выкарыстання няпэўна-асабовых сказаў у публіцыстычным стылі: *Паведамляюць з Кіева ...; З Дамаска перадаюць ...* У навуковым стылі выкарыстанне няпэўна-асабовых сказаў дыктуецца імкненнем аўтара звярнуць увагу на характар дзеяння, напрыклад, пры апісанні доследаў: *У посуд дадаюць сумесь. Атрыманую масу астуджаюць.*

Яркая экспрэсіўнасць абмяжоўвае функцыянаванне абагульнена-асабовых сказаў, якія выкарыстоўваюцца пераважна ў гутарковым і мастацкім маўленні: *Што пасееш, тое і пажнеш; За багацце розуму не купіш.*

Сярод безасабовых сказаў ёсць тыповыя для гутарковай мовы (*Не спіцца мне; Марозіць; Пара дадому*) і такія, што вылучаюцца канцылярскай афарбоўкай (*Забараняецца без згоды ўсынавіцеляў ... выдаваць выпіскі з кніг рэгістрацыі актаў грамадзянскага стану*). Асобныя групы безасабовых сказаў пастаянна выкарыстоўваюцца ў навуковым стылі: *Вядома, што ...; Даводзіцца прызнаць, што... .*

У мастацкай літаратуры простыя, намінатыўныя, часта неразвітыя канструкцыі выступаюць як тэхнічны сродак, які дазваляе лаканічна перадаць час, абмаляваць месца дзеяння, акрэсліць некаторыя акалічнасці, стварыўшы своеасаблівую «дэкарацыю»: *Восень, 27 верасня. 1752 год. Жоўтая Белавежа (Я. Сіпакоў); Вясна 1931 года. Мінск. Дом асветы. Пісьменніцкі сход. Доклад робіць змрочнай памяці Лука Бэндэ (Я. Сіпакоў).*

Ужыванне ланцужкоў мінімальна развітых сінтаксічных канструкцый, якое фарміруе падачу матэрыялу паводле прыцыпаў колькаснай эквівалентнасці і малой дазіроўкі інфармацыі, можа станавіцца сродкам актуалізацыі настраёвай танальнасці кантэксту: *Раніца. Шалёнасць колераў. Ласка сонца. Перазвоньванне ручаёў. Мяккі туман над дальняй ракою. Іранішняя іматгалосая малітва птушак. А небяспечных звяроў (розных там дыназаўраў) паблізу няма. Ну, як тут не заспяваць! (Я. Сіпакоў).* Прыведзены ўрывак прасякнутага радасцю, выкліканай прыгажосцю летняй раніцы. Агульны настрой паведамлення актуалізуецца яго сінтаксічнай будовай. Лаканізаванае маўленне, сінтаксічная аднакампанентнасць

большасці сказаў даюць адчуць, як паступова герой фіксуе ўвагу на самых выразных дэталях малюнка летняга ранку: яркіх колерах, незвычайных гуках, гульні сонечных промняў. Паўзы паміж сказамі актуалізуюць працэс асэнсавання пералічаных з'яў, выяўляюць тое замілаванне і душэўны пад'ём, ад якога і нараджаецца песня.

Дынамічны эфект ствараюць намінацьныя сказы і ў наступным прыкладзе:

Мужчына. Жанчына. Чаканне.

Шуканне. Блуканне. Час.

Жанчына. Мужчына. Спатканне.

Вітанне. Пытанне. Адказ.

Мужчына. Жанчына. Дыханне.

Сэрцабіццё. Забыццё.

Жанчына. Мужчына. Каханне.

Мужчына. Жанчына. Жыццё (А. Вярцінскі).

Вобраз няспыннага руху і развіцця ўзмацняюць аднастаўныя сінтаксічныя адзінкі. Звычайна намінацьныя сказы толькі канстатуюць існаванне пэўных прадметаў і з'яў, але ў гэтым творы яны адлюстроўваюць шчаслівую дыялектыку пачуцця і набываюць экспрэсіўны характар. Аналізуючы гэты верш, Мікалай Васільевіч Абабурка напісаў: «Вобраз жыцця як вынік кахання створаны паэтам надзвычайна проста, пры дапамозе толькі назоўнікаў, з якіх асноўныя Мужчына і Жанчына паўтараюцца 5 разоў. Вершаванае маўленне забяспечваецца выключна рытмам і рыфмай, а думкі, вобразы, малюнкi дамысліваюцца чытачом на аснове ўмення мысліць асацыятыўна».

Ужыванне складаных сказаў – адметная рыса кніжных стыляў. У гутарцы, асабліва ў яе вуснай форме, мы выкарыстоўваем у асноўным простыя сказы, прычым вельмі часта – няпоўныя (адсутнасць тых ці іншых членаў кампенсуецца мімікай, жэстамі). Гэта тлумачыцца экстралінгвістычнымі фактарамі: змест выказванняў звычайна не патрабуе складаных сінтаксічных пабудоў, якія адлюстроўвалі б логіка-граматычныя сувязі паміж прэдыкатыўнымі адзінкамі; адсутнасць злучнікаў кампенсуецца інтанацыяй, якая набывае ў вусным маўленні вырашальнае значэнне.

У кніжных стылях шырока выкарыстоўваюцца складаныя сінтаксічныя канструкцыі з рознымі відамі злучальнай і падпарадкавальнай сувязі. Складаныя сказы «прыстасаваны» для выражэння

складаных сэнсавых і граматычных адносін, якія асабліва ўласцівы мове навукі: яны дазваляюць не толькі сфармуляваць той ці іншы тэзіс, але і падмацаваць яго неабходнай аргументацыяй, даць навуковае абгрунтаванне.

У мастацкіх творах складаная сказы дазваляюць разгортваць дзеянне ў паслядоўнасці, пералічваць падзеі, аб'ядноўваць аб'екты апісання. Складаная сказы з аднароднымі часткамі даюць магчымасць пісьменніку аб'ядноўваць, пералічваць і супастаўляць з'явы, якія не выяўляюць лагічных сувязей, а звязваюцца паміж сабой аўтарскімі асацыяцыямі і ўспамінамі. Такія разгалінаваныя канструкцыі перадаюць плынь свядомасці пісьменніка, а таму ўжываюцца ў разважаннях, лірычных адступленнях: *І ўспаміны жывым гоманам напоўнілі твая летнія дні, зноў перанеслі ў Мурманск і зноў паказалі <...> захад сонца <...>. Захад быў без захаду, вечар без вечара і ноч без ночы – над Кольскім паўвостравам стаялі ў той час белыя ночы, і сонца, дакрануўшыся да пахаладалага небасхілу, зноў пачынала набіраць вышыню, цеплыню і сілу; затым [успаміны – В. Р.] беражна апусцілі ля самага падножжа Хібін, у горадзе Кіраўску, дзе ў багатым мінералагічным музеі зусім неспадзявана асляпіў вочы ружова-чырвоны, з яркімі крапінкамі камень эўдыяліт, які тут спрадвеку называюць саамскай крывёю і пра які народ склаў нават легенды <...>; і тут жа ўспомніўся другі экспанат з другога Кольскага музея: «Государю царю и великому князю Фёдору Ивановичу всея Руси бият челом, плачютца сирота твоя государева, Пазрецькие волости лопаришка Фомка Кондратьев сын во всех лопарей место», – у 1595 годзе плакаўся цару ад імя ўсіх лопароў абраны скарджальнік <...>; пасля ўспаміны вярнулі тугі, з марскімі пырскамі вецер, калі «Камета» імчала нас да бухты Кіслая <...> (Я. Сіпакоў). Доўгі, разгалінаваны сказ перадае форму самога працэсу мыслення, выражаючы складанасць чалавечай памяці, свядомасці.*

Пытанні і заданні для самакантролю

1. Акрэсліце асноўныя асаблівасці ўжывання ў розных функцыянальных стылях двухсастаўных і аднасастаўных сказаў.
2. З якімі фактарамі звязана перавага простых сказаў у гутарковым стылі і складаных сказаў у кніжных стылях?

13.6. Лагічныя і граматыка-стылістычныя асаблівасці спалучэння аднародных членаў

Пры ўжыванні аднародных членаў сказа неабходна ўлічваць шэраг лагічных і граматыка-стылістычных патрабаванняў.

Частая памылка – спалучэнне аднародных членаў, якія не маюць агульнай асновы для дзялення: *Сюды хлынуў вялікі паток турыстаў з розных краін: Расіі, Францыі, Англіі, Прыбалтыкі і нават Амерыкі* (памылка ў тым, што Прыбалтыка і Амерыка – гэта не краіны).

Вельмі распаўсюджаная памылка – неспалучальнасць аднаго (або некалькіх) з аднародных членаў з тым словам у сказе, з якім звязаны ўсе астатнія аднародныя члены: *Чытанне фантастычных раманаў выхоўвала ў юнаку любоў да падарожжаў, мары аб заваяванні космасу* (трэба: *Чытанне фантастычных раманаў выхоўвала ў юнаку любоў да падарожжаў, нараджала мары аб заваяванні космасу*).

Пры ўжыванні аднародных членаў сказа сустракаюцца памылкі ў кіраванні, калі аб'яднаныя ў адзін рад словы кіруюць рознымі формамі залежных слоў: *Настаўнікі навучаць дзяцей разбірацца і выхаваюць у іх любоў да жыванісу, літаратуры, музыкі* (трэба: *Настаўнікі навучаць дзяцей разбірацца ў жыванісе, літаратуры, музыцы і выхаваюць у іх любоў да гэтых відаў мастацтва*).

Пры спалучэнні аднародных членаў пра дапамозе састаўных злучнікаў важна сачыць за парадкам слоў, інакш можа парушацца лагічны бок выказвання: *Ён навучыў Віктара не толькі прафесійным прыёмам, але і адкрыў прыгажосць прафесіі* (трэба: *Ён не толькі навучыў Віктара прафесійным прыёмам, але і адкрыў прыгажосць прафесіі*).

Нельга спалучаць у аднародным радзе члены, якія выражаны даданым сказам і ўскосным склонам назоўніка: *Камісія пацікавілася працай асобных структурных падраздзяленняў і якія меры прымае адміністрацыя для павышэння яе эфектыўнасці* (варыянт праўкі: *Камісія пацікавілася, як працуюць асобныя структурныя падраздзяленні і якія меры прымае адміністрацыя для павышэння эфектыўнасці працы*).

У якасці аднародных членаў не павінны выступаць відавбя і родавбя паняцці: *Наш парк – любімае месца адпачынку жыхароў горада,*

моладзі і дзяцей (памылка ў тым, што маладыя людзі і дзеці таксама з'яўляюцца жыхарамі горада; праўка: *Наш парк – любімае месца адпачынку ўсіх жыхароў горада: і дзяцей, і моладзі*).

У гумарыстычных тэкстах прымяняюцца асаблівыя стылістычныя прыёмы стварэння камізму, заснаваныя на нелагічным спалучэнні аднародных членаў, парушэнні лексічнай спалучальнасці аднаго з рада аднародных членаў і інш.: *Адны сустракаюць Новы год з надзеяй, другія – з каханнем, а трэція – з жонкай* (Б. Васільеў).

Пытанні і заданні для самакантролю

1. Пералічыце асноўныя лагічныя і граматыка-стылістычныя патрабаванні, якія павінны захоўвацца пры спалучэнні аднародных членаў сказа.

2. Прыведзіце прыклады наўмыснага парушэння правіл логікі пры спалучэнні аднародных членаў у мастацкіх тэкстах.

13.7. Стылістычныя асаблівасці

пабочных і устаўных канструкцый, звароткаў

Ужыванне **пабочных канструкцый** патрабуе стылістычнага каментарыя, паколькі гэтыя адзінкі нярэдка замацоўваюцца за пэўным функцыянальным стылем. Так, устаўныя словы і словазлучэнні, якія выражаюць дакладнасць, упэўненасць, няўпэўненасць (*несумненна, зразумела, верагодна, магчыма*) імкнуцца да кніжных стыляў. А пабочныя канструкцыі, якія выкарыстоўваюцца з мэтай прыцягнення ўвагі суразмоўцы (*бачыш, толькі гляньце, лічыце, паслухайце, пагадзіцеся, уявіце, уяўляеце, ці верыце, памятаеш, разумееш, зрабіце ласку*), як правіла, функцыянуюць у гутарковым стылі.

Значную групу складаюць словы і словазлучэнні, якія перадаюць эмацыянальную ацэнку: *на шчасце, на дзіва, на жаль, да сораму, на радасць, на бяду, дзіўная справа, грэшнай справай, няма чаго граху таіць* і інш. Выражаючы радасць, задавальненне, засмучэнне, здзіўленне, яны надаюць маўленню экспрэсіўную афарбоўку і таму часта ўжываюцца ў жывых зносінах людзей і ў мастацкіх творах.

Устаўныя канструкцыі, у адрозненне ад пабочных, больш разнастайныя па лексічным складзе і па аб'ёме: *Яблык апісаў над Кастуськом дугу (пералёт!) і мякка ўпаў на пясок* (Ф. Янкоўскі);

Стары надаў нават шляхецкі герб і даверыў пасаду літоўскага падскарбія (міністра фінансаў) аднаму віленскаму гараджаніну, які ў час нападу непрыяцеля «крови и горла не пажалел» (У. Караткевіч); Мне не лёгка расставіцца з табою (хоць даўно ўжо мінуў аўдыенцыі час) (М. Танк); Па Віцебскай вобласці аказалася: ад імя Ян утворана 22 паселішчы (Яновічы, Янава, Янаўшчына, Янушова і пад.); ад імя Янка – 8 паселішчаў (Янкавічы, Янкава, Янкаўшчына і пад.) (Я. Скрыган). Выкарыстоўваюцца ўстаўныя канструкцыі ва ўсіх стылях маўлення.

Звароткі на фоне разнастайных сінтаксічных сродкаў вылучаюцца экспрэсіўнай афарбоўкай і функцыянальна-стылістычнай замацаванасцю. Найбольшую цікавасць уяўляе выкарыстанне звароткаў літаратарамі, якія адлюстроўваюць уласцівыя гутарковай мове інтанацыі пшчоты, сардэчнасці, спагады, ласкі ці, наадварот, грубасці, фамільярнасці, знявагі, пагарды, нянавісці: *Ксюшачка, Ксюшачка, вось табе падушачка* (П. Панчанка); *Пакіну вам, мае сыны, мая малеча, свой росны ранак, сумны дзень, ласкавы вечар* (М. Шабовіч). Зваротак у мастацкім творы – выразны прыём для ўзмацнення эмацыянальнай афарбоўкі выказвання, з дапамогай якога аўтар раскрывае свае думкі, пачуцці, адносіны да жыцця.

Аднак звароткі патрэбныя і ў тэкстах, пазбаўленых вобразнасці, якія не дапускаюць выкарыстання экспрэсіўных элементаў, напрыклад, у афіцыйных дакументах. Тут функцыя зваротаў іншая: яны адыгрываюць інфарматыўную ролю (паказваюць, каму адрасаваны дакумент), а таксама арганізуюць тэкст, выступаючы своеасаблівым зачынам.

У афіцыйна-дзелавым маўленні выпрацаваны ўстойлівыя спалучэнні, якія служаць звароткамі ў пэўных сітуацыях: *шаноўныя калегі, паважаны спадар, грамадзяне* і інш. Выбар формы звароту ў афіцыйнай абстаноўцы мае важнае значэнне, паколькі маўленчы этыкет з'яўляецца часткай культуры паводзін.

Пытанні і заданні для самакантролю

1. Акрэсліце асноўныя асаблівасці ва ўжывальнасці ў розных функцыянальных стылях пабочных і ўстаўных канструкцый.
2. Акрэсліце асноўныя заканамернасці ва ўжыванні звароткаў у розных функцыянальных стылях.

13.8. Стылістычныя асаблівасці разнастайных спосабаў перадачы чужога маўлення

Выказванне можа ўключаць у сябе элементы «чужога» маўлення, якое належыць не аўтару, а іншай асобе. Чужаслоўе ўводзіцца трыма асноўнымі спосабамі, якія адрозніваюцца ступенню блізкасці да формы чужога выказвання, лексіка-сіntaxічнымі і выяўленчымі асаблівасцямі.

Найбольшай папулярнасцю ў пісьменнікаў і журналістаў карыстаецца простая мова, выразныя магчымасці якой цяжка пераацаніць. **Простая мова** – гэта чужое выказванне, якое перадаецца кім-небудзь дакладна, з захаваннем яго зместу і формы (лексічных, граматычных і стылістычных асаблівасцей): *Пасланцы народных казакі: «Адной сям'ёю жыць народ наш будзе ад гэтых пор на вечныя вякі» (П. Панчанка); «А-а... Вунь што-о», – расчаравана троху, але ўсё ж з дзіваваннем працягнуў студэнт (М. Гарэцкі).* У прастай мове прысутнічае той арыгінальны моўны матэрыял, які не мог бы знайсці месца ў аўтарскім маўленні: прастамоўная і дыялектная лексіка, ацэначнасць, выразная экспрэсія: *«Мама, мамачка! Тата!» – загаласіў Івась, заламаўшы рукі (Я. Колас); «Толя сказаў, што як прыедзе наступны раз, дык абавязкова зробіць і ў нас шпітаклі», – уставіла малодшая Ніна (А. Васілевіч).*

Стылістычныя функцыі прастай мовы ў мастацкім тэксце разнастайныя: яна не толькі заключае ў сабе тую ці іншую інфармацыю, неабходную для развіцця сюжэту, але і выступае ў выяўленчай функцыі, маючы партрэт героя, у якога свая манера маўленчых паводзін. Простая мова персанажа для мастака – гэта сродак самавыяўлення героя. Па тым, як герой выбірае словы, мы мяркуюем пра яго прыхільнасці, асаблівасці характару, адносіны да жыцця.

У кніжных стылях простая мова звычайна выкарыстоўваецца ў выглядзе цытат. **Цытата** – гэта даслоўная вытрымка з якога-небудзь выказвання, кнігі ці дакумента, якая ўжываецца для пацвярджэння думкі або ілюстрацыі: *«Яно добра, – гаварыў Ф. Багушэвіч, – а нават і трэба знаць суседскую мову, але найперш трэба знаць сваю»;* *Кандрат Крапіва адзначаў, што «...канцылярызмы больш за ўсё псуюць нашу літаратурную мову і ім трэба аб'явіць бязлітасную вайну».*

Асноўным правілам цытавання з'яўляецца поўная адпаведнасць цытаты таму тэксту, з якога яна ўзята. Кожная цытата павінна мець спасылку на крыніцу.

У афіцыйна-дзелавых тэкстах часам узнікае патрэба ў цытатным выкладзе зместу ўказаў, палажэнняў, законаў. Пры гэтым забяспечваецца максімальная дакладнасць інфармацыі, што для мовы дакумента мае першараднае значэнне.

Ускосная мова – гэта чужая мова, якая перадае толькі асноўны змест выказвання пэўнай асобы ад імя аўтара (апавядальніка). Аўтар засяроджвае ўвагу толькі на змесце чужога выказвання, сама форма выказвання яго амаль не цікавіць, таму лексічныя, граматычныя і стылістычныя асаблівасці чужой мовы тут не перадаюцца. Ускосная мова афармляецца як складаназалежны сказ з даданай дапаўняльнай часткай са злучнікамі *што, каб, ці* і злучальнымі словамі *дзе, калі, хто, як*. Пры замене простага мовы ўскоснай простая мова становіцца даданай часткай складаназалежнага сказа, а словы аўтара – галоўнай; пры гэтым апускаюцца выклічнікі, звароткі, пабочныя словы, часціцы. Параўн.:

Простая мова	Ускосная мова
<p><i>Урэшце дзед дастае з кішэні кавалак хлеба.</i> – <i>Еш, Віхор... На-а-а... (З. Бядуля).</i></p>	<p><i>Урэшце дзед дастаў з кішэні хлеб і сказаў Віхору, каб ён еў.</i></p>

Няправільна было б лічыць, што ўскосная мова не ўяўляе каштоўнасці для пісьменнікаў і публіцыстаў. Часам аўтары наўмысна адмаўляюцца ад уключэння ў апавяданне асобных рэплік герояў, выпадковых гутарак, якія не маюць мастацкага значэння. У гэтым выпадку ўскосная мова аказвае добрую паслугу аўтару, пазбаўляючы паведамленне ад непатрэбных падрабязнасцей.

Няўласна-простая мова – гэта пашыраная ў мастацкай літаратуры форма перадачы чужога маўлення, калі аўтар як бы падае «ўнутраную мову» персанажа: *Ён [Аўсянкін – В. Р.] стаяў і прыслухоўваўся, ці хаця ж дома яны. А то сама яна мо ў сваім тэатры, а дзеці зноў мо пайшлі дзе да суседзяў на тэлевізар. Спачатку не чутно было ніякага голасу. А потым ён пачуў смех («Польмя»).* Няўласна-простая мова блізкая да простага: у ёй захоўваюцца лексічныя і сінтаксічныя асаблівасці чужога выказвання, эмацыянальнасць і выразнасць. Але як падача чужой мовы з пункту

погляду аўтара, няўласна-простая мова набліжаецца да ўскоснай: у ёй адбываецца тая самая замена асабовых форм дзеясловаў, прыналежаючых і асабовых займеннікаў, што і ва ўскоснай мове.

Сінтаксічнай спецыфікай няўласна-простай мовы з'яўляецца тое, што яна афармляецца як адначленная канструкцыя, без слоў аўтара. Няўласна-простая мова незаўважна зліваецца з аўтарскім паведамленнем. Аўтар ад свайго імя перадае разважанні героя, захоўваючы яго асабістае асэнсаванне і ацэнку таго, пра што гаворыцца: *Памаленьку адхінуў Трахім коўдру. Ціхенька, на дыбачках, прыслухоўваючыся, каб ніхто не найшоў, падышоў к насценнаму шкапчыку паглядзець, ці не можна будзе дастаць чаго. Ды дудкі. Замкнёна, і нідзе такоўскай шчыліны не відаць, каб праз яе лусту хлеба выцягнуць. Нічога не зробіш, ключа не меўшы* (Л. Калюга).

Няўласна-простая мова дае магчымасць пісьменніку асвятляць адну і тую самую з'яву з розных пунктаў гледжання адначасова: і аб'ектыўна (з аўтарскай пазіцыі) і суб'ектыўна (праз успрыманне героя).

Пытанні і заданні для самакантролю

1. Якія стылістычныя функцыі выконвае простая мова?
2. Якая форма простай мовы называецца *цытатай*? Акрэсліце асноўныя правілы цытавання.
3. У чым асаблівасці ўскоснай мовы як формы перадачы чужога маўлення? З якімі стылістычнымі функцыямі выкарыстоўваецца ўскосная мова?
4. Якая форма перадачы чужога маўлення называецца *няўласна-простай мовай*? Якія стылістычныя функцыі выконвае няўласна-простая мова?

13.9. Паралельныя сінтаксічныя канструкцыі

У сінтаксічнай стылістыцы да паралельных канструкцый (сінтаксічных сінонімаў) адносяць такія, якія пры наяўнасці агульнага граматычнага значэння (азначальнага, акалічнаснага і г. д.), адрозніваюцца сваёй структурай і функцыяй:

1. Рэдактар прачытаў рукапіс і напісаў рабочую рэцэнзію.
2. Рэдактар, прачытаўшы рукапіс, напісаў рабочую рэцэнзію.

3. Рэдактар скончыў чытанне рукапісу і прыступіў да напісання рабочай рэцэнзіі.

4. Калі рэдактар прачытаў рукапіс, ён змог напісаць рабочую рэцэнзію.

5. Пасля чытання рукапісу рэдактар напісаў рабочую рэцэнзію.

6. Напісанне рабочай рэцэнзіі рэдактарам стала магчымым пасля чытання рукапісу.

Існаванне паралельных сінтаксічных канструкцый звязана пераважна з разнастайнасцю спосабаў выражэння дзеяння ў беларускай мове. Часцей за ўсё яно выражаецца спрагальнай формай дзеяслова, але можа быць выражана дзеепрыметнікам, дзеепрыслоўем, аддзеяслоўным назоўнікам, інфінітывам, даданай часткай складанага сказа. Важна падкрэсліць, што падобныя замены прыводзяць не толькі да з'яўлення новых адценняў значэння, але і да змены стылістычнай афарбоўкі выказвання: спрагальныя формы дзеяслова не маюць функцыянальна-стылістычнай замацаванасці, дзеепрыметнікі і дзеепрыслоўі з'яўляюцца кніжнымі формамі, а аддзеяслоўныя назоўнікі, як і пасіўныя канструкцыі, надаюць маўленню канцылярскую афарбоўку.

У якасці сінтаксічных сінонімаў да **дзеепрыметных зваротаў** выступаюць даданыя азначальныя часткі складаназалежных сказаў: *Аўтар азнаёміўся з водгукам, напісаным рэцэнзентам.* – *Аўтар азнаёміўся з водгукам, які напісаў рэцэнзент.* Перавага першай канструкцыі ў яе лакалізме, другая ж акцэнтуюе ўвагу на дзеянні, паказаным у даданай частцы складанага сказа; першая імкнецца да кніжных стыляў, другая стылістычна нейтральная.

Дзеепрыслоўныя звароты маюць паралельныя сінтаксічныя канструкцыі сярод даданых частак складаназалежных сказаў і членаў простага сказа.

1. Пагаварыўшы з аўтарам артыкула, рэдактар зразумеў, што памыляўся. – Калі рэдактар пагаварыў з аўтарам артыкула, ён зразумеў, што памыляўся.

2. Рэдактар некалькі разоў перачытаў абзац, імкнучыся разабрацца ў новай тэрміналогіі. – Рэдактар некалькі разоў перачытаў абзац, каб разабрацца ў новай тэрміналогіі.

3. Рэдкалегія не рэкамендавала рукапіс да друку, атрымаўшы адмоўныя водгукі рэцэнзентаў. – Рэдкалегія не рэкамендавала рукапіс да друку, таму што атрымала адмоўныя водгукі рэцэнзентаў.

4. Малады паэт гаварыў пра вартасці сваіх твораў, нікольні не бянтэжачыся. – Малады паэт гаварыў пра вартасці сваіх твораў і нікольні не бянтэжыўся.

5. Трохі паспрачаўшыся, аўтар і рэдактар вырашылі аддаць рукапіс на рэцэнзію. – Пасля невялікай спрэчкі аўтар і рэдактар вырашылі аддаць рукапіс на рэцэнзію.

Даданыя часткі ў параўнанні з дзеепрыслоўнымі зваротамі, як правіла, падкрэсліваюць дзеянне, узмацняюць значэнне яго суб'екта, а злучнікі паміж часткамі сказа ўдакладняюць характар сувязі.

Канструкцыі з аддзеяслоўнымі назоўнікамі бываюць сэнсава сінанімічныя розным даданым сказам, што дае магчымасць выбару ў адпаведнасці з характарам тэксту і мэтай выказвання: *У мэтах паляпшэння вучэбна-выхаваўчага працэсу і стварэння неабходнай матэрыяльна-тэхнічнай базы патрабуецца павелічэнне асігнавання сродкаў. – Для таго каб палепшыць вучэбна-выхаваўчы працэс і стварыць неабходную матэрыяльна-тэхнічную базу, трэба павялічыць асігнаванне сродкаў.*

Ужыванне аддзеяслоўных назоўнікаў можа выклікаць такія стылістычныя памылкі, як нанізванне аднолькавых склонаў, неапраўданае расшчапленне выказніка і інш. Акрамя таго, аддзеяслоўныя назоўнікі не заўсёды даюць магчымасць выказаць пэўныя адносіны, якія звычайна выражаюцца пры дапамозе форм часу, трывання, стану дзеясловаў. Так, у сказе *Прамоўца нічога не скажаў аб скарачэнні працоўнага дня і выпраўленні мінулагадніх памылак* няясна, ці працоўны дзень ужо скарачаны, ці ён будзе скарачацца. Калі канструкцыя з аддзеяслоўным назоўнікам недакладна перадае адценні сэнсу, то яе трэба замяніць іншай паралельнай канструкцыяй.

Пытанні і заданні для самакантролю

1. Якія канструкцыі ў стылістыцы прынята лічыць сінтаксічнымі сінанімамі, ці паралельнымі?
2. Якія канструкцыі могуць выступаць у якасці сінанімічных да дзеепрыметнікавых зваротаў?
3. Якія канструкцыі могуць выступаць у якасці сінанімічных да дзеепрыслоўных зваротаў?
4. Якія сінтаксічныя структуры могуць выступаць у якасці сінанімічных да канструкцый з аддзеяслоўнымі назоўнікамі?

13.10. Сінтаксічныя прыёмы стварэння экспрэсіўнасці тэксту

Сінтаксічныя фігуры (ад лац. *figura* ‘абрыс’, ‘знешні выгляд’) – спосабы сінтаксічнай арганізацыі маўлення, якія ўжываюцца найперш у межах фразы і рэалізуюць экспрэсіўныя якасці выказвання. Сінтаксічныя фігуры ўтвараюцца шляхам пэўнай сінтаксічнай пабудовы словазлучэння, сказа ці групы сказаў у тэксце. Галоўная роля ў іх належыць сінтаксічнай форме, хоць характар стылістычнага эфекту ў значнай меры залежыць ад лексічнага (семантычнага) нападзення.

Разнастайныя сінтаксічныя фігуры аб’яднаны ў наступныя групы ў залежнасці ад сінтаксічнай структуры і экспрэсіўнай функцыі: 1) фігуры павелічэння аб’ёму выказвання, 2) фігуры памяншэння аб’ёму выказвання, 3) уласнарытарычныя фігуры, 4) фігуры размяшчэння і перастаноўкі.

А. Фігуры павелічэння аб’ёму выказвання – гэта сінтаксічныя канструкцыі, пабудаваныя на аснове паўтору разнастайных сінтаксічных адзінак маўлення, размешчаных як адвольна, так і сіметрычна. Прыём павелічэння аб’ёму выказвання заключаецца ў тым, што сэнс выказвання выражаны ў больш шырокай, разгорнутай форме ў параўнанні са звычайным спосабам выражэння.

Структурны (сінтаксічны) паралелізм вядомы з часоў антычнай рыторыкі. Даследчыкі вылучаюць такія ўмовы паралелізму, як аднолькавая колькасць членаў у канструкцыях, аднолькавыя адносіны паміж гэтымі членамі і аднолькавы парадак слоў: *Літаратура – паліклініка, а не бальніца. Пісьменнік – доктар, але не хірург (Я. Сіпакоў); Гаварыць з незнаёмым чалавекам, які разумее цябе, – асалода. Маўчаць з блізкім чалавекам, які таксама разумее цябе, – яшчэ большая асалода (Я. Сіпакоў).*

Анафара (ад грэч. *anaphora* ‘узнятасць, паўтарэнне’), або адзінапачатак – сінтаксічная фігура, якая заключаецца ў паўтарэнні аднолькавых слоў, словазлучэнняў у пачатку вершаваных радкоў або праязічных сказаў: *Пісаць трэба не толькі для таго, каб напісаць верш. Пісаць трэба не толькі для таго, каб выдаць кніжку. Пісаць трэба не толькі для таго, каб прынялі ў Саюз пісьменнікаў (Я. Сіпакоў).*

Эпіфара (ад грэч. *epiphora* ‘паўтарэнне, перанос, дабаўленне’) – сінтаксічная фігура, супрацьлеглая анафары, дзе суседнія сказы заканчваюцца аднолькавымі спалучэннямі слоў ці выказаў, што таксама ўзмацняе, падкрэслівае іх. *Трава зелянее, але яна чорная. Вада свіціцца аж да дна, але яна чорная. Неба блакітнае, але і яно чорнае* (Я. Сіпакоў). Як і анафара, эпіфара з’яўляецца лакалізаваным паўторам. Эпіфара спрыяе структурнай арганізацыі тэксту, садзейнічае актуалізацыі семантыкі паўтараемых элементаў выказвання. Яна звяртае ўвагу на сэнсава важнае слова, якое выносіцца аўтарам у постпазіцыю.

Стык, або эпанастрафа (ад грэч. *epanastrophe* ‘зварот назад’), – сінтаксічная фігура, у якой наступны сказ пачынаецца з таго ж слова, словазлучэння ці сказа, якімі заканчваецца папярэдні сказ: *Раптам прыходзіць думка, думка шукае слова. Слова спяшаецца – знае: трэба яму несці думку* (М. Дукса). Стык утварае сэнсавую пераемнасць аднаго вершаванага радка з другім, надае тэксту асаблівую выразнасць, падкрэслівае важнае паняцце, прадмет, працэс, дзеянне, сэнсава ўдакладняе і эмацыянальна ўзмацняе выказванне.

Кальцо – пэўны сінтаксічны адрэзак маўлення, які пачынаецца і заканчваецца аднолькавымі словазлучэннямі і нават сказамі. Лексічнае кальцо дапамагае аўтару выдзеліць асобныя словы, падкрэсліць іх значэнне, тым самым засяродзіць увагу на пэўнай асобе, істоце, прадмеце, з’яве:

Нічога не хочу... Нічога, нічога –

Ні грошай, ні славы, ні шчасця сляпога...

А толькі ўсё жду я, каб родная мова

Хутчэй дачакала свабоднага слова!

Пакуль не даждуся багацця такога, –

Нічога не хочу... Нічога, нічога! (Г. Леўчык)

Сімплака (ад грэч. *symphloke* ‘спляценне’) – фігура, якая вызначаецца адначасовым ужываннем у маўленні анафар і эпіфар або паўторам слоў (словазлучэнняў) у сярэдзіне сказаў. Сімплака ўзмацняе рытміка-сінтаксічную арганізацыю тэксту, садзейнічае яго максімальнай упарадкаванасці: *Памірае хата. Адна, адзінокая памірае <...> Не можа распаліць агонь у печы – замкнёная. Не можа схадзіць у калодзеж па ваду – замкнёная. Не можа расчысціць снег ля ганка – замкнёная. Не можа зарыпець дзвярыма – замкнёная* (Я. Сіпакоў).

Хіязм (ад грэч. *chiasmus* ‘перакрыжаванне’) – адзін з найбольш складаных відаў сінтаксічнага паралелізму, фігура, у якой паўтараюцца два элементы, прычым пры паўторы яны размяшчаюцца ў адваротным парадку: *Мы пакутуем не столькі ад сардэчнай недастатковасці, колькі ад недастатковай сардэчнасці* (Ю. Шанін); *Усё, з чым дружыў чалавек і што дружыла з чалавекам, пасварыў Чарнобыль* (Я. Сіпакоў); *Не бабулечка выгане радыхаю, а радыхаю выгане бабулечку з хаты* (Я. Сіпакоў).

Палінтатон (ад грэч. *polis* ‘шмат’, *ptosis* ‘выпадак’) – сінтаксічная фігура, у адпаведнасці з якой слова ўжываецца ў мікракантэксце ў розных граматычных формах: *Як у арагага плуг, у жніі серп, так у пісьменніка слова. У слове пластыка, у слове музыка, у слове фарбы, у слове тое, чаго нідзе і ні ў чым няма – сэнс, адухоўленасць, страснасць. І няпраўду гавораць тыя, хто спрабуе пераканаць, быццам у яго ёсць думкі, але не хапае слоў, каб іх выказаць. Думак без слоў не бывае. Куды часцей сустракаецца адваротнае. Ёсць словы, а думак няма* (Б. Сачанка).

Гемінацыя (ад лац. *geminare* ‘падвойваць’) – сінтаксічная фігура, заснаваная на кантактным паўторы слоў ці словазлучэнняў.

*Ты – наш сцяг, што нікому, нікому на свеце, нікому
Не дамо абсмяць, апаганіць, забыць ці мячом зваяваць.
Мы клянёмся табе баразной сваёй першай на полі
І апошняй раллэй, на якую ўпадзём у журбе.
Мы клянёмся табе, што ніколі,
Ніколі,
Ніколі,
Так,
Ніколі не кінем,
Не кінем,
Не кінем цябе (У. Караткевіч).*

Антытэза (ад грэч. *antithesis* ‘супрацьпастаўленне’) – фігура кантрасту, супастаўленне процілеглых паняццяў, думак з мэтай узмацнення ўражання ад гэтых з’яў, падкрэслівання кантрасту: *Адзін сыцее, а дзесяць пацее; Багатым жыццё, а бедным выццё; Ты да чалавека з душой, а ён да цябе спіной* (прыказкі). Антытэза нярэдка сустракаецца ў загаловах кніг і назвах мастацкіх твораў: зборнік «Далёкія і блізкія» Я. Чыквіна, аповесць «Агонь і снег» І. Шамякіна, кніга паэзіі «Ружа і штык» В. Віткі, п’еса «Тры дні і

тры ночы» М. Матукоўскага, раман «Свае і чужынцы» І. Чыгрынава, кніга «І радасць, і боль» С. Грахоўскага.

Градацыя (ад лац. *gradatio* ‘павышэнне, узмацненне’) – фігура, якая заключаецца ў такім размяшчэнні частак выказвання (слоў, адрэзкаў сказа), пры якім адбываецца паступовае нарастанне або, наадварот, паслабленне ўражання, пачуцця, перажывання, у выніку чаго нарастае або паслабляецца эмацыянальна-экспрэсіўнае значэнне выказвання: *У штодзённай мітусні і клопаце не трэба ніколі забываць пра слова, а трэба дбаць пра яго, усяляк аберагаць, шанаваць, развіваць, каб яно служыла бацькам, дзядам і прадзедам* (Б. Сачанка); *Найвялікшыя раны ў чалавечай душы загойваюцца, зрастаюць і забываюцца...* (З. Бядуля).

Полісіндэтон, або шматпрыназоўнікавасць, шматзлучнікавасць (ад грэч. *poli* ‘шмат’, *syndeton* ‘звязанае’), – сінтаксічная фігура, у якой злучнікі або прыназоўнікі паўтараюцца перад кожным аднародным членам сказа або перад іншымі аднароднымі сінтаксічнымі канструкцыямі.

Ад роднае зямлі,

Ад гоману бароў,

Ад казак вечароў,

Ад песень дудароў,

Ад светлых воблікаў закінутых дзяцей,

Ад шолаху начэй,

Ад тысячы ніцей,

З якіх аснована і выткана жыццё

І злучана быццё і небыццё, –

Збіраўся скарб, струменіўся няспынна,

Вясёлкавым ірдзеннем мне спяваў... (Я. Колас).

Полісіндэтон выдзяляе кожны аднародны член, падкрэсліваючы яго ролю, і ў той жа час стварае адзінства пералічэння, тым самым узмацняе выразнасць выказвання.

Перыяд (ад грэч. *periodos* ‘кругазварот, абход’) – разгорнутая сінтаксічная пабудова (найчасцей сказ), якая ў сэнсава-інтанацыйных адносінах пры дапамозе паўзы дзеліцца на дзве часткі, першая з якіх складаецца з шэрагу аднародных адзінак і вымаўляецца з павышэннем голасу, а другая – з паніжэннем голасу і з’яўляецца заключэннем, абагульненнем, вынікам. У першай частцы звычайна раскрываецца аўтарскае бачанне тэмы, прыводзіцца

шэраг аргументаў, доказаў, у другой жа частцы цвёрда і пераканаўча гучыць выснова.

*З легендаў і казак былых пакаленняў,
З калосся цяжкага жытоў і пшаніц,
З сузор'яў і сонечных цёплых праменняў,
З грывучага ззяння бурлівых крыніц,
З птушынага шчэбету, шуму дубровы,
І з гора, і з радасці, і з усяго
Таго, што лягло назаўсёды ў аснову
Святыні народа, бяссмерця яго, –
Ты выткана, дзіўная родная мова (М. Танк).*

Б. Фігуры памяншэння аб'ёму выказвання звязаны з пропускам пэўных маўленчых адзінак.

Эліпсіс (ад грэч. *ellepsis* 'пропуск, недахоп') – фігура, якая заключаецца ў пропуску асобных фрагментаў выказвання (слоў, словазлучэнняў), лёгка ўзнаўляльных па сэнсе з кантэксту. Эліпсіс надае выказванню экспрэсію, дынамізм і напружанасць. Найчасцей у эліптычных сказах апускаецца выказнік, які не ўзнаўляецца з кантэксту, паколькі дзеянне або стан, якія абазначае адсутны выказнік, зразумелы са структуры саміх сінтаксічных адзінак. Гэта датычыць т. зв. «быццёвых» дзеясловаў, дзеясловаў існавання: *Узбоч дарогі – лясок, па другі бок – поле, а ўгары напялістыя хмары паўзуць (Я. Колас); Іванову – пяць, а Пятрову – тры.*

Пропуск асобных лексем, сэнс якіх лёгка ўзнаўляецца з кантэксту, актывізуе думку чытача, прыцягвае яго ўвагу, прымушае дэшыфраваць выказванне, разважаць над выказаным зместам. Так, у наступным прыкладзе эліпсіс дапамагае стварыць эфект задуманасці, разважлівасці.

*Дарога полем – да маці.
Дарога лугам – да бацькі.
Дарога рэчкай – да любай.
Але і полем, і лугам, і рэчкай
іду заўжды да Радзімы (А. Сяс).*

Умаўчанне – фігура, пры якой маўленне знарок рэзка абрываецца, каб перадаць пэўныя эмоцыі гаворачага; зразумелым становіцца толькі самы агульны сэнс выказвання. Умаўчанне разлічана на своеасаблівае садуманне чытача ці слухача з адрасантам выказвання. Часцей за ўсё адзначаная фігура ўжываецца для перадачы

моцнай усхваляванасці, узрадаванасці або разгубленасці чалавека. Умаўчанне выкарыстоўваецца ў тым выпадку, калі размова вядзецца намёкамі, калі герой па той ці іншай прычыне ўхіляецца ад поўнага і яснага выказвання думкі. Умаўчанне па форме – няпоўная, недасказаная фраза, якая ўжываецца для таго, каб абудзіць фантазію суразмоўцы, перадаць вострыя перажыванні, моцную ўсхваляванасць. Так, напрыклад, у рамане «Трэцяе пакаленне» К. Чорны паказвае спалоханасць краўца, калі той сустраўся ў лесе з бандытамі: – *Братачка... (кравец праз сілу выдыхнуў з грудзей). Я... братачка... Адкуль жа вы, братачка, ведаеце, што я на тым тыдні шыў у Ярмалінскага? (К. Чорны).*

Прасіяпез (ад грэч. *pro* ‘пачатак’, *siopaio* ‘умоўчваць’) – асобы тып умаўчання, пропуск пачатковай часткі выказвання, адрэзка маўлення, тэксту, што папярэднічаюць дадзенаму выказванню. Прапушчаны адрэзак маўлення звычайна лёгка ўзнаўляецца дзякуючы вядомым чытачу фразеалагізмам, прыказкам і сітуацыям. Прасіяпез выкарыстоўваецца ў загалоўках тэкстаў, у тым ліку і рэкламных, выконваючы інтрыгуючую функцыю: ... *І я скажу, хто вы; ... Не церпіць адзіноты; ... плюс добрая якасць.*

Існуе і супрацьлеглы прасіяпезу тып умаўчання – *апасіяпез* (недагаворванне канца фразы): *Люблю кіно, але...; У ходзе праверкі аказалася...; Я вас...; Глядзі мне....* Гэта або стандартныя формулы эмацыянальна-валявога маўлення, або незакончаныя сказы, якія вымаўляюцца з асаблівай інтанацыяй папярэджвання, пагрозы і г. д. Апасіяпез выкарыстоўваецца ў тых выпадках, калі інфармацыя не вымушае разгорнутага выкладу, яна добра зразумелая чытачу.

Асіндэтон (ад грэч. *asyndeton* ‘бяззлучнікавасць’) – фігура, у якой адсутнічаюць злучнікі паміж граматычна аднароднымі словамі і сказами з мэтай узмацнення экспрэсіі, дынамічнасці, паказу насычанасці з’яў, падзей, фактаў. Дадзены сродак выразнасці выкарыстоўваецца, перш за ўсё, з мэтай адлюстравання хуткасці руху, расчлянёнасці мноства на асобныя часткі, а таксама перадачы імгненнасці разнастайных псіхічных рэакцый чалавека.

Калі беззлучнікавай сувяззю аб’ядноўваюцца аднародныя выказнікі, гэта стварае дынамізм апавядання, перадае напружанасць і імклівасць дзеяння: *Мкне ў месце, мкне ў полі, беліць вочы белаі беляі гнейна-спейная завая, б’ецца, уецца, скача, плача, сыпкім снегам сее, вее, не лякаецца няўдачаў, гнейна – спейная завая!* (Н. Арсеннева).

Адсутнасць злучнікаў перад аднароднымі дзейнікамі ці дапаўненнямі падкрэслівае шматлікасць і разнастайнасць прадметаў і з'яў: *Ніхто не думаў тады, што імёнамі гэтых звычайных з выгляду вялікіх людзей будуць названы тэатры, інстытуты, бібліятэкі, плошчы і вуліцы не толькі ў нашай рэспубліцы (С. Грахоўскі).*

Зеўгма (ад ад грэч. *zeugnupai* 'звязаць') – фігура, у межах якой да аднаго апорнага слова адносіцца некалькі слоў, раўнапраўных граматычна, але абсалютна адрозных семантычна. Гэта дае магчымасць успрымаць далёкія і лагічна не аднародныя паняцці як аднародныя члены. Характэрнымі для зеўгмы з'яўляюцца гіпербалічныя завастрэнні, а таму абгрунтавана яе ўжыванне ў гумарыстычных мініяцюрах: *На дварэ стаяла цудоўнае летняе надвор'е і дзяўчына ў паркалёвай сукенцы; Ішоў дождж і два студэнты.*

В. Уласнарытарычныя фігуры (ад грэч. *rhetor* 'аратар, прамоўца', лац. *figura* 'знешні выгляд, вобраз') – даволі распаўсюджаныя сінтаксічныя фігуры, якія ўжываюцца для стварэння ўрачыстых, узнёслых, паэтычных кантэкстаў, умацнення выразнасці маўлення. Эфект дасягаецца за кошт выкарыстання сінтаксічных адзінак з яркай эмацыянальнай афарбоўкай. Функцыя фігур названай групы – эмацыянальна-камунікатыўная. З іх дапамогай аўтар актыўна ўздзейнічае на адрасата, навязваючы яму сваё ўспрыняцце свету. Да ўласнарытарычных фігур адносяцца: 1) рытарычнае пытанне; 2) рытарычны зваротак; 3) рытарычны вокліч.

У рытарычным пытанні назіраецца супярэчнасць паміж формай (пытальная структура) і зместам (значэнне паведамлення): *Каму не зразумела, што не ўсе людзі на Зямлі роўныя?! Каму не зразумела, што род чалавечы адзіны?! (А. Куніцын).* Для рытарычных пытанняў характэрна таксама супярэчнасць паміж формай і зместам па прынцыпе сцверджанне – адмаўленне. Так, сказы, адмоўныя па форме, перадаюць сцвярдзальнае паведамленне: *Але не – беларус умее працаваць, ці не яго мазалістымі рукамі праведзены бадай усе чыгункі ў Расіі? (М. Гарэцкі).* І наадварот, у сказах са сцвярдзальнай формай адмаўляецца тое, пра што пытаецца: *З чым жа, маці азёр беларускіх, мог я ў песні цябе параўнаць? (П. Прыходзька).* У сказе выражана адмаўленне: ні з чым нельга параўнаць маці азёр беларускіх. Менавіта на гэтай неадпаведнасці сінтаксісу і інтанацыі грунтуецца экспрэсіўная сіла ўздзеяння рытарычнага пытання.

Рытарычны зваротак – такая арганізацыя маўлення, дзе зварот мае павышаную экспрэсію і выражае разнастайныя эмацыянальныя ацэнкі. Ствараецца сітуацыя свабоднага суб’ектыўнага выказвання. Форма звароту выкарыстоўваецца ў гэтай сінтаксічнай фігуры не столькі для таго, каб назваць адрасата, колькі для прыцягвання ўвагі да гэтага адрасата з боку іншых асоб:

Слова маё!

Я ў цябе не прашу

Ні славы, ні ўзнагароды.

Ціха і проста зайдзі ў душу

І застанься там...

назаўсёды... (Г. Бураўкін).

Рытарычны вокліч – гэта эмацыянальна афарбаваны сказ, у якім эмоцыі, нават не выражаныя лексічнымі і сінтаксічнымі сродкамі, абавязкова выражаны інтанацыйна. Рытарычны вокліч называюць таксама паказным выражэннем эмоцый. Рытарычны вокліч звычайна выражае аўтарскае абурэнне, здзіўленне, графічна афармляецца клічнікам: *О, загрыміць наша праўда і, як маланка, пераляціць па свеце!* (К. Каліноўскі). Рытарычны вокліч – сцвярджэнне таго ці іншага паняцця, з’явы, факта, дзеяння, яго павышанай эмацыянальнай значнасці ў форме воклічу. Як і рытарычнае пытанне, вокліч стварае інтанацыйны, эмацыянальны акцэнт у тэксце: *А якія месцы тут навокал, і жывуць якія людзі тут!* (М. Аўрамчык).

Г. Фігуры размяшчэння і перастаноўкі заснаваны на парушэнні звычайнага парадку размяшчэння элементаў і дыстантным размяшчэнні элементаў, якія звычайна стаяць побач.

Інверсія (ад лац. *inversio* ‘перастаноўка’) – такая расстаноўка слоў або словазлучэнняў (сінтаксічных кампанентаў) у сказе, якая парушае іх звычайны граматычны парадак. Парушэнне звычайнага размяшчэння слоў прыводзіць да таго, што «перастаўленае» слова аказваецца выдзеленым і такім чынам прыцягвае да сябе ўвагу, набывае пэўную лагічную, эмацыянальную, вобразную ацэнку. Тыя інверсіі, дзе першым выступае дзеяслоў, заўсёды падкрэсліваюць інтэнсіўнасць дзеяння: *Свеціць сонца, радуецца яму трава, спяваюць птушкі, радуюцца яму пчолы...* (Я. Сіпакоў). Прыметнік у постпазіцыі да паяснёнага слова акцэнтуюе ўвагу на якасці: *Заліваюцца дзяўчаты галасамі звонкімі, крышталёвымі* (Я. Колас); *Сонца ўсё ж растапіла хмарку на ўсходзе і ўзнялося над зямлёй, яркае і вясёлае* (Т. Хадкевіч).

Сегментацыя (ад лац. *segmentum* ‘адрэзак’) уяўляе сабой экспрэсіўна-эмацыянальнае вылучэнне, адчляненне ад асноўнай часткі сказа нарматыўнай сінтаксічнай канструкцыі, якая застаецца цесна звязанай са сказам па сэнсе. Пры сегментацыі ў першую чаргу вылучаюць **назоўны ўяўлення**, або **назоўны тэмы**, – такую эмацыянальна-экспрэсіўную канструкцыю, у якой у першую частку выносіцца тэма выказвання, а ў другую – звесткі пра яе, прычым сама тэма ў другой частцы дубліруецца часта займеннікам 3-й асобы (радзей лексічным або семантычным паўторам).

Назоўны ўяўлення (назоўны тэмы) называе ўспомнены і намаляваны ва ўяўленні таго, хто гаворыць, прадмет, з’яву, факт, пра якія ў наступным сказе выказваецца пэўная думка, выражаецца пачуццё: *Сляды на пяску. Якія гэта дзівосныя ўзоры! І як прыемна іх разглядаць, чытаць!*; *Балбатуны. Як красуюцца яны ўсюды: і за трыбунамі, і ў застоллях, і проста там, дзе сабралася больш двух чалавек* (Я. Сіпакоў). Шляхам вынясення ў прэпазіцыю словазлучэння *сляды на пяску* і назоўніка *балбатуны* Янка Сіпакоў не толькі вылучае тэму выказванняў, але і падкрэслівае ўласную ацэнку: захапленне ў першым прыкладзе, абурэнне – у другім.

Парцэляцыя (ад фр. *parceller* ‘падзяляць на дробныя часткі’) – раздзяленне сказа на некалькі інтанацыйна адасобленых частак з мэтай стварэння пэўных стылістычных эфектаў. Даследчыкі адзначаюць разнастайныя магчымасці гэтай фігуры ў мастацкім кантэксце: яна актуалізуе важную, з пазіцыі аўтара, у сэнсавых адносінах інфармацыю, надае тэксту і кніжнасць, і ўласна экспрэсію, выступае як сродак логіка-семантычнага падкрэслівання.

У якасці парцэляваных (выдзеленых са сказа) могуць ужывацца словы, спалучэнні слоў, а таксама сказы. Пры гэтым яны заўсёды размяшчаюцца пасля асноўнага выказвання і ўтвараюць адно сінтаксічнае цэлае, у якім другая частка граматычна і сэнсава звязана з першай. Напрыклад, выказванне *Арцюхі – гэта сад садоў. Самотных і пакінутых* пунктуацыйна аформлена ў выглядзе асобных сказаў, але сінтаксічна – гэта адзін прасты сказ.

Парантэза (ад грэч. *parenthesis* ‘устаўка’) – увядзенне ў структуру сказа пэўнай устаўкі, якая граматычна не звязана з яго членамі, але, выконваючы сэнсавую, экспрэсіўную функцыю, уносіць у асноўны сказ дадатковыя паведамленні, удакладненні, тлумачэнні.

У аснове парантэзы ляжаць уласцівыя гутарковай мове пераходы ад аднаго паведамлення да іншага, прыпамінанні, заўвагі,

што ўзнікаюць па асацыяцыі. Парантэтычныя ўстаўкі сінтаксічна адпавядаюць устаўным канструкцыям рознай структуры. Парушаючы плаўнасць тэксту, яго лінейныя сінтаксічныя сувязі, гэтыя структурныя адзінкі, з аднаго боку, развіваюць інфармацыйны план асноўнага паведамлення, сігналізуюць пра наяўнасць пэўных канатацый, а з другога боку, адметна характарызуюць аўтарскае маўленне, а значыць, выступаюць як сродак індывідуалізацыі стылю: *Што такое Каракумы, разумееш вось тут, у аазісе, успомніўшы раптам, што такія аазісы займаюць у Туркменіі ўсяго толькі адзін – адзін! – працэнт плошчы; За вокнамі, нягледзячы на познюю раніцу, усё яшчэ цёмна – такі густы (суцэльная сцяна!) снегапад (Я. Сіпакоў).*

У парантэтычную канструкцыю могуць уваходзіць цэлыя дыялогі: *Аднаго разу Бусліха, выправіўшы з класа Лёшку, малодшага Ленчынага брата, які з кнігамі прыйшоў у школу («Чый ты?» – «Ленчын Лёшка». – «А дзе ты жывеш?» – «У новай хаце». – «А чаго ты прыйшоў?» – «Вучыцца»), папрасіла Лену паказаць рашэнне задачы (Я. Сіпакоў).* Устаўное выказванне ў гэтым сказе дае пісьменніку магчымасць зрабіць адступленне ў ходзе паведамлення, коратка апісаць падзеі са школьнага жыцця, не спыняючыся на падрабязнасцях. Дадатковая інфармацыя ўстаўной канструкцыі дазваляе чытачу зразумець: аўтар расказвае не пра выдуманнае здарэнне, а пра факт з уласнага жыцця, які захоўваўся ў памяці з дзяцінства і нечакана ўспомніўся.

Анаподатан (ад грэч. *anapodosis* ‘без галоўнага сказа’) – разнавіднасць парантэзы – разрыў выказвання ўстаўной канструкцыяй вялікага памеру: *Жонка, босая, праставалосая, асцярожна (яна была якраз на россыпе, хадзіла другім дзіцём; дарэчы, пра гэтае дзіця ён так нічога і не ведаў: ні хто нарадзіўся – дачушка, якой яны так чакалі, ці яшчэ адзін сыноч, – ні нават якое яно, гэтае немаўля – чарнявае, як жонка, ці такое ж светлае, як ён сам), мякка ступаючы па жоўценькіх, добра нашараваных, масніцах, шчаслівая, хадзіла па хаце (Я. Сіпакоў).* У гэтым прыкладзе базавае выказванне – просты сказ, а ўстаўное – складаны сказ з рознымі відамі сувязі, з пяццю граматычнымі асновамі.

Парантэза – важны эканомны сродак сумяшчэння разнастайнай інфармацыі ў межах фармальна адзінай структуры. Утрымліваючы ўдакладненні да апісання падзей, паводзін і характараў герояў, дадатковыя заўвагі, каментарыі і прыпамінанні, парантэтычныя ўстаўкі

набываюць выразныя экспрэсіўныя функцыі: яны спрыяюць актуалізацыі кампанентаў базавага выказвання, ствараюць ілюзію «жывой» гутаркі, падкрэсліваючы непасрэднасць, з якой аўтар імкнецца наладзіць кантакт з чытачом.

ПРАКТЫЧНЫЯ ЗАДАННІ

Заданне 1. Адзначце семантыка-стылістычную розніцу паміж наступнымі сінанімічнымі словазлучэннямі.

Ехаць лесам – ехаць праз лес, ляцець самалётам – ляцець на самалёце, зразумелы ўсім – зразумелы для ўсіх, вагою сто тон – вагою ў сто тон, адлегласць сто кіламетраў – адлегласць у сто кіламетраў, багаты думкамі – багаты на думкі, хварэць грыпам – хварэць на грып, кабіна вадзіцеля – кабіна для вадзіцеля, спазніўся праз цябе – спазніўся з-за цябе, казаць сыну – казаць да сына, прыгажэйшы ад – прыгажэйшы за, цікавы кожнаму – цікавы для кожнага, забыцца аб асцярожнасці – забыцца на асцярожнасць, успомніць сына – успомніць пра сына, падобны на маці – падобны да маці.

Заданне 2. Перакладзіце словазлучэнні на беларускую мову.

Читатъ про себя, сказатъ по секрету, по случаю праздника, несколько раз в неделю, выбрать на свой вкус, похожий на мать, не сделать из-за лени, по закону, создать по образцу, задание на дом, сказать во весь голос, не к месту, по моему мнению, удивляться красоте природы, заведующий библиотекой, жить по соседству, в пользу Родины, охота за тигром, по направлению к реке, по выходным дням.

Заданне 3. Дайце ўсе варыянты словаразмяшчэння; вызначце змяненне сэнсу; пакажыце, які з варыянтаў мае нейтральны характар, які – экспрэсіўны.

Узор. Рэдактар прачытаў рукапіс; Рукапіс прачытаў рэдактар; Прачытаў рэдактар рукапіс.

1) Журналіст адправіўся ў камандзіроўку; 2) Зборнік вершаў выйшаў у выдавецтве «Мастацкая літаратура»; 3) На дзень нараджэння мне падарылі гэтую рэдкую кнігу; 4) Студэнты атрымліваюць стыпендыю своєчасова.

Заданне 4. Адзначце памылкі, звязаныя з парушэннем парадку слоў у сказе, выпраўце іх.

1) Сцены ўпрыгожваюць плакаты і сцяжкі; 2) Цякучасць кадраў спараджае няўважлівае стаўленне адміністрацыі; 3) У вершах

ужываюцца звароты да неадушаўлёных прадметаў з мэтай ўзмацнення іх выразнасці і эмацыянальнасці; 4) Бурнае абмеркаванне выклікае пытанне аб здольнасці дырэктара кіраваць прадпрыемствам па медыцынскіх паказчыках; 5) Дзіцячы кабінет «Вавёрачка» прымае дзяцей пасля капітальнага рамонту; 6) У вялікім выбары маецца біжутэрыя для жанчын замежнай вытворчасці; 8) У магазінах з'явіліся каляскі для дзяцей рознага колеру; 9) У гэтай кнізе сабраны апавяданні для дзяцей пісьменніка Івана Навуменкі; 10) Ад'езд госця з В'етнама.

Заданне 5. Пры спісванні замест кропак устаўце літары, каардынуючы выказнік з дзейнікам.

1) Усе трое аспірантаў абаранілі... дысертацыі своечасова; 2) Толькі 28 студэнтаў прысутнічалі... на лекцыі; 3) Прайшлі... доўгія паўгода; 4) Гэтыя 21 дзень праляце... хутка; 4) Рад выпускнікоў нашага ўніверсітэта ста... вядомымі вучонымі нашай краіны; 5) Група мужчын прысе... адпачыць; 6) Цяпер у горадзе працу... 72 прадпрыемствы; 7) Справа стаяла... некалькі хат; 8) Некалькі студэнтаў паціху засмяял...ся; 9) Кожную хвіліну да прыпынку пад'язджа... то аўтобус, то тралейбус; 10) Дацэнт Піліпава прачыта... цікавую лекцыю; 11) Тады загінулі... некалькі рабочых; 12) Большасць іх был... прызнанымі экспертамі; 13) Мноства людзей прыйшлі... на сустрэчу з пісьменнікам; 14) Дваццаць адзін салдат загіну... пры штурме гэтай вышыні; 15) Штодня выда...цца толькі пяць газет.

Заданне 6. Пераўтварыце, дзе магчыма, двухсастаўныя сказы ў аднасастаўныя. Калі гэта немагчыма, растлумачце чаму.

1) Кафедра беларускай філалогіі праводзіць конкурс на лепшую студэнцкую работу; 2) Неўзабаве ён быў зняты з пасады; 3) Пасля дажджу зеляніна пахне вельмі прыемна; 4) Сонца свяцілася на небасхіле; 5) Бібліятэка атрымала новыя кнігі; 6) Так па-беларуску ніхто не гаворыць; 7) Наш горад рыхтуецца да свята; 8) Высокая хваля білася аб бераг; 9) Школа адрамантавана да новага навучальнага года; 10) Табе вечарам нехта тэлефанаваў.

Заданне 7. Прачытайце верш М. Багдановіча «У Вільні». Адзначце намінагавыя сказы і іх сінтаксічныя функцыі.

Ліхтарняў свет у сінняй вышыне...
 Вітрыны... мора вывесак ... іх плямы,
 Анонсы і плакаты на сцяне.
 Кіпіць натоўп на жорсткім вулак дне!
 Снуюць хлапцы, суюшчыя рэкламы...

Разносчыкі крычаць ля кожнай брамы...
Грук, гоман, гул – усё ракой імкне.
А далыш – за радам кас, ламбардаў, банкаў –
Агні вакзала ... павадка фурманкаў...
Віры людзей ... сіпяшчы паравоз...
Зялёны семафор ... пакгауз ... склады...
Заводаў коміны над цёмой нябёс...
О, горада чароўныя прынады!

Заданне 8. Знайдзіце памылкі ў спалучэнні аднародных членаў сказа і адрэдагуйце фразы.

1) Умовы крэдытавання і валютных аперацый асвятляюцца ў спецыяльных выпусках газеты, лекцыях і брашурах, дакладах і часопісах; 2) Неабходна звярнуць увагу не толькі на веды стажораў, але і іх практычныя навыкі; 3) Вялікае памяшканне цырка будзе ўніверсальным: у ім можна будзе праводзіць не толькі цыркавыя паказы, але і ладзіць вялікія канцэрты, спартыўныя спаборніцтвы; 4) У горадзе пабудаваны не толькі новыя школы, бальніцы, а таксама драматычны тэатр і іншыя культурна-асветніцкія ўстановы; 5) Статыстычныя даныя прыведзены ў шэрагу газетных публікацый: артыкул, карэспандэнцыя, нарыс, нататка; 6) У гэтай краіне сродкі вытворчасці: зямля, яе нетры, фабрыкі і заводы, шахты і руднікі, чыгуначны, водны і паветраны транспарт, банкі – належаць дзяржаве; 7) На некаторых будоўлях прыняты ў эксплуатацыю шэраг будынкаў без пад'язных шляхоў, якія вядуць да гэтых будынкаў і якія дазвалялі б машынам пад'язджаць да іх ад бліжэйшай магістралі; 8) Створаны спрыяльныя ўмовы не толькі для апублікавання навуковых прац, але і ўкаранення іх у практыку; 9) У якасці матэрыялу для рамана «Вайна і мір» Л. Талстой выкарыстаў сямейныя архівы, мемуары, літаратурныя крыніцы і розныя іншыя афіцыйныя дакументы; 10) У кнізе апісана, якія дапускаюцца ўтрыманні і адлічэнні з зарплаты і аб аплаце працы асобных катэгорый работнікаў; 11) Нашы артысты прынялі ўдзел і сталі лаўрэатамі агляду фальклорных калектываў мастацкай самадзейнасці; 12) На полі працавалі пяць коней і дзесяць калгаснікаў; 13) Міліцыяй былі затрыманы жанчыны і пяць асоб каўказскай нацыянальнасці; 14) У нарадзе прынялі ўдзел рэдактары вядучых газет і жанчыны, а таксама студэнты і маладыя мінчане; 15) Шмат крытычных заўваг і каштоўных прапаноў было ўнесена ў ходзе абмеркавання пытання.

Заданне 9. Адзначце недахопы ў будове наступных простых і складаных сказаў; выпраўце сказы.

1) Акрамя асноўных заняткаў, вучні займаюцца ў гуртках радыёаматараў, аматараў аўтамабільнай і слясарнай справы; 2) Акрамя чыста арганізацыйных мерапрыемстваў, у брыгадзе муляроў укараняліся і новыя метады працы; 3) На камбінаце шмат супрацоўнікаў, якія добра паказалі сябе ў працы і характар працы якіх адпавядае абранай спецыяльнасці; 4) Галоўнае, чаму неабходна надаць асаблівую ўвагу, гэта мастацкаму боку твора; 5) Студэнты праходзілі практыку ў адным з цахоў завода, які быў нядаўна рэканструяваны.

Заданне 10. Укажыце стылістычныя функцыі пабочных і ўстаўных канструкцый.

1) Прыснілася, што сею жыта (чамусьці часта сны такія сняцца) (*М. Танк*); 2) Тут жылі – Богараўскія, Сцепуржынскія (стрыечныя браты вядомага нам Скуратовічавага суседа-лесніка. Яны сюды з’явіліся год за пятнаццаць да вайны, купілі ў князя зямлю), Ярмалінскія (не Ярмаліцкія, а Ярмалінскія! Ярмаліцкія асталіся ў вёсцы, на хутары не пайшлі, прозвішчы не абдалікатнілі, нажыналі кожны год па коп дзве жыта і сыпалі ў хлеб тоўчаную кару. Хоць на гэта не гаравалі: навокал былі лясы, кары хапала, адно еш на здароўе) (*К. Чорны*); 3) Раптам – ну быццам нехта павярнуў чараўнічае кола! – з ночы замурзанае неба ажывілася... (*К. Кірэенка*); 4) Звернемся да першых твораў І. Пташнікава, у прыватнасці, да рамана «Чакай у далёкіх Грынях» (*А. Каўрус*); 5) Як сведчаць некаторыя нашы даследчыкі, толькі ў Беларусі за час яжоўска-берыеўскіх рэпрэсій 30-х гадоў знішчана каля двух мільёнаў чалавек (*В. Быкаў*).

Заданне 11. Укажыце стылістычныя функцыі звароткаў.

1) Калі ты вырасла, дачушка, калі паспела пасталець? (*С. Грахоўскі*); 2) Самотна памаўчым удвух, лясная Прыпяць (*М. Мятліцкі*); 3) Партрэт збіраешся, мой дружа, напісаць (*М. Танк*); 4) Гэй, песні, гэй, звон Беларусі загнанай! Зайграйце пацехай на родным загоне... (*Я. Купала*); 5) Забілі зайца, не забілі, але ж, брат, гуку нарабілі (*Я. Колас*).

Заданне 12. Вызначце спосабы перадачы чужога маўлення і ўкажыце іх стылістычныя функцыі.

1) Гэта вестка моцна ўразіла Лабановіча. Няўжо гэта праўда? Андрэй Лабудзька, той самы Лабудзька, чыё прозвішча так блізка стаяла да яго прозвішча ў спісе, няўжо ён памёр? Ці можа гэта быць? (*Я. Колас*); 2) Нібы між іншым, ён [палкоўнік – В. Р.]

запытаўся, ці прайшоў лейтэнант праверку ў Дольцаве, дзе знаходзіўся зборны армейскі пункт (*В. Быкаў*); 3) Патупаўшы колькі ў пакоі, пасунуў ураднік за дзверы, падаўся на сваім буланым дахаты, увесь час крыўдуючы на свой лёс. То ж жыццё, можна сказаць... Ты душой і целам, і на табе: заместа падзякі, той гаварыць з табой не хочучь. Старайся вот тут, здароўе псуй з мужыччом гэтым, надрываўся дарэмна. А галоўнае – хоць бы табе які шэлег медны, дарма цэлага дня пратупаў (*М. Лынькоў*); 4) Яна [Саша – В. Р.] напісала пісьмо Пятру і папрасіла яго прыехаць. Ён сур'ёзна адказаў, што баіцца гаспадыні. Саша запэўніла, што гаспадыня будзе ласкавай, як добрая цешча, і жартаўліва пагразіла, што, калі ён не прыедзе, яна выйдзе замуж, бо да яе сватаюцца (*І. Шамякін*); 5) Аж падлога дрыжыць ад Міколкавага бегу. Бяда толькі, што не разбяжышся як след: і цесна, і маці ўшчувае: «Кінь ты дуркамі займацца – узняўся ні свет, ні зара. Шчэ брата разбудзіш» (*М. Лынькоў*).

Заданне 13. Праілюструйце сінтаксічны паралелізм прыкладамі розных канструкцый.

1) Карэспандэнт пабываў на месцы здарэння і напісаў нататку; 2) Журналіст вывучыў праблему і скончыў артыкул; 3) Студэнт прачытаў канспект лекцый і пайшоў на залік; 4) Эканамічны форум праходзіў у Швейцарыі і прыцягнуў увагу ўсёй сусветнай грамадскасці; 5) Рэдактар у многіх месцах выправіў тэкст рукапісу і аказаў вялікую дапамогу маладому аўтару.

Заданне 14. У прыведзеных ніжэй афарызмах знайдзіце і назавіце фігуры павелічэння аб'ёму выказвання.

1) Гаварыць многа і добра ёсць дар вострага розуму, гаварыць мала і добра ёсць уласціваць мудраца, гаварыць многа і кепска вызначае дурня, гаварыць мала і кепска ёсць знак вар'яцтва (*Ф. Ларашфуко*); 2) Ёсць два роды балбатуноў: адны гавораць занадта многа, каб нічога не сказаць, другія ж гавораць занадта многа, але таму, што не ведаюць, што сказаць (*В. Ключэўскі*).

Заданне 15. Прааналізуйце ўрывак з выступлення В. Быкава на пленуме Саюза пісьменнікаў Беларусі. Якую асаблівасць сувязі сказаў вы заўважылі ў дадзеным тэксце? Назавіце гэтую экспрэсіўную сінтаксічную фігуру.

Мастацтву падуладны ўсе бакі чалавечага існавання, і ў тым яго сіла. Але гэтая яго сіла – не нейкая вольная стыхія – у рэалістычным мастацтве яна мае свае вельмі канкрэтныя рысы і

выдатна рэгулюецца вялікім крытэрыем – Праўдай жыцця. Праўда жыцця, абставін і паводзін чалавека ў пэўных жыццёвых акалічэннях – вось магутны крытэрыў нашага рэалістычнага мастацтва (*В. Быкаў*).

Заданне 16. Вызначце асноўную думку тэксту. Якія сінтаксічныя сродкі экспрэсіі маўлення выкарыстаў аўтар?

Перш-наперш адна агульная заўвага. Каб навучыцца катацца на веласіпедзе, трэба ездзіць. Каб навучыцца пісаць, трэба пісаць! Нельга абставіць сябе добрымі рэкамендацыямі, як пісаць, і адразу пачаць пісаць правільна і добра: нічога не атрымаецца. Таму пішыце пісьмы сябрам, вядзіце дзённік, пішыце ўспаміны (іх можна і трэба пісаць як мага раней – няблага яшчэ ў юныя гады – пра сваё дзяцінства, напрыклад) (*Д. С. Ліхачоў*).

Заданне 17. Знайдзіце ў прапанаваных урыўках выпадкі ўжывання экспрэсіўных сінтаксічных фігур. Назавіце іх.

1) Запяі мне песню не з мяшчанскіх вулак, не з вялікіх сцэнаў, не з эстрад, запяі мне тую, што я сэрцам чула, калі асыпаўся белы сад. Запяі мне тую, што пяяла няня над калыскай, доўга не сплочы... (*Л. Геніюш*); 2) Вы разумееце, што гэта – палітычная памылка, правакацыя, і нават, скажам, больш таго – ідэалагічная дыверсія (*з газет*); 3) Трэба кланяцца зале. Зале, амаль пустой (*В. Русілка*); 4) Была ноч, і былі мы, здавалася, адны на белым свеце. Мы былі ў ночы, ноч была ў нас (*В. Казько*); 4) Сымоніха паклікала знахара – ён шаптаў, шаптаў, курыў, курыў, даваў зеля ўсялякага, стараўся-ткі, праўду сказаць; а парсюк уночы – хірк, хірк і ... даўся (*З. Бядуля*); 5) Родны край ніхто не выбірае. Выбірае родны край цябе (*Р. Барадулін*); 6) Яна рукаўком – слёзы ручайком, яна рукою – слёзы ракою (*з народнай песні*); 7) О вецер! О ветрык мой ціхі! Ну, хіба ж ты зычыш мне ліха? (*А. Бялевіч*); 8) Барадулін як чалавек і паэт невычэрпны. Бо ён арганічна таленавіты. І яшчэ ён зменлівы. Зменлівы, як кожная жывая істота, як талент, які бярэ ад жыцця на шматпакутнай святой зямлі пад сонцам любае Бацькаўшчыны (*В. Быкаў*); 9) Колькі хаваў блізкіх, сяброў – такога не было. Але ў яго з'явіўся іншы клопат. Пра жывых. Пра дзяцей (*І. Шамякін*); 10) Мінае лета, пачынае журботна курлыкаць жураўліная восень, пасля – мяцеліцы, снягі, а Леанід Акімавіч ходзіць і ходзіць той дарогай, па якой вялі на смерць Ніну... Яго Ніну... (*Б. Сачанка*).

Заданне 18. Прыдумайце і запішыце ўласныя прыклады перыяду, пабудаваныя ў адпаведнасці з наступнымі схемамі:

1) Хто ... , хто ... , хто ... – той ... ; 2) Чым ... , чым ... , чым ... – тым ... ; 3) Калі ... , калі ... , калі ... – то ... ; 4) Настолькі ... , настолькі ... , настолькі ... – што ... ; 5) Як ні ... , як ні ... , як ні ... – разам з тым

Заданне 19. Напішыце невялічкі эцюд, ужываючы экспрэсіўную сінтаксічную фігуру кальца. Выкарыстайце ў якасці рэфрэна адзін з прапанаваных сказаў:

1) Як хораша пачынаўся дзень! 2) Забыць цябе не маю сілы ...
3) Эх, залатыя гады студэнцтва!..

Заданне 20. Прачытайце верш Ніла Гілевіча. Укажыце ў ім інверсію. Якія яшчэ сінтаксічныя фігуры вы заўважылі?

Страціў слова, страціў спадчыннае слова –

Штосьці страціў у душы абавязкова!

Можа – годнасці хоць кропельку малую?

Можа – мудрасці хоць дробачку якую?

Можа – памяці хоць зернетка-іскрынку?

Я не ведаю дакладна, што ты страціў.

Запытайся – ці не скажа табе маці...

14. СТЫЛІСТЫКА ТЭКСТУ

14.1. Прадмет і задачы стылістыкі тэксту

Тэкст заўсёды быў у полі зроку стылістыкі. Шарль Балі – стваральнік сучаснай стылістыкі – гаварыў пра тое, што стыль не існуе па-за тэкстам. Зараз гэты тэзіс з’яўляецца базавым для стылістыкі.

Тэкст – сэнсава аб’яднаная паслядоўнасць знакавых адзінак, асноўнымі ўласцівасцямі якіх з’яўляюцца звязнасць і цэласнасць.

Стылістыка тэксту – гэта лінгвістычная дысцыпліна, якая вывучае структурныя адзінкі тэксту, іх звязнасць і цэласнасць, а таксама моўную кампазіцыю тэксту. Стылістыка тэксту найперш звяртаецца да структурнай арганізацыі адзінак маўлення.

Асноўныя задачы стылістыкі тэксту:

- даследаванне стылістычных функцый асноўных структурных адзінак тэксту (абзаца, празаічнай страфы, фрагмента);
- вывучэнне заканамернасцей арганізацыі моўных адзінак у тэкстах пэўнага прызначэння і ідэйнага зместу;
- аналіз спецыфікі моўнай кампазіцыі тэкстаў розных функцыянальна-сэнсавых тыпаў маўлення.

Пытанні і заданні для самакантролю

1. Што з’яўляецца прадметам вывучэння стылістыкі тэксту?
2. У чым заключаюцца асноўныя задачы стылістыкі тэксту?

14.2. Асноўныя структурныя адзінкі тэксту

У вялікім тэксце можна вылучыць непарыўны ланцужок *сказ – празаічная страфа – фрагмент – глава – частка – закончаны твор*.

Сказы, аб’яднаныя сэнсава і граматычна, утвараюць семантыка-сінтаксічную адзінку тэксту, якая ў лінгвістычнай літаратуры называецца па-рознаму: **празаічная страфа, складанае сінтаксічнае цэлае, звышфразовае адзінства, кампанент, камунікатыўны блок**.

Блукаючы па зямлі, мне даводзілася часам трапляць у месцы, якія міжвольна выклікаюць думкі аб вечнасці, аб зменлівасці лёсу, аб тым, што ўсё мінае, аб тым, што ніколі не ведаеш, які каму суджаны лёс.

Вось стаіш на тэрыторыі кіеўскага гарадзішча (аднаго з чатырох самых старадаўніх сярэднявечных славянскіх гарадзішчаў) і пад табою Дняпро, мой Дняпро магутны, а вакол свеціць агнямі двух з гакам мільённы горад, сталіца і «маці гарадоў». І вось Хатомельскае гарадзішча (Столінскі раён), равеснік Кіеўскаму, а пад ім толькі «старык» Гарыні і каля старых валоў толькі адзін хутар. А можа, і яго цяпер няма. Кожнаму вызначаны свой рубеж, як сказана продкамі (У. Караткевіч). Прыведзены прыклад адлюстроўвае класічную кампазіцыю страфы: зачын, які афармляе мікратэму (першы сказ), сярэдняя частка (развіццё думкі) і канцоўка-вывад (апошні сказ). Гэта праявітая страфа з мікратэмай «Непрадказальнасць лёсу» раскрывае пісьменніцкае бачанне сутнасці быцця.

Дзве і больш праявітыя страфы, аб'яднаныя агульнай тэмай, утвараюць такую семантыка-сіntaxічную адзінку маўлення, як **фрагмент**. У ім найбольшую інфармацыйную і кампазіцыйную нагрузку мае звышфразовае адзінства, якое пачынае новую мікратэму:

Развітаўшыся з Петручком, Васіль выбраўся на вуліцу. Заўтра ці паслязаўтра трэба ад'язджаць. Ён яшчэ павандруе па мястэчку, паглядзіць, як яно выглядае, зойдзе на могілкі. З ціхмяна-салодкім настроем праходзіў Васіль міма каменнай двухпавярховай школы, у якой вучыўся з пятага па сёмы клас, і міма школьнага двара, куды ў пачатковыя класы прыблягаў аж з Далёкага Ляда. Высока падняліся, разрасліся дрэвы маленства. У памяці яны – маладыя, шапачкія – цяпер, нібы хмары, навісаюць над дахамі школьных будынкаў. З трапятаннем глядзеў некалі Васіль на доўгі, з шырокімі вокнамі, высокім ганкам, бляшаным дахам будынак, які здаваўся найбольш ахайным, гарадскім сярод астатніх, што нагадвалі звычайныя сялянскія хаты і на манер падковы замыкалі пясчаны школьны двор. Тых хат даўно няма, а памяшканне пад жалезным дахам яшчэ трывае. Урасло ў зямлю і ледзь праглядвае з густых зарасляў бэзу. Дабраўшыся да могілак, Васіль доўга вандраваў, пакуль натрапіў на магілу маці. Магілка агароджана, але крыж ад часу пахіліўся і гурбачок насыпу зарастае травой... Пасля могілак Васіль гадзіны тры ці чатыры абходзіў ваколіцы мястэчка, нібы развітваючыся са старымі вуліцамі, завулкамі, якія памятаў, і з новымі, што паўсталі за час яго адсутнасці. У новай сваёй частцы мястэчка сапраўды нагадвае горад. Большасць будынкаў і тут драўляныя, але яны не ідуць ні ў якое параўнанне з пахілымі, пакрытымі струхлелай драўлянай хаткамі, што нібы з-над ілба пазіраюць на свет на старых вуліцах (І. Навуменка).

Агульная тэма фрагмента «Вандроўка» ўключае некалькі мікратэм – «Школа», «Могілка», «Мястэчка», кожная з якіх раскрываецца ў адпаведных праяічных строфах.

Як бачым, страфа і фрагмент – важныя адзінкі звязнага маўлення, тыя цаглінкі, з якіх складаецца твор. Гэта адзінкі семантыка-сінтаксічнага ўзроўню, звязаныя з адзінкай іншага ўзроўню – кампазіцыйна-стылістычнага – абзацам.

Абзац – частка друкаванага або рукапіснага тэксту ад аднаго чырвонага радка да другога, якая складаецца з аднаго або некалькіх сказаў і характарызуецца адзінствам і закончанасцю зместу. Яго ўнутраная сутнасць найлепш спасцігаецца пры параўнанні са страфой. Межы абзаца і складанага сінтаксічнага цэлага могуць супадаць і не супадаць. У абзац можа выносіцца адзін сказ ці нават яго частка, як, напрыклад, у афіцыйна-справавым тэксце. У адным абзацы можа быць два і больш звышфразавыя адзінствы. Адрозненне кампазіцыйнай сегментацыі тэксту ад семантыка-сінтаксічнай у тым, што абзацы больш звязаны з аўтарскай воляй і яго манерай пісьма.

Сэнсавыя і структурныя адметнасці абзацаў адлюстроўваюць аўтарскае мастацкае асэнсаванне рэчаіснасці. Так, тэндэнцыя мастака слова да эпічнага выкладу праяўляецца, калі ў яго творах пашыраны абзацы, у якіх аб'яднаны некалькі праяічных строф. А схільнасць да экспрэсіўна-эмацыянальнага паведамлення, наадварот, выклікае драбленне складанага сінтаксічнага цэлага на абзацы.

Да прыкладу, ланцужком міні-абзацаў Янка Сіпакоў афармляе ўласныя разважанні. Суб'ектыўнае члянэнне надае думкам філасофскае гучанне. Разважанні пра важныя праблемы існавання і ўзаемаадносіны паміж людзьмі набываюць асаблівую значнасць:

Хто ж ты ёсць, чалавек?

Як з'явіўся і для чаго існуеш?

Ты ўпрыгожанне зямлі ці, наадварот, – яе ганьба і цвіль?

Маленькі ў макракосмасе і вялізны ў мікракосмасе?

Тут ты не ўмяшчаешся ні ў адну з ячэй, а там ніводная ячэя не заўважае цябе – ат, нейкая пылінка.

Ты ўвесь з супярэчнасцей і нечаканасцей.

Ты пішаеш кнігі, і ты ж паліш іх потым на кастрах.

Ты паказваеш сябе разумным і робіш тое, што могуць зрабіць толькі дурні.

Ты нараджаеш чалавека – свой працяг, і ты ж знішчаеш гэтага чалавека – нібыта хочаш, каб працягу гэтага не было.

Дык хто ж ты ёсць, чалавек? (Я. Сіпакоў).

Урывак складаецца з 10 монакампанентных абзацаў. У ім аўтар шукае адказ на вечнае пытанне – *што такі чалавек, навошта ён з'явіўся на зямлі*. Абзацавы комплекс, які афармляе аўтарскія разважанні, надае ўрыўку суб'ектыўную танальнасць. Складваецца ўражанне непасрэднага фарміравання думкі пісьменніка, адчуваецца прысутнасць самога апавядальніка, які непаспешліва абдумвае кожнае слова, нетаропка выкладае свае думкі, нібы хоча даць магчымасць і чытачу адчуць сэнсавую вагу сказанага, яго эмацыянальны падтэкст. Стылістыка аўтара ў такім выпадку прагназуе эстэтычны эфект, накіраваны на эмацыянальны водгук чытача і пачуццёвае прачытанне кантэксту.

Пытанні і заданні для самакантролю

1. Акрэсліце значэнне тэрміна *празаічная страфа*; назавіце абсалютныя сінонімы гэтага тэрміна.

2. Якая семантыка-сінтаксічная адзінка маўлення называецца *фрагментам*?

3. Якая адзінка тэксту называецца *абзацам*? Як могуць структурна суадносіцца абзац і прозаічная страфа?

14.2. Функцыянальна-сэнсавыя тыпы маўлення

Функцыянальна-сэнсавымі тыпамі тэксту з'яўляюцца апавяданне, апісанне і разважанне.

Апісанне – такі функцыянальна-сэнсавы тып тэксту, у якім раскрываецца прадмет маўлення шляхам пералічэння прымет, уласцівасцей, характэрных яму пастаянна ці часова. Апісанне можа быць разгорнутае (падрабязнае) і сціслае (кароткае), што абумоўлена як зместам паведамлення, так і задумай аўтара.

Усе рэкі Беларусі дужа прыгожыя. Дняпро з высокім правым берагам і неагляднымі далячынямі зарэчных паплавоў, паплямаваных дубамі і сінімі люстэркамі старыц. Прыпяць з яе празрыстай чыстай вадою, пратокамі і шапкамі бусяняк на прырэчных дрэвах. Дзвіна, сціснутая крутымі ўрвішчамі, зарослымі мачтавым лесам.

Ласкавы Нёман, у воды якога глядзяцца старажытныя вежы і густыя лістоўныя пушчы. Нават невялічкая Шчара са сваімі шлюзамі ў цені неабхватных, серабрыстых таполяў. З раптоўным патокам вады, што вырываецца са шлюза і выносіць на сабе плыты з людзьмі, якія рухава і спрытна працуюць шастамі і бусакамі (У. Караткевіч).

Апавяданне – функцыянальна-сэнсавы тып тэксту, у якім канкрэтныя падзеі адлюстроўваюцца ў пэўнай храналагічнай паслядоўнасці. У поўную кампазіцыйную схему апавядання ўваходзяць наступныя часткі: уступ, завязка, развіццё дзеяння, кульмінацыя і развязка.

Уступ (або зачын, або экспазіцыя) – самы пачатак апавядання, дзе абазначаецца час, месца дзеяння, у агульных рысах паказваюцца ўзаемаадносіны паміж героямі. Бывае, што экспазіцыя знаходзіцца і пасля завязкі. Завязка – частка апавядання, што расказвае пра падзею або ўчынак героя, якія даюць штуршок далейшаму развіццю апавядання. Развіццё дзеяння – далейшы этап апавядання, у якім расказваецца пра падзеі, што адбываюцца пасля завязкі. Кульмінацыя – найвышэйшы пункт напружання ў развіцці дзеяння, калі найпаўней раскрываюцца характары галоўных герояў. Развязка – заключны этап апавядання, падзеі, якія завяршаюць апавяданне. Тэксты-апавяданні могуць і не мець усіх кампазіцыйных частак, а ўключаць толькі асобныя з іх.

У глухой вёсачцы на беларускім Палессі спыніліся каўпакоўцы. Адзін з іх зайшоў у крайнюю хату і папрасіў бабулю памыць яму запасную пару бялізны. А потым раптам – трывога. Пайшлі – як прыйшлі. На трэці дзень адзін з атрадаў, што адпачываў у лесе пасля бою, затрымаў старую. З клуначкам бывалай бялізны, і памытай, і пакачанай, і палапленай рукою маці. Два дні шукала яна ў бліжэйшым і далёкім лесе пад музыку далёкіх і блізкіх выбухаў таго «прыгожага ды вясёлага, што камандуе цэлым атрадам, а называецца – дай божа памяць – здаецца, Платон...» І вось знайшла, аддала і пайшла дахаты. З адным толькі пачуццём, з адной радасцю: «Няхай здаровенькі носіць!..» (Я. Брыль).

Разважанне – такі функцыянальна-сэнсавы тып тэксту, які характарызуецца спецыфічнай кампазіцыйнай схемай, што ўключае тэзіс, яго аргументацыю і вывад.

Тэзіс – гэта асноўная думка разважання, якая патрабуе доказу. Аргументацыя – сукупнасць доказаў у пацвярджэнні пэўнай думкі. Вывад – заключэнне, якое лагічна вынікае з меркаванняў, доказаў.

Культура мыслення асобы (і не ў апошнюю чаргу – прамоўцы) вызначаецца таксама яе здольнасцю арыентавацца ў бязмежнай і імклівай плыні інфармацыі, адшукваць патрэбнае і адмаўляцца ад (пакуль што) непатрэбнага; уменнем пераадолюваць стэрэатыпы думкі і наводзін, разбураць шматлікія міфы, што запаланілі нашу свядомасць, і замяняць іх ведамі; не толькі пашыраць і паглыбляць веды (што само па сабе вельмі важна), але ў пэўных выпадках замяняць іх новымі (найвастрэйшая сучасная праблема «новых тэхналогій»). Не меншае значэнне маюць і іншыя прынцыпы творчага мыслення: сістэмнага падыходу да жыццёвых праблем; умення пры гэтым адшукаць і вырашыць найбліжэйшую прыярытэтную задачу; разумення таго, што прагназаваць трэба не толькі бліжэйшыя станоўчыя вынікі дзейнасці, але і далейшыя, адмоўныя вынікі станоўчых раішэнняў. У мысленні выключна важна абавязнасць як на дадзеныя дакладных навук, так і на інфармацыю, што дае мастацтва, бо навука і мастацтва – гэта два адзіны шлях пазнання свету (А. Міхневіч).

У чыстым выглядзе функцыянальна-сэнсавыя тыпы тэксту сустракаюцца рэдка. Апавяданне, як правіла, суправаджаецца элементамі апісання і разважання, апісанне – элементамі разважання, разважанне – элементамі апавядання і інш.

Пытанні і заданні для самакантролю

1. Пералічыце функцыянальна-сэнсавыя тыпы маўлення.
2. У чым спецыфіка апісання, апавядання, разважання як функцыянальна-сэнсавых тыпаў тэкстаў?

ПРАКТЫЧНЫЯ ЗАДАННІ

Заданне 1. Параўнайце азначэнні, прыведзеныя ў розных крыніцах, і складзіце пералік прымет тэксту. Падкрэсліце ў вашым спісе прыметы, якія сустракаюцца ва ўсіх або ў большасці азначэнняў. Сфармулюйце сваё азначэнне паняцця **тэкст**.

Тэкст – гэта вынік маўленча-мысліцельнай дзейнасці чалавека, які фіксуецца ў вуснай ці пісьмовай форме (*Энцыклапедыя «Беларуская мова»*).

Тэкст (ад лац. *textus* ‘тканіна, сувязь, пабудова’) – выказанае вусна, напісанае або надрукаванае паведамленне, якое характарызуецца сэнсавай і структурнай цэласнасцю і завершанасцю (*Слоўнік лінгвістычных тэрмінаў*).

Пад тэкстам (ад лац. *textus* ‘тканіна, сувязь, пабудова’) разумеецца аб’яднаная сэнсавай сувяззю паслядоўнасць моўных адзінак – выказванняў, абзацаў, складаных сінтаксічных цэлых, раздзелаў (*М. Я. Цікоцкі*).

Тэкст (ад лац. *textum* ‘сувязь, злучэнне’) – 1) тое, што напісана або надрукавана (тэкст рамана, тэкст дакумента); 2) асноўная частка напісанага або надрукаванага без падрадкавых або надрадкавых заўваг, спасылак, каментарыяў; 3) словы, на якія напісана музыка (тэкст песні); 4) друкарскі шрыфт, кегель якога роўны 20 пунктам (7,52 мм) (*Слоўнік іншамоўных слоў*).

Тэкст – спарадкаванае мноства сказаў, аб’яднаных рознымі тыпамі лексічнай, лагічнай і граматычнай сувязі, здольнае перадаваць пэўным чынам арганізаваную і накіраваную інфармацыю (*З. Тураева*).

Заданне 2. Вызначце, які ўрываек валодае сэнсавай цэласнасцю і звязнасцю, а які не валодае і чаму? Адрэдагуйце тэкст і ўзнавіце выказванне Цёткі (Алаізы Пашкевіч).

А. Роднае слова! З малых дзён чуем мы цябе з матчыных вуст. Ты нам тлумачыш усе дзівы свету, якія дзіцячае вока бачыць навокал сябе першы раз. І табе выказваем мы свой дзіцячы жаль, крыўду, жаданне, радасць... Што можа быць даражэй сэрцу чалавека, як у сталых гадах пачуць цябе, роднае слова, у чужой старане? Здаецца, быццам з далёкай чужыны пераносіш ты нас у родны край – родную вёску, дзе мы ўзраслі, дзе першыя думкі склалі, дзе гора і радасць першы раз спазналі...

Б. Народ прачнуўся. Ён чужы ў роднай вёсцы, у сваёй сям’і. І гэты вокліч збудзіў прыспаня сэрцы. Быў у нас пясняр, што ў час спячкі народнай першы адважыўся клікаць беларусаў, каб шанавалі мову бацькоў і дзядоў сваіх. Ён пазнаў, хто ён. І здабывае пашану ў людзей: людзі бачаць, што мы яе шануем, што яна мае для нас вялікую цану, – ды самі пачынаюць інакш глядзець і на нас, і на яе. У сэрцы такіх людзей загасла любоў да свайго народу і роднай мовы. «Не кідайце мовы сваёй, каб не ўмерлі», – пісаў Мацей Бурачок да беларусаў. Родная мова яго – загнаная, пагарджаная – паднялася высока і стае ўжо поруч з «панскімі» мовамі.

Заданне 3. Прачытайце тэкст. Чаму, на вашу думку, ён менавіта так падзелены на абзацы. Прааналізуйце, ці супадаюць межы звышфразывага адзінства і абзаца. Падумайце, чаму ў некаторых выпадках знешняе чляненне тэксту не супадае з унутраным?

Белая зямля

На пажухлую траву балаціны лёг снег. Лёг смела і шчодро. Толькі азярынку не змог прысыпаць. Але ўсё ж яна цяпер не так пабліскае і не так удала адлюстроўвае неба.

А неба і зямля – аднолькавага колеру. І толькі паміж імі то там, то тут пракідаюцца іншыя колеры – зялёны, шэры, чырвоны. Зялёны – ад сасонак, што кучаравяцца па той бок азярынкі, на ўзвышшы. Чырвоны – ад ракітавых кустоў, што пасталі трошкі лявей на берагавым схіле. Шэры – ад камлёў старых алешын, што віднеюцца на самым ускрайку балаціны.

Вось і некалькі бярэзінак, тонкіх і гонкіх. Яны на фоне сасонак – як белыя ніткі, спушчаныя з беллага неба на белую зямлю.

Радуе вока махавінне, што абвіло азярынку зялёнай стужкай. Сям-там укроплены ў тую стужку чырвоныя вочкі журавін. Відаць, сюды любяць прылятаць лясныя пеўні – глушцы – патаптацца на беражку, папіць вады, пачаставацца ягадамі. Але свежы сняжок прыцерусіў птушыныя крыжыкі. Толькі там, бліжэй да лазнякоў, відзён доўгі ланцуг слядоў. Гэта стары сякач напярэдадні правёў сваю сям’ю ў суседнюю дуброву.

Азярынка хутка зашкліцца лёдам.

А вакол будзе ляжаць белая зямля.

Чыстая зямля.

Спакойная зямля (*Я. Пархута*).

Заданне 4. Прааналізуйце прыведзеныя тэксты. Вызначце іх стыль, тып маўлення. Вызначце сродкі сувязі.

А. Перад намі была вялізная прыхожая-гасціная, як гэта вадзілася ў старасвецкіх панскіх дамах. Але што за прыхожая!

Яна была вялізная, такая вялізная, што мой змрочны адбітак у люстры недзе на другой сцяне здаваўся не большым за суглоб мезенца. Падлога з дубовых цаглін, зараз даволі пашарпаных, неабсяжна высокія сцены, ашалаваныя чорнымі ад старасці, бліскучымі дошкамі, разьбованымі па краях, вокны амаль пад столлю, маленькія, у глыбокіх стрэльчатых нішах.

Я ішоў па прыхожай і здзіўляўся. Якая прыгажосць, і як гэта ўсё запушчана чалавечым надбайствам. Вось цяжкая мэбля ля

сцен – яна рыпіць нават у адказ на крокі. Вось агромністая драўляная статуя святога Юрыя, адно з цудоўных, трохі наіўных стварэнняў беларускага народнага генія – ля ног яе белы пыл, быццам хтосьці насыпаў мукі: гэту непаўторную рэч сапсаваў шашаль. Вось на столі люстра, таксама выдатная па прыгажосці – вісюлькі яе абабіты больш чым на палавіну.

Магло б здацца, што тут ніхто не жыве, каб не палалі ў вялізным каміне дровы і не залівалі няпэўным мігатлівым святлом усю гэту карціну (*У. Караткевіч*).

Б. Чалавек заўсёды называў прыроду сваёй маці, сваёй калыскай і ў той жа час адносіўся да яе як няўдзячны сын, нават, мала сказаць, па-варварску. Чалавек бяздумна браў ад яе ўсё, што трэба было яму для жыцця, і з кожным стагоддзем браў усё болей і болей, і з кожным стагоддзем яго апетыты раслі, і пры гэтым ён усё больш гучна і нахабна трубіў аб пакарэнні прыроды, аб сваіх новых перамогах над ёй, і ў гэтых перамогах яшчэ да нядаўняга часу знаходзіў сабе славу, бачыў у іх свой гонар, сваё прызначэнне на зямлі, больш таго, многія і сёння яшчэ не адмовіліся ад сваіх драпежніцкіх парыванняў, забыўшыся, што кожны з нас – дзіця прыроды, і кожны з нас без яе проста асуджаны на пагібель.

Але нашы продкі не задумваліся пра гэта, не задумваліся калі выпальвалі на вялікіх плошчах лясы, каб сеяць жыта, не даючы волю вятрам і эрозіі глебы, не задумваліся, калі выпасвалі хатнюю жывёлу на лугах да таго, пакуль там не ўтваралася пустыня, а потым перасяляліся на новыя месцы; не задумваліся, калі спускалі ў рэкі сцёкавую ваду ад сваіх паселішчаў і невялікіх яшчэ тады гарадоў; нашы продкі не задумваліся над усім гэтым, бо перад імі прырода была яшчэ бясконцай, перад імі было яшчэ багата наперадзе неабжытых прастораў, і яны не вучыліся, ды і не было практычнай патрэбы ў гэтым, разумнаму карыстанню прыроднымі багаццямі.

Сёння ж чалавецтва асвоіла і абжыло кожны кавалак зямлі, які можна было толькі асвоіць і абжыць. Карацей кажучы, мы дайшлі да той чырвонай мяжы, пераступаць якую без дэталёвай навуковай разведкі вельмі і вельмі рызыкаўна. Цяпер кожнае, нават самае нязначнае ўмяшанне ў прыроду можа прывесці да такіх вынікаў, якіх мы і не чакаем (*Паводле Л. Гаўрылка*).

Заданне 5. Складзіце па апорных словах тэкст і запішыце яго. Абгрунтуйце выбар тыпу маўлення.

Самае вялікае возера Беларусі, плошча, найбольшая глыбіня, на паўночным захадзе Мінскай вобласці, вада, прыбярэжная паласа, берагі, сасновы бор, зараснікі трыснягу і чароту.

СПІС РЭКАМЕНДАВАНАЙ ЛІТАРАТУРЫ

1. Арфаэпічны слоўнік беларускай мовы / Нац. акад. навук Беларусі, Ін-т мовазнаўства імя Якуба Коласа, Аб'яднаны ін-т праблем інфарматыкі; уклад.: В. П. Русак, Ю. С. Гецэвіч, С. І. Лысы, В. А. Мандзік; рэдкал.: В. П. Русак, Ю. С. Гецэвіч, С. І. Лысы. – Мінск: Беларуская навука, 2017. – 757 с.

2. Багамолава, А. М. Стылістыка і культура беларускага маўлення: вучэб. дапам. / А. М. Багамолава, Г. К. Семянькова. – Мінск: Изд-во Гревцова, 2012. – 304 с.

3. Беларуская-рускі слоўнік: больш за 110 000 сл. У 3 т. Т. 1–3 / пад рэд. А. А. Лукашанца. – Выд. 4-е, перапрац. і дап. – Мінск: БелЭн, 2012.

4. Беларускі арфаграфічны слоўнік / Нац. акад. навук Беларусі, Ін-т мовы і літаратуры імя Я. Коласа і Я. Купалы; пад рэд. А. А. Лукашанца. – Мінск: Беларуская навука, 2010. – 694 с.

5. Булыка, А. М. Слоўнік іншамоўных слоў: актуал. лексіка / А. М. Булыка. – Мінск: Харвест, 2005. – 334 с.

6. Гаўрош, Н. В. Афарыстычныя выслоўі беларускіх пісьменнікаў / Н. В. Гаўрош, Н. М. Нямковіч. – Мінск: Выш. шк., 2012. – 638 с.

7. Грабчыкаў, С. М. Слоўнік паронімаў беларускай мовы / С. М. Грабчыкаў. – Мінск: Народная асвета, 1994. – 478 с.

8. Граматычны слоўнік дзеяслова / Нац. акад. навук Беларусі, Ін-т мовы і літаратуры імя Я. Коласа і Я. Купалы; уклад. В. П. Русак [і інш.]; навук. рэд. В. П. Русак. – 2-е выд., дапрац. – Мінск: Беларуская навука, 2013. – 1252 с.

9. Граматычны слоўнік назоўніка / Нац. акад. навук Беларусі, Ін-т мовы і літаратуры імя Я. Коласа і Я. Купалы; навук. рэд. А. Я. Міхневіч, В. П. Русак. – Мінск: Беларуская навука, 2008. – 1379 с.

10. Граматычны слоўнік прыметніка, займенніка, лічэбніка, прыслоўя: давед. выд. / навук. рэд.: В. П. Русак; Нац. акад. навук Беларусі, Цэнтр даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры [і інш.]. – 2-е выд., дапрац. – Мінск: Беларуская навука, 2013. – 1135 с.

11. Дынаміка літаратурнай нормы сучаснай беларускай мовы / Нац. акад. навук Беларусі, Цэнтр даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры, Філіял «Інстытут мовы і літаратуры імя Я. Коласа і Я. Купалы»; навук. рэд.: В. П. Русак. – Мінск: Беларуская навука, 2015. – 439 с.

12. Жаўняровіч, П. П. Даведнік па літаратурнай праўцы: арфаграфічны, пунктуацыйны, лексічны, марфалагічны, сінтаксічны, тэхнічны ўзроўні / П. П. Жаўняровіч; пад рэд. В. Іўчанкава. – Мінск: Адукацыя і выхаванне, 2017. – 447 с.

13. Жаўняровіч, П. П. Стылістыка дзелавога маўлення і рэдагаванне службовых дакументаў: вучэб. дапам. – Мінск: РІПА, 2014. – 276 с.

14. Каўрус, А. А. Стылістыка беларускай мовы / А. А. Каўрус. – Мінск: Народная асвета, 1992. – 207 с.

15. Кароткая граматыка беларускай мовы. У 2 ч. Ч. 1. Фаналогія, марфаналогія, марфалогія / навук. рэд. А. А. Лукашанец. – Мінск: Беларус. навука, 2007. – 351 с.

16. Кароткая граматыка беларускай мовы. У 2 ч. Ч. 2. Сінтаксіс / навук. рэд. А. А. Лукашанец. – Мінск: Беларус. навука, 2009. – 240 с.

17. Клышка, М. К. Слоўнік сінонімаў і блізказначных слоў / М. К. Клышка. – Мінск: Беларуская навука, 2005. – 592 с.

18. Лазоўскі, М. У. Слоўнік антонімаў беларускай мовы / М. У. Лазоўскі. – Мінск: Універсітэцкае, 1994. – 354 с.

19. Лепешаў, І. Я. Лінгвістычны аналіз тэксту: вучэб. дапам. / І. Я. Лепешаў. – Мінск: Выш. шк., 2009. – 287 с.

20. Лепешаў, І. Я. Фразеалогія сучаснай беларускай мовы: вучэб. дапам. / І. Я. Лепешаў. – Мінск: Выш. шк., 1998. – 271 с.

21. Лепешаў, І. Я. Этымалагічны слоўнік прыказак / І. Я. Лепешаў. – Мінск: Выш. шк., 2014. – 141 с.

22. Малажай, Г. М. Лінгвістычны аналіз тэксту: вучэб. дапам. / Г. М. Малажай. – Мінск: Выш. шк., 1992. – 365 с.

23. Міхневіч, А. Я. Слоўка за слоўкам: алф. давед. па культуры беларускай мовы для ўсіх / А. Я. Міхневіч, Л. П. Кунцэвіч, Ю. В. Назаранка. – Мінск: Выд. цэнтр БДУ, 2006. – 166 с.

24. Пісарэнка, А. М. Філалагічны аналіз мастацкага тэксту: вучэб. дапам. / А. М. Пісарэнка. – Мінск: Народная асвета, 2017. – 175 с.

25. Плотнікаў, Б. А. Беларуская мова. Лінгвістычны кампедыум / Б. А. Плотнікаў, Л. А. Антанюк. – Мінск: Інтэрпрэссэрвіс, 2003. – 672 с.

26. Правілы беларускай арфаграфіі і пунктуацыі. – Мінск: Нац. цэнтр прававой інфармацыі Рэсп. Беларусь, 2008. – 144 с.

27. Сіўковіч, В. М. Слоўнік беларускай мовы. Арфаграфія. Націск. Словазмяненне. Стылістычныя паметы / В. М. Сіўковіч. – Мінск: Аверсэв, 2012. – 640 с.

28. Слоўнік беларускай мовы / Нац. акад. навук Беларусі, Ін-т мовы і літаратуры імя Я. Коласа і Я. Купалы; уклад. Н. П. Еўсіевіч [і інш.]; навук. рэд. А. А. Лукашанец, В. П. Русак. – Мінск: Беларуская навука, 2012. – 916 с.
29. Слоўнік цяжкасцей беларускай мовы / Б. А. Плотнікаў, В. П. Трайкоўская. – Мінск: Кніжны дом, 2004. – 544 с.
30. Старасценка, Т. Я. Стылістыка беларускай мовы: вучэб. дапам. / Т. Я. Старасценка, В. В. Урбан, Ф. С. Шумчык. – Мінск: БДПУ, 2009. – 230 с.
31. Слоўнік цяжкасцей беларускай мовы: Правапіс. Вымаўленне. Націск. Словазмяненне. Словаўжыванне / аўт.-склад.: Г. У. Арашонкава, В. П. Лемцюгова. – Мінск: ПУП «Радыела-плюс», 2005. – 448 с.
32. Старасценка, Т. Я. Стылістыка беларускай мовы: вучэб. дапам. / Т. Я. Старасценка. – Мінск: РІВШ, 2013. – 212 с.
33. Старычонак, В. Д. Слоўнік амонімаў беларускай мовы / В. Д. Старычонак. – Мінск: Вышэйшая школа, 1991. – 255 с.
34. Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы: больш за 65 000 слоў / уклад.: І. Л. Капылоў [і інш.]; пад рэд. І. Л. Капылова. – Мінск: Беларуская Энцыклапедыя імя Петруся Броўкі, 2016. – 968 с.
35. Уласевіч, В. І. Слоўнік новых слоў беларускай мовы / В. І. Уласевіч, Н. М. Даўгулевіч. – Мінск: ТетраСистемс, 2009. – 448 с.
36. Цікоцкі, М. Я. Стылістыка беларускай мовы / М. Я. Цікоцкі. – 2-е выд., перапрац. і дап. – Мінск: Універсітэцкае, 1995. – 294 с.
37. Цікоцкі, М. Я. Стылістыка тэксту: вучэб. дапам. / М. Я. Цікоцкі. – Мінск: Беларуская навука, 2002. – 223 с.
38. Шкраба, І. Самабытнае слова: слоўнік беларускай безэквівалентнай лексікі (у рускамоўным дачыненні) / І. Шкраба. – Мінск: БелЭн, 1994. – 223 с.
39. Шуба, П. П. Тлумачальны слоўнік беларускіх прыназоўнікаў / П. П. Шуба. – Мінск, 1993. – 168 с.
40. Юрэвіч, А. К. Стылістыка беларускай мовы: вучэб. дапам. / А. К. Юрэвіч. – 2-е выд., перапрац. і дап. – Мінск: Выш. шк., 1992. – 288 с.

ЗМЕСТ

ПРАДМОВА	3
1. УВОДЗІНЫ Ў КУРС «ПРАКТЫЧНАЯ І ФУНКЦЫЯНАЛЬНАЯ СТЫЛІСТЫКА БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ»	4
1.1. Прадмет і задачы стылістыкі. Стыль як паняцце стылістыкі	4
1.2. Галіны сучаснай стылістыкі	5
1.3. Сувязь стылістыкі з іншымі навукамі	7
1.4. Стылістычная норма, стылістычныя сродкі, стылістычная рыса як паняцці стылістыкі	7
1.5. Стылістычная афарбоўка як паняцце стылістыкі	9
1.6. Звесткі з гісторыі стылістычнай навукі	11
Практычныя заданні	13
2. КАМУНІКАТЫЎНЫЯ ЯКАСЦІ МАЎЛЕННЯ. СТЫЛІСТЫЧНЫЯ ПАМЫЛКІ	16
2.1. Правільнасць маўлення	16
2.2. Дакладнасць маўлення	17
2.3. Лагічнасць і дарэчнасць маўлення	18
2.4. Чысціня, багацце, выразнасць і сцісласць маўлення	21
2.5. Стылістычныя памылкі	22
Практычныя заданні	25
3. КЛАСІФІКАЦЫЯ ФУНКЦЫЯНАЛЬНЫХ СТЫЛЯЎ МАЎЛЕННЯ	29
Практычныя заданні	32
4. НАВУКОВЫ СТЫЛЬ МАЎЛЕННЯ	34
4.1. Асноўныя рысы навуковага стылю	34
4.2. Моўныя асаблівасці тэкстаў навуковага стылю	35
4.3. Разнавіднасці навуковага стылю (падстылі)	39
4.4. Агульная характарыстыка асобных навуковых жанраў	41
Практычныя заданні	43
5. АФІЦЫЙНА-СПРАВАВЫ СТЫЛЬ МАЎЛЕННЯ	49
5.1. Асноўныя рысы афіцыйна-справавога стылю	49
5.2. Моўныя асаблівасці тэкстаў афіцыйна-справавога стылю	50
5.3. Разнавіднасці афіцыйна-справавога стылю (падстылі)	53
5.4. Кампазіцыя, правілы напісання і афармлення афіцыйна-справавых тэкстаў	54
Практычныя заданні	56

6. ПУБЛІЦЫСТЫЧНЫ СТЫЛЬ	61
6.1. Асноўныя рысы публіцыстычнага стылю	61
6.2. Моўныя асаблівасці тэкстаў публіцыстычнага стылю.....	62
Практычныя заданні.....	64
7. МАСТАЦКІ І ГУТАРКОВЫ СТЫЛІ	66
7.1. Асноўныя рысы і моўныя асаблівасці мастацкага стылю	66
7.2. Асноўныя рысы гутарковага стылю.....	67
7.3. Моўныя асаблівасці тэкстаў гутарковага стылю	68
Практычныя заданні.....	70
8. ФАНЕТЫЧНАЯ СТЫЛІСТЫКА.....	73
8.1. Прадмет і задачы фанетычнай стылістыкі. Паняцце мілагучнасці маўлення.....	73
8.2. Фанетычныя экспрэсіўныя сродкі	74
Практычныя заданні.....	77
9. ЛЕКСІЧНАЯ СТЫЛІСТЫКА.....	80
9.1. Прадмет і задачы лексічнай стылістыкі.....	80
9.2. Сэнсавая дакладнасць маўлення і лексічная спалучальнасць	80
9.3. Стылістычнае выкарыстанне сінонімаў.....	82
9.4. Стылістычнае ўжыванне амонімаў.....	84
9.5. Стылістычнае выкарыстанне паронімаў.....	85
9.6. Стылістычнае выкарыстанне антонімаў	86
9.7. Стылістычнае выкарыстанне лексікі абмежаванага ўжывання	88
9.8. Стылістычнае выкарыстанне пасіўнай лексікі.....	92
9.9. Стылістычнае выкарыстанне запазычанай лексікі	94
9.10. Канцылярызмы, моўныя штампы, моўныя стандарты.....	96
9.11. Стылістычнае выкарыстанне тропаў.....	97
Практычныя заданні.....	103
10. ФРАЗЕАЛАГІЧНАЯ СТЫЛІСТЫКА	113
10.1. Прадмет і задачы фразеалагічнай стылістыкі	113
10.2. Стылістычная афарбоўка фразеалагізмаў.....	113
10.3. Многазначнасць, аманімічнасць, сінанімічнасць, варыянтнасць, антанімічнасць фразеалагізмаў	115
10.4. Стылістычныя функцыі фразеалагізмаў. Творчыя прыёмы выкарыстання фразеалагізмаў	118
10.5. Фразеалагічная норма. Нематываваныя адхіленні ад фразеалагічнай нормы.....	121
Практычныя заданні.....	122
11. СЛОВАЎТВАРАЛЬНАЯ СТЫЛІСТЫКА.....	125
11.1. Прадмет і задачы словаўтваральнай стылістыкі.....	125

11.2. Словаўтваральныя фарманты і тыпы словаўтварэння	126
11.3. Стылістыка словаўтварэння назоўнікаў	127
11.4. Стылістыка словаўтварэння прыметнікаў	129
11.5. Стылістыка словаўтварэння дзеясловаў, займеннікаў, лічэбнікаў, прыслоўяў	130
Практычныя заданні	131
12. МАРФАЛАГІЧНАЯ СТЫЛІСТЫКА	134
12.1. Прадмет і задачы марфалагічнай стылістыкі	134
12.2. Стылістыка назоўніка	134
12.2.1. Выкарыстанне назоўнікаў у розных стылях	135
12.2.2. Агульныя і ўласныя назоўнікі, іх экспрэсіўныя якасці	135
12.2.3. Стылістычныя асаблівасці выкарыстання роду назоўнікаў	136
12.2.4. Стылістычнае выкарыстанне ліку назоўнікаў	137
12.2.5. Стылістычныя асаблівасці дублетных склонавых форм назоўнікаў	139
12.3. Стылістыка прыметніка	141
12.3.1. Выкарыстанне прыметнікаў у розных стылях	141
12.3.2. Поўная, кароткая, усечаная формы прыметнікаў	142
12.3.3. Стылістычныя адметнасці форм ступеней параўнання	142
12.3.4. Стылістычныя асаблівасці дублетных склонавых форм прыметнікаў	144
12.4. Стылістыка займенніка	144
12.4.1. Выкарыстанне займеннікаў у розных стылях	145
12.4.2. Стылістычныя магчымасці лексіка-граматычных разрадаў займеннікаў, катэгорыі ліку і варыянтных форм	145
12.4.3. Асаблівасці ўжывання займеннікаў	146
12.5. Стылістыка дзеяслова	148
12.5.1. Выкарыстанне дзеясловаў у розных стылях	148
12.5.2. Стылістычная характарыстыка катэгорый ладу, часу, асобы, ліку дзеясловаў	149
12.5.3. Дзеепрыметнік і дзеепрыслоўе як формы дзеяслова	149
12.6. Стылістыка лічэбніка	152
12.6.1. Сінанімія колькасна-іменных спалучэнняў	152
12.6.2. Стылістычная характарыстыка варыянтных форм лічэбнікаў	154
Практычныя заданні	156
13. СІНТАКСІЧНАЯ СТЫЛІСТЫКА	161
13.1. Прадмет і задачы сінтаксічнай стылістыкі	161
13.2. Сінаніміка словазлучэнняў	162

13.3. Стылістычнае значэнне парадку слоў.....	164
13.4. Каардынацыя дзейніка і выказніка.....	165
13.5. Стылістычнае выкарыстанне розных тыпаў сказаў	169
13.6. Лагічныя і граматыка-стылістычныя асаблівасці спалучэння аднародных членаў.....	173
13.7. Стылістычныя асаблівасці пабочных і ўстаўных канструкцый, звароткаў.....	174
13.8. Стылістычныя асаблівасці разнастайных спосабаў перадачы чужога маўлення	176
13.9. Паралельныя сінтаксічныя канструкцыі.....	178
13.10. Сінтаксічныя прыёмы стварэння экспрэсіўнасці тэксту....	181
Практычныя заданні.....	191
14. СТЫЛІСТЫКА ТЭКСТУ	198
14.1. Прадмет і задачы стылістыкі тэксту	198
14.2. Асноўныя структурныя адзінкі тэксту.....	198
14.2. Функцыянальна-сэнсавыя тыпы маўлення.....	201
Практычныя заданні.....	203
СПІС РЭКАМЕНДАВАНАЙ ЛІТАРАТУРЫ.....	207

Вучэбнае выданне

Русак Вольга Уладзіміраўна

**ПРАКТЫЧНАЯ І ФУНКЦЫЯНАЛЬНАЯ
СТЫЛІСТЫКА БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ**

Дапаможнік

Камп'ютарная вёрстка *А. М. Пятрова*

Дызайн вокладкі *П. П. Падалец*

Карэктар *Р. М. Рабая*

Падпісана да друку 29.12.2020. Фармат 60×84 ¹/₁₆.
Папера афсетная. Гарнітура Таймс. Друк рызаграфічны.
Ум. друк. арк. 12,4. Ул.-выд. арк. 12,8.
Тыраж 80 экз. Заказ .

Выдавец і паліграфічнае выкананне:
УА «Беларускі дзяржаўны тэхналагічны ўніверсітэт».
Падсвечанне аб дзяржаўнай рэгістрацыі выдаўца,
вытворцы, распаўсюдніка друкаваных выданняў
№ 1/227 ад 20.03.2014.
Вул. Свядлова, 13а, 220006, г. Мінск.